

ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУТ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИКОНОМИЧЕСКИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ
ECONOMIC STUDIES

Книга 1, 2008 година

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Янош Корнай</i> – Какво означава „промяна на системата“?	3
<i>Стефка М. Коева</i> – Частни пазари и политически пазари: съпоставителен анализ	30
<i>Нина Янкова</i> – Различия в развитието на териториалните единици в страната за периода 2003-2004 г.	58
<i>Яна Кирилова</i> – Различия в инвестиционния капацитет на териториалните единици – състояние и промени	85
<i>Георги Шопов</i> – Социални различия между териториалните единици – състояние и промени	103
<i>Николай Чкорев</i> – Екологични параметри и територии	126
<i>Красимира Кънева, Нина Котева, Мимоза Младенова, Виолина Хаджиева, Мария Рисина, Минка Анастасова-Чопева, Храбрин Башев</i> – Директните плащания и развитието на земеделските стопанства в България	166
Резюмета на английски език	210

INSTITUTE OF ECONOMICS AT BAS

ECONOMIC STUDIES

Volume XVII

2008, Number 1

Editorial Board

Dr. MITKO DIMITROV (Chief Editor)
Prof. Dr.Econ.Sc. IVAN STOIKOV
Prof. Dr.Econ.Sc. NIKOLA VULCHEV
Prof. Dr.Econ.Sc. NENO PAVLOV
Assoc. Prof. Dr. SVETLA RAKADJIISKA
Assoc. Prof. Dr. GEORGE SHOPOV
Assoc. Prof. Dr. ISKRA BALKANSKA
Assoc. Prof. Dr. STOYAN TOTEV
Assoc. Prof. Dr. TATYANA HOUBENOVA

International Advisory Board

Prof. ANDRASH INOTAI (Hungary)
Prof. ANTONIA IOSIFOVSKA (Macedonia)
Prof. Dr.Econ.Sc. ATANAS DAMIANOV
Prof. BRUNO DALLAGO (Italy)
Prof. GABOR HUNIA (Austria)
Prof. GEORGE ZAMAN (Romania)
Prof. GEORGE PETRAKOS (Greece)
Prof. Dr.Econ.Sc. ILIA GEORGIEV
Prof. Dr.Econ.Sc. KALIO DONEV
Prof. LULZIM HANA (Albania)
Prof. Dr.Econ.Sc. NIKOLAY NENOVSKY
Prof. RUSLAN GRINBERG (Russia)
Prof. SAUL ESTRIN (UK)
Prof. XAVIER RICHEL (France)

DIANA DIMITROVA – secretary

Text editors: Hristo Angelov, Noemzar Marinova

The papers should be sent in Word format, in volume of 40 standard pages (1800 characters with spaces), including tables and figures. References should be listed as footnotes in ascending order. The papers should be accompanied by ½ page of summary and JEL classification. The papers should also include contact information of the author (address, phone, fax, e-mail). The editors will prefer if you use e-mail.

All papers are “double-blind” peer reviewed by two reviewers.

All papers are included in CEEOL library at www.ceeol.com.

Economic Studies is indexed and abstracted by *Journal of Economic Literature/EconLit*.

Address: Institute of Economics at BAS, Aksakov 3, Sofia 1040, Bulgaria

Chief Editor: +359 2 9875 879, e-mail: m.dimitrov@iki.bas.bg

Secretary: +359 2 9875 879; 8104019, e-mail: econ.studies@iki.bas.bg

ISSN 0205-3292

© Institute of Economics at Bulgarian Academy of Sciences, 2008

CONTENTS

<i>János Kornai</i> – What Does “Change of System” Mean?	3
<i>Stefka M. Koeva</i> – Private Markets and Political Markets: A Comparative Analysis	30
<i>Nina Yankova</i> – Differences in Development of the Territorial Entities in the Country for the Period 2003-2004	58
<i>Yana Kirilova</i> – Differences in the Investment Capacity of the Territorial Entities – State and Changes	85
<i>Georgi Shopov</i> – Social Differences between the Territorial Entities – State and Changes	103
<i>Nikolay Chkorev</i> – Ecological Parameters and Territories	126
<i>Krassimira Kuneva, Nina Koteva, Mimoza Mladenova, Violina Hadgieva, Maria Risina, Minka Atanassova-Chopeva, Hrabrin Bashev</i> – Direct Payments and Development of Agricultural Companies in Bulgaria	166
Summaries in English	210

КАКВО ОЗНАЧАВА „ПРОМЯНА НА СИСТЕМАТА”?²

В студията се изясняват концепциите за капитализъм, социализъм, демокрация и промяна на системата, които отдавна представляват интерес за автора. При преосмислянето на тези фундаментални проблеми на постсоциалистическата трансформация се запазва дистанцията от ежедневните събития, въпреки че написването на студията е предизвикано от конкретни политически събития.

Основната цел на изследването е да предложи средство и метод на подход. Как може човек да подходи към положително определение на социалната структура? Как позитивният и отрицателният подход могат да се запазят разделени в теоретичния анализ? Това не са лесни проблеми и тяхното разрешаване не е обикновена задача. В студията се дават редица примери за тези теоретични задачи. За да се разграничат по-маловажните опити на ежедневието от истински голямата историческа трансформация се припомнят фундаментални факти от промяната на системата как са се появили капиталистическата икономика и парламентарната демокрация.

JEL: P30, P50

Въведение³

Вдъхновение да напиша тази студия ми дадоха някои изказвания на демонстрациите на площад “Лайош Кошут” пред Унгарския парламент в Будапеща през есента на 2006 г. Според един от ораторите целта беше „нова

¹ Янош Корнай, Collegium Budapest, Szentháromság utca 2, H-1014 Budapest, Hungary, e-mail: kornai@colbud.hu.

² Тази статия е включена в сборник студии на Янош Корнай (From Socialism to Capitalism, forthcoming. Budapest, Central European University Press). Статията е публикувана първо на унгарски език през 2007 г.

³ Бих искал да изразя благодарност на моя колега Noémi Péter, който ми помогна да прегледам и обработя теоретичната литература относно системи и системни промени. Искам да благодаря на Zdenek Kudrna и Eszter Nagy за тяхното сътрудничество в изследването, което стои в основата на тази студия. Благодарен съм също на Péter Gedeon, Gábor Halmai, László Kontler, Imre Kovách, György Kövér, Timur Kuran, Aladár Madarász и Ákos Róna-Tas за техните съвети.

Предметът на студията – изясняване концепциите за капитализъм, социализъм, демокрация и промяна на системата, отдавна представлява интерес за мен. За първи път изказах мислите си по този въпрос преди 10 години. Заглавието на статията, която публикувах тогава („Какво означава и не означава промяната на системата”), показва, че тя е интелектуален предшественик на сегашната студия. Опитът и изследванията през следващото десетилетие ми позволиха да представя тук мислите си по-зряло и в по-пълна форма.

промяна на системата, четвърта република”. Подобни пламенни гневни искания бяха отправени и в други изказвания.⁴

Такива думи не могат да се пренебрегнат лесно, тъй като засягат важен проблем. Какво означава изразът „промяна на системата”? Осъществена ли е вече промяната, или може би дори още не е започнала? Тук се опитвам да отговоря на тези въпроси спокойно и обективно.

Нямам намерение да убеждавам демонстрантите на площад “Лайош Кошут” или техния духовен водач. Сред изследователите в социалните науки и сред по-голяма част от интелектуалците, интересоващи се от политически въпроси, съществуват много разногласия. Една от причините за това е объркване, недоразумения и липса на яснота на концепциите. Намерението ми е да помогна за поставянето в ред на концептуалния апарат.

Трябва да предупредя читателите да не очакват от тази студия казусен анализ на демонстрациите и безредиците през есента на 2006 г. или политически съвет относно задачите на правителството през идващите месеци. Намерението ми е да запазя дистанция от ежедневните събития при преосмислянето на някои фундаментални проблеми на постсоциалистическата трансформация.

Позитивен или нормативен подход

Съществуват два подхода. Единият е *позитивният* - кои наблюдавани и изпитани социални формации, съществуващи в историята, могат да се нарекат „система”? Кои наблюдавани и изпитани промени в историята могат да се нарекат „промяна в системата”?

Другият е *нормативният подход* - какви промени са одобрени или порицани от тези, които заемат позиция по този въпрос? Какви промени им доставят удоволствие или ги ужасяват?

Ще спомена нормативните преценки на други хора, но ще представя също и моята лична позиция. Съществуват много дебати дали може да бъде направено

⁴ Източникът на изречението “Някои от ораторите на площад “Лайош Кошут” искат нова конституция, основана на доктрината за Свещената корона, конституционално национално събрание, нова промяна на системата” е *Magyar Nemzet Online*, 21.09.2006. “Те вече искат промяна на системата, защото според ораторите никой дори не се е консултирал с желанието на хората за това при каква държавна форма те биха искали да живеят в Унгария” (“Rendszerváltást követeltek a Kossuth téren” (Желаната промяна на системата на площад “Лайош Кошут” – *Magyar Nemzet Online*, 05.10.2006).

това разграничение.⁵ Позитивният подход се смята за илюзорен - изборът на тема от страна на изследователя, системата от концепции, които той/тя използва, и набляганията и допусканията в нея - всички те са основани на ценностни преценки. Нека в този случай се опитаме да направим разграничението, доколкото е възможно. Проблемът тук не е доколко бихме могли да останем „без ценности“ в позитивен подход, а че двата подхода включват отговори на радикално различни въпроси.

Позитивният подход води накрая до позитивно твърдение – предположение, хипотеза. Тогава въпросът, който трябва да зададем, е дали твърдението е *вярно*. Може ли да бъде доказано или потвърдено? Във всеки случай дали това е твърдение, което може да бъде опровергано, или може ли въобще да се разбере критерият за истина и неистина?

Тези въпроси не могат да се поставят с нормативния подход, който води до ценностна преценка - приемам ли това, което изследвам, за *добро*? Твърдението е ценностно зависимо. То може да се основава на съзнателен избор на ценности или само на предразсъдъци, емоция, недоверие, гняв или възмущение, или обратно – на съчувствие и доверие. Това оставя отворена възможността за опит за проучване чрез научно изследване на неизказаната, може би несъзнателна, система от ценности, върху която се основава твърдението.

Разграничението между двата подхода е добре известно. И все пак голяма част от дебата относно промяната на системата е бил белязан от объркване между тях. Това разграничение играе ключова роля в довода относно промяната на системата, който изразявам тук.

Позитивен подход към промяната на системата

Какво би трябвало да се разбира под „социалистическа система“? Може да се даде нормативен отговор. Някои биха казали, че името „истински социализъм“ не означава формата, която съществуваше в Съветския съюз, а после и в останалите комунистически държави. Някои биха казали, че тя е обида за благородната концепция на социализма. Не беше коректно да се говори за

⁵ За съжаление може да се очаква и по-нататъшно концептуално недоразумение, специално от тези, които не са свикнали с двойката противоположности „позитивен/нормативен“ във философията на науката. Твърде често благосклонната преценка се описва като „положително“ мнение, а неблагоприятната – като „отрицателно“. Всяка кампания срещу това друго значение на „положително“ в интерес на яснотата изглежда осъдена на провал. Единственото усилие на автора тук е при използването на думата „положително“ да се придържа към значение, обратно на „нормативно“, предпочитайки в същото време такива синоними като „благоприятно“ и „неблагоприятно“ за ценностни преценки. Препоръчвам други, поне професионалните аналитици, изследователи и съветници, да направят същото, макар и да не смятам, че много хора ще последват препоръката.

съществуващ социализъм, когато това, което се наблюдаваше, въобще не беше истински социализъм.

Нямам нищо против тези, според които описанието „социалистическа система” беше чест, която трябва да се заслужи; нещо, което формациите на Ленин, Сталин, Ракоци или Чаушеску не успяха да постигнат. Изразът беше смятан за чест и в официалната реторика в социалистическите държави. Обратно на предишното разбиране, изводът беше, че „съществуващият социализъм” се е справил добре на изпита.

Според позитивния подход определението не може да е условно; неговото начало трябва да бъде наблюдение и анализ на действителността. Нека да разгледаме аналогия от естествените науки. Съществуват много породи кучета. Изглежда почти невероятно и неприемливо малък пекинез и огромен Сан Бернар, толкова различни в тяло, походка, козина, външен вид и характер, да бъдат класифицирани като домашни кучета (*Canis familiaris*). Само че това кои породи могат или не могат да се класифицират като кучета не зависи от вкусовете на хората, които обичат или мразят кучета. Зоолозите могат да опишат точно какво общо имат кучетата и кои позитивни критерии определят дали едно животно принадлежи към вида “домашно куче” (*Canis familiaris*).⁶ Позитивните критерии са решаващият фактор дали едно животно принадлежи към вида “куче” или “котка”, а не симпатията или антипатията към тези животни.

В книгата си “Социалистическата система” (Корнаї, 1993) аз използвах позитивен подход. През 1987 г. съществуваха 26 държави, които официално определяха себе си като социалистически.⁷ Какви общи специфични черти имаха те помежду си? Аз не се опитвах да открия възможно най-много подобни белези. Напротив, стрелях се да направя кръга от характерни черти колкото се може по-тесен, но достатъчен, за да се разграничат ясно държавите в социалистическата система от тези, които не бяха в нея. Или, използвайки езика на логиката, да посоча *необходимите и достатъчни условия* за това да може да се каже ясно дали дадена държава в определен момент е в социалистическа система?

Това налага да се представят трите необходими и достатъчни условия:

1. Водеща роля в собственическите отношения играе публичната собственост, а частната е най-много второстепенна, допълнителна.
2. В координацията на социално-икономическите отношения доминираща роля има централноориентираната бюрократична координация, а пазарната е представена най-много като второстепенна, допълнителна.

⁶ Позитивният критерий е, че индивидите от един и същи вид трябва да могат да се размножават и да произвеждат плодови потомства.

⁷ Тези 26 социалистически държави са подредени в таблица в подробния ми труд “Социалистическата система” (Корнаї, 1993).

3. Монопол в политическата власт има марксистко-ленинската комунистическа партия, чиято програма включва премахване на капитализма, основан на частната собственост и пазара, т.е. партия, враждебна към капитализма. Със своите действия тя ще демонстрира, че е решена да осъществи такава програма. Тази трета отличителна черта предхожда другите две в последователността на историческите събития. Комунистическата партия ще осъществи масова национализация и мащабно елиминиране или задържане на пазара.

Тези три *първични*, абсолютно необходими условия ще са достатъчни за системата да развие много *вторични* общи характеристики – може би след дълги забавяния. Например те ще са достатъчни, за да се създаде законодателство, съответстващо на системата; за да възприемат правителството и икономическите лидери поведение, отговарящо на нейните изисквания; за да преживеят повечето граждани социализация в съответствие с изискванията на системата, и т.н.

Концепцията за „социалистическа система“ обхваща „*семејство*“ от системи. Конфигурацията от институции в дадена държава се променя с времето - Съветският съюз на Брежнев се различаваше от този на Сталин. Отделните държави се различаваха помежду си през даден период - ГДР на Хонекер не беше такава като Камбоджа на Пол Пот. Но общото между тях, както беше ясно демонстрирано в практиката, бяха трите посочени характеристики.

Кои необходими и достатъчни условия трябва да са налице, за да се каже, че в определена историческа формация се прилага капиталистическа система? Отговорът е симетричен с казаното за социалистическата система.

1. Водеща роля в собственическите отношения играе частната собственост, а публичната е най-много второстепенна, допълнителна.
2. Доминираща роля в координацията на социално-икономическите дейности има пазарът, а централноориентираната бюрократична координация е представена най-много като второстепенна, допълнителна.
3. Не съществува политическа власт срещу капитализма, частната собственост и пазара. Тези институции са или активно поддържани, или поне третираны по благосклонен, „приятелски“, неутрален начин.

Трябва да отбележим, че необходимите и достатъчни условия не включват демокрация. Капиталистическата система може да действа в деспотична политическа структура, която потиска политическите права и свободи и чиито лидери не са избрани от система с парламентарни избори. Всичко необходимо на капитализма, за да оцелее, е политическият режим да не бъде антикапиталистически. Проблемът за демокрацията е разгледан по-нататък в студията.

Трите посочени характеристики не бяха избрани от пакет възможни условия въз основата на някакво условно определение за капитализъм. Пътят към извеждане на дефиниция напомня този за социалистическата система. Той започва от опит и наблюдение на характеристиките на реалните исторически формации. Разглеждайки голяма група държави, които са съгласни да се нарекат капиталистически, нека видим какво общо имат помежду си. Те отговарят на трите *първични* условия, но могат да се различават по своите *вторични* характеристики, например законодателна система, икономическа дейност и преразпределителна роля на държавата, религиозна принадлежност на народите, и т.н.

Концепцията за капиталистическата система (подобно на социалистическата”, както вече споменах) обхваща “*семејство*” от системи. Отново конфигурацията от институции във всяка държава се променя в историята - във Великобритания през XIX век тя е различна в сравнение със сегашната, и във всеки отделен период днешните Швеция и Норвегия не са същите като САЩ и Нова Зеландия. Всичко това илюстрира трите посочени характеристики на капиталистическата държава.

Дихотомията „социализъм *срещу* капитализъм” не противоречи на вариантността вътре в системните семејства. Тя съответства и на факта, че са съществували и съществуват специфични формации, които не могат да бъдат лесно включени в никое семејство. Ето някои изключения.

- В по-слабо развити държави дълго време могат да съществуват съвместно предкапиталистически и капиталистически форми. .
- Необичайни форми на собственост има в страни, където влиянието на исляма е силно или дори се е появило теократично политическо и идеологическо правило. Тези форми не могат да се нарекат нито публична, нито частна собственост. Нещо повече, съществуват механизми на координация, в които ислямският закон и/или традиция трайно противостоят на обичайното действие на пазара (Kuran, 2005). Така че действителната система в тези държави не се вписва в капиталистическото семејство от системи и определено не може да се нарече социалистическа.

Тук няма нищо, което да обърка аналитиците. Възможно е да се използват класификации, които предписват строги очертаващи критерии, но признават наличието на изключителни, противоречиви или неясни случаи, които не могат да бъдат класифицирани. Например дихотомията мъж/жена е работеща въпреки съществуването на хермафродити.

Противопоставяйки *две* големи системи, аз се присъединявам към интелектуалната традиция, основана от Маркс, която извежда на преден план концепцията за *капитализма*. Двойката капитализъм/социализъм се използва и

от други автори, вкл. немарксистите – например Károly Polányi, Max Weber, Ludwig von Mises, и Joseph Schumpeter.⁸

Това не е единственият възможен подход за изясняване концепцията за системата. Някои аналитици отхвърлят остро противопоставяне на *двете* големи системи и двете фамилии модели, наблягайки върху това, че всички съществуващи системи смесват различни елементи. Публична и частна собственост, бюрокрация и пазар, демокрация и диктатура, както и много други индивидуални характеристики могат да бъдат открити във всяка страна, но комбинирани в пропорции, които се разграничават по държави и периоди. Съществуват много комбинации, могат да се представят различни типологии от разнообразни гледни точки (Prugot, 2005 и 2006).

Аз не бих изключил напълно такъв подход. С удоволствие го използвам, за да разгранича специфични исторически реализации *в едно и също семейство от системи*. Както споменах, Камбоджа се различава от ГДР, както и Швеция и Норвегия от САЩ и Нова Зеландия. Въпреки това твърдя, че тази силна дихотомия има голяма разясняваща и обясняваща сила.⁹

Сега вече сме въоръжени с концептуален апарат, за да решим кога промяната на системата е приключила. Това става, когато анализираната държава вече не притежава трите първични характеристики на социалистическата система, а преобладават трите първични характеристики на капиталистическата система.

Според този позитивен подход можем да твърдим, че в десетте нови постсоциалистически страни-членки на Европейския съюз, вкл. Унгария, промяната на системата е приключила. (Не казвам, че тя е приключила само в тях, но доводът ми тук не изисква изясняване на въпроса дали това е станало в други държави, или не.)

Това е позитивно твърдение, което ще се докаже или отрече от опита. Не бих искал да утежнявам студията с много статистика. Ще се огранича до две таблици от доклади на Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР), извличайки от тях някои данни за Унгария.

- Първото от първичните условия е изпълнено (вж. табл. 1). През 2004 г. 80% от БВП на Унгария са от частния сектор.

⁸ Кратки прегледи на интелектуалната традиция, която използва концепцията за капитализма и се противопоставя на двете големи системи, могат да бъдат намерени в Berend, 2001 и Heilbroner, 1980 и 1991.

⁹ Днешните социални учени се разграничават по отношение на използването на тези подходи. Ясни примери има в два уважавани и широко разпространени икономически учебника, намерили приложение в американското висше образование. Fischer and Dornbusch (1983) използват двойката концепции капитализъм/социализъм, но Mankiw (2004) я избягва.

Таблица 1

Дял на частния сектор в БВП, %

Държава	1989г.	1990г.	1992г.	1994г.	1996г.	1998г.	2000г.	2002г.	2004г.
България	10	10	25	40	55	65	70	70	75
Чешка република	5	10	30	65	75	75	80	80	80
Естония	10	10	25	55	70	70	75	80	80
Унгария	5	25	40	55	70	80	80	80	80
Латвия	10	10	25	40	60	65	65	70	70
Литва	10	10	20	60	70	70	70	75	75
Полша	30	30	45	55	60	65	70	75	75
Румъния	15	15	25	40	55	60	60	65	70
Словакия	5	10	30	55	70	75	80	80	80
Словения	10	15	30	45	55	60	65	65	65

Забележка: Изчисленията включват официални (правителствени) и неофициални източници. Делът съдържа официалната и неофициалната дейност на частните фирми. Всички компании с преобладаваща частна собственост се смятат за частни.
Източник: ЕБВР, 2006.

- Второто от първичните условия е изпълнено (вж. табл. 2). ЕБВР дава експертни „оценки на показателя за преход“ на държави за това колко са напреднали в постсоциалистическия преход във вид на различни характерни черти на пазарната икономика. Най-добрият резултат е 4+, който Унгария получава по двата показателя, свързани с механизмите на координация: либерализация на търговията и външнотърговски трансакции. Това води до вече доминираща роля на пазарния механизъм в координацията.

Таблица 2

Стойности на ЕБВР-индекса за преход към пазарна икономика

Държава	Търговия	Либерализация на цени и трансакции с валута
България	4+	4+
Чешка република	4+	4+
Естония	4+	4+
Унгария	4+	4+
Латвия	4+	4+
Литва	4+	4+
Полша	4+	4+
Румъния	4+	4+
Словакия	4+	4+
Словения	4	4+

Забележка: Стойността на показателя варира от 1 до 4+. 1 показва никаква или почти никаква видима промяна след периода на централизирано планиране, а 4+ - условия, равни на тези в индустриалните пазарни икономики.

Източник: ЕБВР, 2005, табл. 1.1.

- Няма да подкрепя с числа твърдението, че третото условие е изпълнено - политическата система и законодателството на Унгария защитават частната собственост и пазарните институции. Читателят може да провери истинността на това твърдение.

Беше направено позитивно изказване, избягващо ценностна преценка. *Промяната на системата е настъпила*. Възможно е това да предизвика удовлетворение или недоволство. Но не може да има спор между доволните и негодуващите относно това дали десетте нови страни-членки на ЕС са влезли в семейството на капиталистическите системи, или не, защото основните системни характеристики са подобни на тези в другите капиталистически държави.

Хората трудно възприемат думата „капитализъм“. Общественото мислене претърпя дълбоко индоктриниране през десетилетията на комунистическа власт, когато вестници, радиа и телевизии, училища и университети, празнични слова и партийни семинари едновременно насаждаха идеята, че капитализмът е омразна, осъдителна система. „Възстановяването на капитализма“ не беше цел даже на тези, които се противопоставяха на съществуващата социалистическа система. Дори радикалните опоненти на социализма не декларираха, че искат „капиталистическа система“ в иначе твърде дръзки и откровени трудове „самиздат“. Друга причина, поради която не направиха това беше, че не бяха преосмислили въпроса, или пък ако подкрепяха възстановяването на капитализма не искаха да наблягат на този факт от страх да не се отчуждят от читателите си. Очевидно политици, политически коментатори и социални учени продължиха да избягват израза, дори след като цензурата и самоцензурата беше прекратена.¹⁰ Тази фраза не може да се намери в първите манифести на партиите, основани след 1989 г., предпочитайки евфемистични изрази като „пазарна икономика“, които са по-приемливи за общество, свикнало с антикапитализъм.

Позитивен подход към промяна на политическата структура

Десетте нови източноевропейски страни-членки на Европейския съюз изпълниха не само минималното условие за премахване на монополната власт на комунистическата партия с нейната антикапиталистическа, марксистко-ленинска идеология, отваряйки по този начин пътя към приобщаване към капиталистическото семейство от системи. Случи се нещо много повече, промяната беше много по-дълбока - диктатурата даде път на демокрацията, а политическият монопол на комунистическата партия – на конкуренцията между няколко партии.

Както вече подчертах, тази политическа система не е *необходимо* условие за промяна на системата. Капитализмът можеше просто да замени социализма, както един вид политическа тирания беше просто заменен с друг. Да си

¹⁰ Заедно с моите колеги търсихме броеве на периодичните издания *HVG*, *Magyar Narancs* и *Hitel*, и забелязахме, че думата „капитализъм“ започва да се появява в статии едва след 1992-1993 г.. Не много отдавна Péter György си спомни собственото скромно избягване на думата: “1989 г. свидетелстваше и обещавахе многопартийна система и почти никой не говореше за капитализъм. Правителство след правителство се сменяше, и всяко от тях оправдано избягваше да запознае обществото с реалността на капитализма” (György, 2006).

спомним 1919 г. и последващия начален период, когато червеният терор беше заменен с бял. Или победата на Пиночет. Беше нещастен исторически късмет, че двете трансформации – политическа и икономическа, съвпаднаха. Това не зависеше само от външни условия. За него допринесоха също движенията и организациите на демократичната опозиция на комунистическата система, процесът на интелектуално просветление, както и идеологическото и моралното обръкване в лидерството на комунистическата партия, т.е. *вътрешни* сили. Ролята на последните беше по-голяма в някои държави (може би най-много в Унгария и Полша) и по-малка в други, но едва ли може да се отрече, че отговорността на тези вътрешни сили не беше от решително значение за рухването на комунистическата тирания. В крайна сметка това стана възможно благодарение на външни обстоятелства - промени в международните отношения. Съветският съюз успя да попречи на Унгария през 1956 г., Чехословакия през 1968 г. и Полша през 1981 г. да се отделят от социалистическия лагер, но не можа да ги спре през 1989-1990 г.

Думата “демокрация” досега се използваше без обяснение, но тя има нужда от конкретизация, тъй като основната задача на тази студия е концептуалното изясняване. Аз ще използвам същата методология, както при дефинициите за *социализъм* и *капитализъм*, въпреки че тя в никакъв случай не е самоубедителна или единствено възприетата. Отново ще приложа позитивен, а не нормативен подход. Има държави, които са наречени демокрации. Със сигурност наред с по-старите членки на Европейския съюз тук могат да бъдат включени някои страни зад океана като САЩ, Канада, Австралия и Нова Зеландия.. Какви общи характеристики имат помежду си тези държави и какво ги отличава от смятаните по принцип за *не-демокрации*? Както при позитивния подход към характеристиките на социализма и капитализма, аз търся минималния пакет признаци, необходимите и достатъчните условия, първичните разграничителни критерии.

Следвайки Schumpeter (1942), белезите, които разграничават демокрацията от други форми на управление, се проявяват в нейните *процедурни* характеристики. Според позитивния подход формата на управление на една държава се квалифицира като демокрация само ако нейните лидери са избрани чрез добре определена процедура, чийто основни компоненти са конкуренция между политически партии, и повтарящи се избори, както и законодателна дейност на така избрания парламент. Тези, които са управлявали, не трябва (и не могат) да бъдат свалени от власт с демонстрации, масова принуда, метежи, размирици, въоръжена сила, убийство, или конспирация. Те *могат да бъдат свалени* по цивилизован начин, чрез гласуване на процедури при следващите избори. Ако избраните лидери не бъдат преизбрани, те предават властта на победителите в изборите без съпротива. Тези процедурни характеристики могат да се смятат за *минимални условия*, необходими и достатъчни за прилагането на демокрация.

Бих искал да подчертая какво *не* означава това определение:

- а) То не включва мнение за това колко зряла или развита е въпросната демокрация. Тя може да изпълни минималните условия дори ако иначе е твърде груба, ако управлението е недостатъчно прозрачно, и ако прякото гражданско участие в политическите решения е слабо.
- б) Минималните условия не включват уговорки за качеството на управлението. Демократично избраното правителство може да бъде компетентно или некомпетентно, пестящо или разхищаващо, честно или нечестно, стига правилата на демокрацията да са спазени при избирането на неговите лидери.
- в) Минималните условия не са изразени в концептуалния апарат на конституционното право. Конституцията на една държава може вече да включва минималното условие за редовни процедури при парламентарни избори и назначаване на правителства. Но все пак формата на управление може да изпълни минималните условия, ако нейната конституция е неясна по този въпрос. Великобритания, пионерът в конституционното управление, все още няма систематизирана конституция.
- г) Минималните условия не съдържат нищо относно *стабилността* на демокрацията. Те позволяват да се *тества* дали има демокрация в една държава в определен момент, но не дават политически съвет за това как да се защити демокрацията. Това е важно предупреждение, което трябва да прибавя към предишните си трудове.

Днес в Унгария има демокрация, защото процедурните правила за избиране и освобождаване на лидери са запазени досега. Загубилите изборите предаваха властта на победителите по цивилизован начин. За първи път през миналата година (2006) беше преизбрана управленската коалиция, което стана според процедурните правила.

Фактът обаче, че това се е случвало досега, не е абсолютна гаранция, че ще се случва и в бъдеще. Изпълнението на минималните условия *днес* не е достатъчно за оцеляването на демокрацията *утре*. Минималните условия трябва да се спазват отново и отново, ден след ден. Ако сте спечелили, упражнявайте правото си да управлявате. Ако сте загубили, приемоте политическото поражение. Не е трудно да се приеме победата, но приемането на поражението е лакмусът, който показва дали демокрацията действа, или не. Ако големите политически сили не успеят да изпълнят това минимално условие, демокрацията е в опасност.¹¹

¹¹ Комунистите и социалдемократите се разграничават основно по това как се отнасят към процедурите на демокрацията. Комунистите са готови да минат без тях, да вземат властта със сила, а след това да откажат да я предадат. Те смятат демокрацията за нещо „формално“, празен комплект от правила на играта. От своя страна социалдемократите никога не поставят себе си над процедурните правила на демокрацията, те се опитват да поемат управлението чрез спечелване на избори и са готови да предадат властта, когато са победени в изборите.

Нека се върнем към списъка на това какво не включват минималните условия.

д) Важно е да наблегнем, че представеното положително определение не включва ценностни преценки.¹² Възможно е да харесваме или отхвърляме демократичната форма на управление, която изпълнява минималните условия. Дискусията тук се ограничава до това дали има демокрация в една държава в определен момент, или не.

Според критериите на позитивния подход може да се потвърди, че в Унгария (и другите девет източноевропейски държави-членки на ЕС) демокрацията се прилага.

Възприемане на капитализъм и демокрация – нормативен подход

Нека се обърнем към нормативния подход към проблемите, разделяйки ги на два етапа. Първо, нека разгледаме доводите на тези, които не опровергават позитивните мнения, че капитализмът е сменил социализма и демокрацията е заместила диктатурата. Те не ги оспорват; те са просто уплашени и ужасени от това как са се развили нещата от промените насам.

Напълно осъзнавам факта, че подобно недоволство е широко разпространено, но то не се разкрива основно на шумни демонстрации. И което е по-важно - обществото може по-скоро да “мърмори” насаме, отколкото да даде израз на оплакванията си на улицата, но неудовлетворението се проявява в надеждни проучвания на общественото мнение и няколко старателни, обективни емпирични изследвания (Ferge, 1996; Vásárhelyi, 2005; Sági, 2006).

Въпреки че в тази студия нямам за цел да анализирам демонстрациите или причините за общественото неудовлетворение, трябва да се направят няколко забележки относно някои възгледи, често споделяни сред интелектуалци и в политическа дискусия. Тук са разгледани три групи възгледи.

Първата съдържа мненията, свързани с подкрепа на *реформация* капитализъм - критиката се ограничава до някои характеристики на системата. Аз разглеждам такава критика като полезна и се опитвам да я следвам. Тя може стигне доста далеч и да бъде твърде остра, тъй като е честа практика да откриваме агонизиращи, несправедливи, морално осъдителни черти, характерни за капиталистическата система. Съществуват някои добре известни примери като обидно несправедливи неравенства в дохода, благополучието и знанията, масова безработица и нисък ръст на заетост. Тези неприятни или вредни черти не могат да се елиминират, но могат значително да се ограничат.

Онези, които споделят тези виждания, не проповядват отдръпване от семейството на капиталистическите системи. Те препоръчват вариант на

¹² Изискването за демократична форма на управление се намира високо в моя личен ред на ценности.

системата, различен от днешния. Тяхната цел не е да повалят капитализма, а да променят някои от неговите институции, законодателство и обичаи. Такива критики са широко разпространени.

Втората група виждания се отнася до някакъв *трети вид система*. *Първата система* - капитализмът, е лоша.¹³ *Втората*, която се опитва да го замени - социализмът, също е лоша. Така че нека има *трета система* или *трети начин*, както понякога е наричана. Такива виждания се застъпват от някои (но не всички) неомарксисти, но се споделят и от хора, които нямат нищо общо с марксизма. Подобни виждания могат да се намерят както в Унгария, така и на други места.

Нека светът бъде по-добър и *различен*, но къде трябва да е разликата? Той със сигурност не бива да напомня ужасната система на Ленин и Сталин. Но ако попитаме привържениците на такива възгледи какви конкретни поуки можем да извлечем от падането на социалистическата система, отговорът е неубедителен. Типичният отговор е, че нейният провал *сам по себе си* не води до никакви разбулващи изводи. Ленин, Сталин и техните последователи се справиха зле; сега е време социализмът да се справи добре. Ако ги попитате как, те не знаят или не се чувстват задължени да се произнесат по въпроса. Те смятат, че са интелектуално и морално оправдани да отхвърлят съществуваща лоша система, дори ако не могат да изведат по конструктивен начин по-добра.

Според мен отговорът, който е описан по-горе, е безотговорен въпреки дългата си история – това беше отговорът, даден от Маркс, който не си направи труда да създаде правилата на действие на бъдещото социалистическо общество и дори пренебрежително заклеяваше онези, които се опитваха да направят това: „И така парижкото *Revue Positiviste* ме упреква за това, че, от една страна, се отнасям метафизично към икономиката, а от друга – представете си! – се ограничавам до обикновен критичен анализ на реалните факти, вместо да пиша рецепти в духа на О. Конт за кухнята на бъдещето” (Marx, 1974, p. 26). В своя *Anti-Dühring* Енгелс се подиграва на учен, който твърди, че е открил „нов социален ред ... построен в неговата глава, в неговия ум, пълен с абсолютни истини”, наричайки го „епигонът на утопистите” (Engels, 1963, p. 363). Маркс и Енгелс смятат, че е „ненаучно” предварително да се определя как точно ще действа бъдещето общество. Сто милиона души платиха най-скъпата цена за техния безотговорен пропуск, тъй като експериментите, свързани с решението какво да бъде бъдещото общество, бяха извършени на живо, върху тях.

Капитализмът наистина има много отблъскващи черти. Не очаквам „хората от улицата” или дори онези, които пишат за тъмната страна на

¹³ Основната критика на капитализма днес е тясно свързана с протестите срещу глобализма, които включват много, понякога противоречиви, възгледи. Те смятат експлоатирането на бедните, изоставящи държави за възмутително, или обратно, виждат опасност в конкуренцията, която по-слабо развитите държави внасят в световната търговия, страхувайки се за заетостта въкъси. Разглеждането на тези влиятелни политически и интелектуални тенденции би излязло извън темата на студията.

капиталистическата система в своите трудове, да препоръчат по-добра замяна. Нито пък очаквам конструктивни предложения от останалата част от интелигенцията, освен ако професията им е изследване на социалните развития. Но мисля, че има други изисквания към икономистите, социолозите, политическите философи или съвременните историци, чиято професия и призвание е да изследват процесите на социална трансформация. Професионалната отговорност и интелектуалната честност изискват от тях, насърчавайки хората да отхвърлят капитализма и внимателно изследвайки историческите поуки, да посочат коя система да се приеме вместо капиталистическата. Нека излязат конструктивно с алтернативни планове за обществото и съзнателно да изследват изпълнимостта на препоръчаната система. Дали реалистично са взели под внимание човешката природа? Дали имат предвид сегашното състояние на технологиите? Ако искат да постигнат демократична система на управление, дали привържениците на техния план имат шанс да спечелят свободни избори? Или те предлагат друга форма на управление? Ако съществуваша такива планове, ние можехме да помислим върху тях и да ги обсъдим. Няма задоволителен начин да се дискутират празни лозунги и утопии.

Накрая в отделна, трета група поставям възгледите на тези, които проповядват *двойствен популизъм*. Някои типични изрази в тяхната реторика включват: „ястребов капитализъм”, „люксов печалба”, „управление на банкера” и много други. Какъв вид икономическа система биха искали да видят хората, които пораждат чувства с такива изрази? Какви правила трябва да се въведат, за да се превърне лозунговата им критика в практичен език? Дали търговските лицензи ще се дават само на “благите капиталисти” и ще се отнемат от онези с “ястребов характер”? Ще има ли печалба, но тя да не бъде луксовна? Ще има ли действаща капиталистическа икономика, но не банки, тъй като те не могат да очакват законовите правила в държавата да продължават да защитават тяхната собственост или да спазват техните договори?

Такава реторика показва липса на кураж да се отхвърли капитализмът и желание от страна на интелектуалната власт да го реформира по изпълними, полезни начини.

„Замяна на елита” и „раздаване на правосъдие” – нормативен подход

Така завършва първият етап от анализа на нормативния подход, покривайки възгледите на онези, които признават факта за промяна на системата, но не харесват неговите последици.

Вторият етап включва изследване на възгледите на тези, които се съмняват дали въобще е настъпила промяна на системата. Това обхваща позитивните критерии с нормативните. (Разбира се, не казвам, че привържениците на тези възгледи правят разлика между *позитивни* и *нормативни* или въобще са премислили основата на позициите си. Това е несъществено. Анализирайки тези гледни точки, всеки възглед може да се категоризира независимо от това.)

Взгледи, които обхващат позитивните и нормативните подходи, имат еднаква структура. Аргументите започват с формулата „Смятам промяната на системата за незавършена (или може би процес, който още не е започнал), защото приемам една промяна като „промяна на системата“, ако тя покрива определено условие или условия.“ После следва нормативното условие или може би група от условия.

Много нормативни условия бяха представени по-рано във все още бурния политически климат на лятото и есента на 2006 г. Някои от речите, изказани на площад „Лайош Кошут“, бяха цитирани в началото на студията. Тези и подобни условия са източникът на няколко нормативни искания, от които ще изброя шест примера.

Пример 1. Не можем да говорим за промяна на системата, защото кадрите от старата комунистическа система все още заемат лидерски позиции. Пълната смяна на състава е съществена за промяната на системата, т.е. на езика на социалната наука необходима е пълна или почти пълна смяна на предишния елит с нов.

Пример 2. Не можем да говорим за промяна на системата, докато тези, които са отговорни за престъпленията на старата система, остават ненаказани. Раздаването на правосъдие е съществено за смяната на системата.

Пример 3. Не можем да говорим за промяна на системата докато действа сегашната конституция. Тя е неприемлива и нейните недостатъци не могат да бъдат „закърпени“ и отстранени с малки промени. Ние се нуждаем от нова конституция и за да я обсъдим и приемем, ни е необходимо конституционно общо събрание.

Пример 4. Не можем да говорим за промяна на системата, когато хората не са запитани каква система желаят. Необходим е референдум, който ще направи новата система законна.

Пример 5. Не можем да говорим за промяна на системата, защото истинската промяна трябва да се основава на задоволяване на националните искания. Тези искания варират широко - от преразглеждане на Трианонското споразумение до възстановяване на границите на държавата отпреди 1919 г., или дори въвеждане на расистки правила за противодействие на предполагаемо доминиране на *неунгарци* или *ненапълно унгарци и евреи*.

Пример 6. Не можем да говорим за промяна на системата, докато сегашната форма на управление остава. Тя напомня формата на република сред заобикалящи я държави, където Унгария се нуждае от много специална държавна форма, основана на доктрината на Свещената корона. Понякога се казва, че държавата не трябва въобще да бъде република, а кралство.

Във всичките шест примера се съдържа отричане, че е настъпила промяна на системата не поради желание за минимални условия (нуждата от които

обикновено не се признава), а защото нормативните условия, поставени от ораторите, не са покрити.

Тази студия се ограничава до първите два примера.

Смяна на елита. Унгария и Източна Европа смениха социалистическата си система с капиталистическа с огромна скорост. Струва си да погледнем някои исторически примери в този смисъл. Може да споменем няколко столетия, които са изминали в Англия - първата държава в прехода към капитализъм, преди предкапиталистическата собственост да бъде заменена с капиталистическа. Силата на монархията постепенно отслабва, появяват се ранни признаци на самоуправление и парламентаризъм, после постепенно се засилва тежестта на изборния процес и Парламента, докато възникне парламентарната монархия и накрая – през втората половина на XIX век (близкото минало в исторически смисъл) – демокрацията. Промяната на икономическата и политическата система настъпва на няколко етапа за продължително време. Наблюдават се дълги преходни периоди със случайни застои и временни обрати или интервали на ускорена промяна. Докато значението на аристокрацията в елита постепенно намалява през вековете, не можем да посочим нито един кратък период в процеса на трансформация през тази епоха, когато е настъпила радикална смяна в политиката или икономиката. (Единственото изключение е кратък период в средата на XVII век, следван от бърза реставрация.) Хората на старата и новата система живеят рамо до рамо и се борят за власт и богатство. Съществува съперничество, борба и в същото време съдействие и сътрудничество сред тях в различни степени (Kontler, 1993; Rubinstein, 1986; Stone, 1993; Stone et al., 1984).

След голямо забавяне (измерено в исторически мащаб) унгарската история показва подобно развитие в състава на елита и взаимодействията в него през втората половина на XIX и първата половина на XX век. Съставът на политическия елит се променя внезапно след загубата във войната за независимост през 1849 г., но тенденцията към приемственост е възстановена отново след 1867 г. Елитът, съставен от различни групи от аристокрацията, едрите земевладелци, дребното дворянство, средните класи от гражданското общество и света на бизнеса, съществува съвместно. Неговият състав се променя, но със сигурност няма радикална промяна в устройството. Предишният елит – аристокрацията и едрите земевладелци, продължава да заема важни позиции в политическата власт и тяхното влияние се разширява към бизнес-сферата. Съществува видимо съперничество и сътрудничество между различните класи и групи в хетерогенния елит (Kövér, 2002; Lakatos, 1942; Lengyel, 1987 и 1989; Péter, 1993).

Голяма трансформация, която промени елита по бърз и брутален начин, беше отхвърлянето на капиталистическата и създаването на социалистическа система. Това беше извършено първо в Съветска Русия, а след това с установяването на комунизма в други държави.

Какво се случи в Унгария при последната промяна на системата? Съществуват някои заслужаващи внимание емпирични изследвания, които представят доста ясна картина. В началото на постсоциалистическия преход беше издигната радикална хипотеза, според която предишният елит ще оцелее почти непокътнат и устройството му едва ли ще се промени, защото ще се развие „номенклатурна буржоазия“ (Hankiss, 1990) и ще се появи „политически капитализъм“ (Staniszki, 1991). Въпреки че все още се поддържа, този възглед е изключително преувеличен. Емпирични изследвания показват, че това не се случи дори в ранния период на прехода (Böröcz and Róna-Tas, 1995; Széleányi, Széleányi and Kovách, 1995). Всъщност само малка част от новия политически и икономически елит заемаше по-високи позиции при стария режим (вж. табл. 3). Голяма част от тях напреднаха от по-ниските равнища на старата политико-бюрократична класа, а много други дойдоха от социални групи извън стария елит.

Таблица 3
Заетост на унгарския елит след промяната в системата (1993 г.), дял на вече заеманите такива позиции през 1988 г., %

Позиции, заемани през 1988 г.	Изцяло нов елит	Нов икономически елит	Нов политически елит	Нов културен елит
Десижън-мейкъри в културата	2.9	0.2	3.1	12.8
Икономически лидери	20.8	30.9	3.7	4.5
Партийни служители	3.3	2.2	3.1	7.5
Държавни служители	5.6	1.6	20.5	2.3
Общ дял	32.6	34.9	30.4	27.1

Източник: Széleányi, Széleányi and Kovách, 1995.

Основните становища са подкрепени по-нататък от данните в табл. 4 и 5. Анализът и на двете таблици се основава на допускането, че приемствеността доминира в кариерите на членовете на пост-социалистическия елит, ако те са членували в старата Унгарска социалистическа работническа партия. Това е опростяване, тъй като много представители на стария политически и още повече на стария икономически елит не бяха партийни членове. Въпреки това съществуваше силна корелация между принадлежност към елита и партийно членство; това е добър показател за приемственост между стария и новия елит.

От Таблица 4 ясно се вижда, че макар и да нямаше драстична промяна в устройството, скоро започна частично разпускане на стария елит. Тенденцията продължи, така че малко повече от ¼ от новия икономически елит през 2001 г. бяха членове на комунистическата партия (Csité and Kovách, 1997; Csurgó, Himesi and Kovách, 2002).

Таблица 4
Дял на бивши членове на комунистическата партия в икономическия елит, %

1988 г.	1993 г.	1997 г.	2001 г.
83.3	66.1	49.8	26.8

Забележка: Един и същ въпрос беше зададен през всяка от четирите години и изчисленията са направени на базата на отговорите.

Източник: Csité and Kovách, 1997; Csurgó, Himesi and Kovách, 2002.

Второто от цитираните изследвания е източникът на табл. 5, на която са дадени данни за политическия и културния, както и икономическия елит през 2001 г. Тенденциите са подобни и в трите сегмента - ясно, твърдо намаление в дела на членовете на бившата комунистическа партия. Имайки предвид изводите от проучвания, направени по различни методи, можем да кажем, че делът на новия елит, състоящ се от членове на стария, намалява. (Други изтъкнати приноси в литературата относно промяната на унгарския елит са: Kolosi and Sági, 1999; Kovách, 2002 и 2006; Laki and Szalai, 2004; Lengyel, 1997; Kostova, 1996; Spéder, 1999; Szalai, 1996a и 1996b).

Таблица 5

Дял на бившите членове на комунистическата партия в различните елити, %

	Културен	Политически	Икономически
Никога член	71.2	64.3	72.2
Бивш член	25.9	32.9	26.8
Без отговор	2.9	2.8	1.0
Общо	100	100	100

Източник. Csurgó, Himesi and Kovách, 2002, p. 322.

Признавам, че се ядосвам, когато видя на лидерски позиции хора, които от личен опит знам, че са навредили много, докато са заемали високи постове при стария режим. Прежеждайки това на езика на тази студия, аз също използвам нормативен подход и често съм вбесен, но се опитвам да контролирам чувствата си. Връщайки се към позитивния подход, поддържам предишния си възглед, че промяната на елита не е *необходимо* условие за обявяване на промяната на системата за завършена. Капиталистическата система съставя собствена лидерска класа, привличайки и събирайки хора, които могат да играят тази роля, и скоро отхвърля неподходящите, дори ако са започнали от напреднала позиция. Този силен механизъм на избиране е една от тайните на успеха на капиталистическата икономика. По същия начин политическата демокрация изгражда собствена лидерска класа. Прави се избор между партии и движения, както при пазарната конкуренция. Онези, които се окажат неподходящи, рано или късно биват елиминирани. Никой не може да каже, че механизмите на избор в тези две сфери работят перфектно. Понякога е възможно неталантливи и нечестни хора да заемат върхови позиции, докато талантливите и честните са изхвърлени. Но като цяло избирането е доста ефективно. С времето този процес става все по-надежден, въпреки че все още могат да се очакват грешни избори.

За съжаление не съществува пълно равенство на възможностите. Може наистина да бъде предимство за човек и семейството му, ако е заемал високи позиции и при предишния режим. (Същевременно това първоначално може да бъде недостатък, предизвиквайки антипатия в околните.) Но предимството ще изгуби силата си с времето. Определено никой няма да има гарантирана работа завинаги, ако е некомпетентен да я върши. Промяната на системата е водена от самата система.

Раздаване на правосъдие. Ако под това се имат предвид криминални съдебни процедури, извършени по закон и завършващи със законна присъда, то нищо

подобно не е направено. Дори един-два съдебни процеса, свързани с разпръскването на демонстрации с огън през 1956 г., завършиха по съмнителен начин. Единствената друга стъпка беше да се забрани на някои групи от бившия политически елит да заемат определени длъжности.

В началото на 90-те години на миналия век се проведеха остри дебати относно раздаването на правосъдие. Беше предложено законодателство за точно възмездие за престъпления, извършени при стария режим, но законът не беше одобрен от парламента. По онова време мненията бяха разделени между политическите партии и сред участниците в обществената дебат. Нямаше широк консенсус за това кое законно действие ще бъде справедливо. В резултат нито в Унгария, нито в съседните държави не се намери решение, защото обществото беше дълбоко разделено относно желанието за справедливост в исторически смисъл (вж. Péter Kende, 2000). Впоследствие дебатът постепенно замря и усилията да се предприемат действия бяха възпрепятствани от решения на конституционния съд. Жаравата на дебата от време на време се разпалваше, но скоро отново се превръщаше в пепел.¹⁴

Нека отново повторя, че аз също бях възмутен, когато изненадващо в концертна зала срещнах съдия, пратил мои приятели в затвора след 1956 г. Дребни крадци и хулигани по баровете са в затвора, но онези, които активно и ентузиазирано участваха в потисничеството, се разхождат свободно. Когато обществото се гневеше относно информаторите при стария режим, аз съчувствах на недоволните - фокусът беше върху хора, които са били зъбни колела в машината на потисничеството, но нито косъм не падна от главите на онези, които бяха двигателите.

Все още обаче поддържам възгледа, който изразих относно позитивния подход - наказването на престъпниците не е *необходимо* условие, за да твърдим, че промяната на системата е завършила. Нека разгледаме точно и прецизно определението „необходимост“. Новата икономическа и политическа система все още може да действа, ако виновните не са наказани.

Новата система трябва да се възприема без илюзии, дори ако по-високата моралност би изисквала виновните да бъдат наказани. Нито капиталистическата икономическа система, нито парламентарната демокрация са триумф на чистата моралност. В едно от родните места на демокрацията, САЩ - първата държава, формулирала и приела демократична конституция, в онзи исторически момент имаше милиони негри под робство. Някои от основателите също притежаваха роби. С промяната на системата и на формата на управление, което в САЩ съвпадна, се появиха *минималните* условия за капиталистическата система и демократичното управление. Последното само по себе си е историческа победа с огромно значение, но никой не може да го възприема като надхвърлящо минимума. Това е стартовата точка и посоката, в

¹⁴ Относно дебатите в Унгария и усилията да се потушат вж. Fogarassy, 2001; Halmai, 2006; Rainer, 2000.

която ще поемем оттук нататък, зависи преди всичко от лидерите и гражданите на тази държава.

Между двете изисквания - смяна на елита и раздаване на правосъдие, съществува връзка, която заслужава да се разгледа по-подробно.

Промяната на системата, започнала през 1989 г., се извърши без кръвопролития или насилие. Не много отдавна чествахме 50-годишнината от 1956 г. и е време да направим сравнение със събитията от онзи период. Със сигурност първоначалните движения тогава не обявяваха за своя цел промяна на системата, но ако не бяха сразени от външни сили, най-вероятно щеше да се стигне дотам. И това щеше да е промяна на системата, за която впоследствие никой нямаше да твърди, че е извършена без насилие. Тя започна с въоръжен бунт и първоначално лидерите на стария режим искаха да победят бунтовниците с въоръжени сили. Съветски танкове се появиха и стреляха по улиците на Будапеща; хиляди загинаха от двете страни на барикадите. Нагласата, че властващите при стария режим трябва да бъдат наказани, се загнезди в умовете на много хора. Част от тях търсеха отмъщение, а в някои случаи страстите достигнаха желание за линчуване.

В този смисъл през 1989 г. и след това нямаше признаци за това.¹⁵ Това беше „кадифена” революция, както чехите толкова образно я нарекоха. Причината за липсата на кръвопролития не беше, че човешката природа се е променила след три десетилетия и половина. Тази трансформация започна със съгласие и компромис, около масата на преговорите. Нейният сценарий беше дискутиран точка по точка, с пазарене между старите и новите лидери. Онези, които преди са упражнявали пълна власт, не направиха опит да посегнат към оръжията си. Вместо това те сътрудничеха за развитието на демократични процедури и капиталистическа икономика. Те направиха това със сърдити лица, но го направиха. Една от причините да сътрудничат беше да не бъдат изключени от политическата и икономическата дейност, условие за което беше да приемат новите правила на играта.¹⁶

„Бихте ли искали революция?” Тази класическа фраза на József Antall, първият министър-председател на новата демокрация, е често цитирана, когато хората настояваха за пълна смяна на властващите и наказване на виновните.

Тук се съпоставят противоречиви ценности: от една страна, смяна на властващите и раздаване на правосъдие, а от друга, желание за ненасилие. Според нормативния подход към моята система от ценности по-важно е големите социални трансформации да се извършат без кръвопролития, загуба

¹⁵ Изключението сред новите държави в ЕС беше Румъния, където Чаушеску и съпругата му бяха екзекутирани в началото на промяната на системата.

¹⁶ На дискусиите на кръглата маса не беше постигнато формално споразумение, което да изключи възможността за криминални съдебни процеси срещу отговорните (вж. Rainer, 2000). Но начинът, по който подобни процеси бяха избягвани през следващите години, показва, че е съществувало неизречено споразумение за това и от двете страни.

на живот или насилие, отколкото старите лица да изчезнат и да се раздаде правосъдие.¹⁷ Но аз знам, че не всеки споделя такава ценностна система. Някои искат представителите на стария режим да бъдат отстранени и наказани, дори ако това означава насилие.

Начинът, по който се сменяше елитът и раздаваше правосъдие в Унгария беше вътрешен въпрос. Нямаше външна намеса за това какво да се случи и какво да остане извън процеса на трансформация, защото ние решавахме сами. Все пак заслужава да споменем голямото международно влияние върху процесите, които протекоха и продължават да се развиват в Унгария и в другите източноевропейски държави.

Тук бих искал да обърна внимание само на един международен ефект - влиянието върху голямата трансформация на Китай.¹⁸ В тази огромна държава с население от 1.3 млрд. човека се извършва промяна на системата. Ще има ли бунт, кървави сблъсъци или гражданска война с милиони жертви? Или тя ще се осъществи по мирен начин? Засега по-вероятно е второто, една от причините за което е, че комунистическите кадри не възпрепятстват развитието на капитализъм. Напротив, те търсят своя дял от печалбите. Партийни секретари присвояват част или целите активи на предприятия. Общински фирми попадат под контрола на кметовете. Синовете и дъщерите на генерали учат в скъпи бизнес-училища, които ще ги подготвят за високи позиции в бизнеса. Всичко това е твърде отблъскващо, но то има предимството, че комунистическата партия става иконом, а не враг на капитализма. Процесът е неморален, но той обезоръжава съпротивата на старите господари към новата система, давайки им дял от богатството ѝ.

За китайските наблюдатели на Източна Европа това наподобява на ставащото при нас . Но ако бяхме започнали да завързваме на уличните лампи старите кадри, които смятахме за отговорни за престъпленията на отминалия ред, или ако не да ги линчуваме, то законно масово да ги изпращаме в затвори заради стари нарушения? Ами ако тези кадри бяха изключени от бизнеса и политическия живот? Подобни действия лесно можеха да отклонят китайските комунисти от мирния преход. Тогава вместо тайно въвеждане на капитализъм те биха предпочели разюздано потисничество и съпротива на промяната на системата.

Не е преувеличено да се каже, че хората в Китай наблюдават какво става в Източна Европа. Те следяха отблизо унгарската реформа през 1968 г., която силно повлия върху реформаторските мерки в Китай. Същевременно те наблюдаваха отблизо действията на Горбачов, смятайки ги за предупреждение

¹⁷ Според Kende (2000) Унгария може би е отишла твърде далеч в това отношение в началото на 90-те години. Може би тогава би било възможно да се намерят процедури за раздаване на правосъдие, съответстващи на природата на ненасилие на прехода. Разбира се, остава под въпрос дали подобни процедури биха могли да се приложат днес - 15-18 години по-късно.

¹⁸ Ще се върна към трансформацията на Китай в Приложението на тази студия.

относно възможността Китай да се разпадне както Съветския съюз. Те все още следят събитията в Източна Европа и по собствен начин правят заключения от тях. Подобни поуки си вадят също и Виетнам и Куба.

Тези от нас, които все още не са станали безвъзвратно провинциални, би трябвало да обърнат внимание и на косвените и далечни ефекти на трансформацията в Източна Европа.

Заключителни бележки

Основната цел на студията е да предложи *средство и метод на подход*. Как може човек да подходи към *положително определение* на социална структура? Как позитивният и отрицателният подход могат да се *запазят разделени* в теоретичния анализ? Това в никакъв случай не са лесни проблеми и тяхното разрешаване въобще не е обикновена задача. Аз се опитах да дам примери за тези теоретични задачи.

Както споменах във въведението на студията, аз не влизам в спор с демонстрантите на площад “Лайош Кошут”, нито с коментаторите на местните събития, които виждаме всеки ден в пресата и по телевизията. Но все пак се надявам, че идеите, които представих на твърде абстрактна плоскост, ще допринесат за по-нататъшното охлаждане и по този начин потушаване на страстите.

Когато сме погълнати от ежедневните събития и оценяването им, всички често губим чувство за перспектива. Не можем да видим гората от дърветата. Припомнянето на *фундаменталните* факти от промяната на системата – как са се появили капиталистическата икономика и парламентарната демокрация, може да ни помогне да разграничим по-маловажните опити на ежедневието от истински голямата историческа трансформация.

Да забравим последните 16 години е почти модерно. Аз възразявам! Ние трябва да си спомним основните промени и да се защитим от такива безотговорни атаки, за да формулираме по-балансиран начин на мислене.

Бих искал също да окуража читателя да преосмисли относителното тегло на изискванията и условията за трансформация. Ако съм убедил хората, че има минимални условия за промяна на системата и демокрацията, то тези хора трябва да дадат по-висок приоритет на защитата на тези условия.

Приложение

Трансформацията в Китай

Много пъти след мои лекции относно интерпретиране промяната на системата, която Централна и Източна Европа претърпя, ми беше задаван следният въпрос: Как може трансформацията в Китай да се вмести в схемата, описана тук? Не се ли появи трета система в Китай, която не е нито социализъм, нито капитализъм?

Трансформацията в Китай беше много по-бавна, отколкото в пост-социалистическите държави в Източна Европа. Но въпреки че беше бавна, не е вярно да се каже, че страната е достигнала до нова система, чиито черти ще останат непроменени за дълго време. Не е допустимо да се обърква бавно движещ се филм с такъв на пауза! През трите десетилетия след смъртта на Мао Цзе-дун Китай претърпя радикални промени в основните характеристики на системата си,, които продължават да се случват и по-нататък.

Таблица 6

Дял на частния и държавния сектор в Китай
(% от ДДС, според форма на собственост)

	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	Промяна
<i>Бизнес-сектор без селско стопанство</i>							
Частен сектор	43.0	45.3	47.7	51.8	54.6	57.1	+14.1
Държавен сектор	57.0	54.7	52.3	48.2	45.4	42.9	-14.1
• пряк държавен контрол	40.5	40.1	39.6	37.1	35.2	34.1	-6.4
• колективен контрол	16.5	14.7	12.7	11.2	10.1	8.8	-7.7
Общо (79% от БВП)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	
<i>Бизнес-сектор</i>							
Частен сектор	53.5	54.9	56.3	59.4	61.5	63.3	+9.8
Държавен сектор	46.5	45.1	43.7	40.6	38.5	36.7	-9.8
• пряк държавен контрол	33.1	33.0	33.1	31.2	29.9	29.2	-3.9
• колективен контрол	13.4	12.1	10.6	9.4	8.6	7.5	-5.9
Общо (94% от БВП)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	
<i>Цялата икономика</i>							
Частен сектор	50.4	51.5	52.8	55.5	57.4	59.2	+8.8
Държавен сектор	49.6	48.5	47.2	44.5	42.6	40.8	-8.8
• пряк държавен контрол	36.9	37.1	37.3	35.7	34.6	33.7	-3.2
• колективен контрол	12.7	11.3	10.0	8.8	8.0	7.1	-5.6
Общо (100% от БВП)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	

Източник. OECD, 2005, p. 81.

На Таблица 6 е показано, че обществената собственост е намаляла, а делът на частната се е увеличил. Последната – според официалната класификация, използвана в таблицата, е достигнала 60% през 2003 г. Тук може да се добави, че това, което се нарича „колективна собственост” в китайската статистика, покрива не само активите на класическата държавна собственост на старите, но и на някои необичайни хибридни структури. Повечето градски или селски „колективни” предприятия включват собственическа роля на местния кмет, партиен секретар или директор на предприятието. Въпреки че не разполагам с най-новите национални статистики, от междинните доклади изглежда, че разширяването на частния сектор, свързан с обществено притежавания, е продължило след 2003 г. Първата характеристика на капитализма – доминираща роля на частния сектор, е или скоро ще бъде налице.

Бюрократичният механизъм на координация на плановата икономика отдавна е премахнат или се прилага само в тясна област. Пазарният механизъм се е превърнал в доминиращ координатор на икономическата дейност. Това се вижда ясно от табл. 7. Към 2003 г. 87-97% от производството (в зависимост от вида продукти) се продават на пазарни, а не по бюрократично фиксирани цени. Втората характеристика на капиталистическата система – преобладаване на пазарна координация, очевидно също е налице.

Таблица 7

Дял на транзакции, управлявани от пазарните цени в Китай
(% от общата стойност на транзакциите)

	1978 г.	1985 г.	1991 г.	1995 г.	1999 г.	2003 г.
<i>Производствени стоки</i>						
Пазарни цени	0	13	46	78	86	87.3
Цени, контролирани от държавата	0	23	18	6	4	2.7
Държавни цени	100	64	36	16	10	10
<i>Продажба на дребно</i>						
Пазарни цени	3	34	69	89	95	96.1
Цени, контролирани от държавата	0	19	10	2	1	1.3
Държавни цени	97	47	21	9	4	2.6
<i>Селскостопански стоки</i>						
Пазарни цени	6	40	58	79	83	96.5
Цени, контролирани от държавата	2	23	20	4	7	1.6
Държавни цени	93	37	22	17	9	1.9

Източник: OECD (2005), 29.

Колкото до третото условие, тук съществува трудност заради разминаването между думи и дела, между шумната реторика и реалната практика. Докато в речите или официално приетите резолюции комунистическата партия не отрече публично Маркс, Енгелс, Ленин, дори Сталин, и набляга на вяност към идеите на Мао, тя отдавна се е отърсила от антикапитализма в управленската практика. Преди е било недопустимо „капиталист” да бъде член на партия от болшевишки тип, но сега това е възможно при спазването на официални партийни правила. Нараства взаимното проникване между лидерската класа на комунистическата партия и притежавания и управляващия елит на капиталистическата икономика. Това става под

различни форми. Партийни кадри, високопоставени служители и генерали, назначени от комунистическата партия, участват в бизнес-дейности. Обратно, лидерите в света на бизнеса, вкл. притежателите на огромни богатства, могат да станат членове на национални или местни събрания (т.е. партията ги „избира“ за задачата), да бъдат поставени в комитетите на партийни организации или дори избрани за най-високия пост в партийна организация. Процесът на взаимно проникване се разширява чрез семейни контакти. Ако самият партийен функционер не стане „капиталист“, неговата съпруга, роднини или деца могат да направят това, докато роднините на „капиталистите“ се внедряват в апарата на комунистическата партия. Пред очите ни се създава нова лидерска класа със специален състав – класа с дълбок интерес към разпространяване и поддържане на капиталистическата система (Qian, 2003; Economist, 2007).

С други думи, третата, политическата характеристика на капиталистическата система е налице. Или поне може да се каже, че Китай твърдо напредва в тази посока.

В студията беше посочено, че демокрацията не е необходимо условие за съществуването на капиталистическа система. Има и капиталистически икономики, действащи в условията на тирания. Централна и Източна Европа получиха изключителния исторически шанс да съчетаят и двете трансформации – от социалистическа към капиталистическа система и от диктатура към демокрация. Китай не беше толкова благословен. Там липсват минималните условия за демокрация. Не съществува многопартийна система, с конкуренция и свободен избор между съперничаещи си идеологически и политически течения. Държавата използва властта си, за да смачка всяка независима организация или движение, пропагандиращи принципи, различни от официалните. В този смисъл старият режим все още господства (Economist, 2005; Human Rights Watch, 2007). Докато лицемерните споменавания на марксизма-ленинизма са по-скоро неудобни по време на икономическата трансформация, идеологията на „пролетарската диктатура“ съответства по-добре на наблягането върху твърда държавна власт, която не толерира независими изказвания на мнения.

Обобщавайки, трансформацията в Китай не е „изключение“, което опровергава теорията, представена в тази студия. Тя може лесно да се включи описаната аналитична схема. Нещо повече, може да се рискува дори с по-смело изказване: аналитичната схема предоставя полезен инструмент за анализиране на китайската трансформация в дълбочина.

Исползвана литература

- Berend, I. T.** Capitalism. - In: Baltes, P. B. and N. J. Smelser (eds.) International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences III, New York: Elsevier, 2001, p. 1454–1459.
- Böröcz, J. and Á. Róna-Tas.** Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. - *Theory and Society*, 1995, 24:5, p. 751–781.
- Csire, A. and I. Kovách.** Piaccgazdaság és gazdasági elit 1993–1997 (Market economy and economic elite 1993–1997). MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1997.
- Csurgó, B., Zs. Himesi and I. Kovách.** Elitiek és politikai preferenciák (Elites and political preferences). - In: Kurtán, S., P. Sándor and L. Vass (eds.). Magyarország politikai évkönyve 2001-ről (Political Yearbook of Hungary in 2001), Vol. 1. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2002, p. 318–336.
- Economist The cauldron boils. - *Economist*, September 29, 2005.
- Economist Caught between right and left, town and country. - *Economist*, March 8, 2007.
- EBRD Transition Report. London, 2005.
- EBRD. Economic Statistics. www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sci.xls. Date of access: January 20, 2006.
- Engels, F. Anti-Dühring.** Herr Eugen Dühring's Revolution in Science. 3rd ed. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1963.
- Ferge, Zs.** A rendszerváltás megítélése (Assessment of the change of system). - *Szociológiai Szemle*, 1996, 1, p. 51–74.
- Fischer, S. and R. Dornbusch.** Economics. New York: McGraw-Hill, 1983.
- Fogarassy, E.** Visszamenőleges igazságtétel Közép-Kelet-Európában, a rendszerváltás után (Retrospective justice in Central and Eastern Europe, after the change of system). - *Jogtudományi Közlöny*, 2001, 56:9, p. 381–387.
- György, P.** Kádár János – a forradalom évfordulóján (JK on the anniversary of the revolution). *Élet és Irodalom*, 2006, 50:45, p. 16.
- Halmi, G.** Facing with the Legacy of Human Rights Violations. Post-communist Approaches to Transitional Justice. - In: Gómez Isa, F., and K. de Feyter (eds.). International Protection of Human Rights: Achievements and Challenges. Bilbao: University of Deusto, 2006, p. 639–656.
- Hankiss, E.** East European alternatives. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Heilbrunner, R. L.** The Worldly Philosophers. New York: Simon and Schuster, 1980.
- Heilbrunner, R. L.** Capitalism. - In: Eatwell, J., M. Milgate, and P. Newman (eds.). The New Palgrave. A Dictionary of Economics. London: Macmillan, Vol. 1. 1991, p. 347–353.
- Human Rights Watch. China: Repression Sikes as People's Congress Closes, 2007, hrw.org/english/docs/2007/03/14/china.
- Kende, P.** Igazságtétel (Doing justice). Beszélő, 3rd series, 2000, Vol.3, p. 86-90.
- Kolosi, T., and M. Sági.** Change of system, change of elite. - In: Spéder, Zsolt, (ed.). Hungary..., 1999, p. 35–55.
- Kontler, L. Előszó** (Foreword). - In: Kontler, L. ed.: Túlélők. Elitiek és társadalmi változás az újkori Európában (Survivors. Elites and social change in modern Europe).. Budapest: Atlantisz, 1993, p. 7–9.
- Kornai, J.** The Socialist System. The Political Economy of Communism. Princeton UP, Princeton NJ, 1993,
- Kovács, I.** (ed.). Hatalom és társadalmi változás: A poszt-szocializmus vége (Power and social change. The end of post-socialism). Budapest: Napvilág Kiadó, 2002,
- Kövér, Gy.** A felhalmozás íve (Curve of accumulation). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002,.
- Kuran, T.** Why the Middle East is economically underdeveloped. Historical mechanisms of institutional stagnation. - *Journal of Economic Perspectives*, 2004, 18:3, p. 71–90.

- Lakatos, E.** A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918 (The leading Hungarian political stratum) (self-published). Budapest, 1942.
- Laki, M., and J. Szalai.** Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon (Entrepreneurs or bourgeois? Ambivalences in the economic and social position of big business in turn-of-the-century Hungary), Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- Lengyel, Gy.** The Hungarian Business Elite in Historical Perspective. Inst. on East-Central Europe, Columbia Univ., N.Y., 1987.
- Lengyel, Gy.,** 1989, Vállalkozók, bankárok, kereskedők: A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében (Entrepreneurs, bankers, traders: the Hungarian economic elite in the first half of the 20th century.). Budapest: Magvető Kiadó, 1989.)
- Lengyel, Gy.,** 1997, A gazdasági elit átalakulása (Transformation of the economic elite)., (Közszolgálati Tanulmányi Központ., BKE, Budapest, 1997.
- Kostova, D., M. Lazic and Gy. Lengyel.** The Transformation of the East European Economic Elites. Közszolgálati Tanulmányi Központ, BKE, Budapest, 1996.
- Mankiw, N. G.** Principles of Economics. Thomson–South-Western, Mason OH, 2004.
- Marx, K. Capital. Vol. I. A Critical Analysis of Capitalist Production. London: Lawrence & Wishart/ Moscow: Progress Publishers, 1974.
- OECD. Economic Surveys: China. Vol. 13. Paris: OECD, 2005.
- Péter, L.** Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon (Aristocracy, gentry, and parliamentary tradition in 19th century Hungary). - In: Kontler, L. (ed.). Túlélők..., 1993, p. 191–241.
- Pryor, F. L.** Market economic systems. - Journal of Comparative Economics, 2005, 13:1, p. 25–46.
- Pryor, F. L.** Economic systems of developing nations. - Comparative Economic Studies, 2006, 48:1, p. 77–99.
- Qian, Y.** How reform worked in China. - In: Rodrik, D. (ed.). In search of prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth. Princeton: Princeton University Press, 2003, p. 297–333.
- Rainer, J. M.** Az újratemetés felmutatta az ősbűnt (The reburial showed the original sin). Interviewed by L. Seres. Élet és Irodalom, 2000, 44:42.
- Rubinstein, W. D.** Education and the Social Origins of British Elites 1880-1970. - *Past and Present*, 1986, N 112 (Aug.), p. 163-207.
- Sági, M.** A lakossági elégedettség alakulása (Development of public satisfaction). - In: Szivós, P., and I. Gy. Tóth. Feketén-fehéren, Tárki monitor jelentések, 2005 (In black and white. Tárki Monitor reports 2005). Budapest: Tárki., 2006, p. 149–62.
- Schumpeter, J.** Capitalism, Socialism and Democracy. Harper and Brothers, New York, 1942.
- Spéder, Zs.** (ed.). Hungary in Flux. Hamburg: Kramer, 1999.
- Staniszki, J.** Political capitalism. - In: Poland. East European Politics and Societies, 1991, Vol. 5, N 1, p. 127–41.
- Stone, L.** Anglia és a nyitott nemesség. - In: Kontler, L. (ed.). Túlélők..., 1993, p. 77–116.
- Stone, L., J.C. Stone.** An Open Elite?: England 1540-1880. Oxford Oxford University Press, 1984.
- Szalai, E.** Az elitek átváltozása (Transubstantiation of the elites). Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1996a.
- Szalai, E.** The studies of transitions: Intellectuals and value change. Collegium Budapest, Institute for Advanced Studies, Budapest, 1996b.
- Szelényi, Sz., I. Szelényi and I. Kovách.** The making of the Hungarian post-communist elite: circulation in politics, reproduction in the economy. - Theory and Society, 1995, 24:5, p. 697–722.
- Vásárhelyi, M.** Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben (Age of disillusionments. Change of system from below). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2005.

Стефка М. Коева¹

ЧАСТНИ ПАЗАРИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ПАЗАРИ: СЪПОСТАВИТЕЛЕН АНАЛИЗ

Изследвана е политическата сфера от гледна точка на теорията на публичния избор. Политическите пазари са анализирани в сравнение с частните пазари, като теоритичната рамка е тази на микроикономиката (методологически индивидуализъм, теорията за рационалния избор, тезата за само-интереса). В първата част са разгледани най-общо сходствата (наличие на оскъдност, избиращи, рационални и само-заинтересувани индивиди, наличието на конкуренция) и различията (спецификата на институционалните ограничения, на разходите и ползите за индивидите, на вграждането на фактора време в индивидуалните решения, последствията от индивидуалните избори, отговорностите и пр.) между двата типа пазари. В част втора са съпоставени пазарните провали в частната стопанска и политическата дейност. В третата част е анализирана по-задълбочено една от патологиите на политическите пазари, феноменът на рационалната апатия (невежество/въздържание)
JEL: D70, D72, H10

*“Политиката е прекалено важна, за да
бъде оставена само на политиците.”
Л. Робинс, Economics and Political Economy*

В есе, посветено на инакомислещите в икономическата теория на XX век, П. Бетке (Voettke, 1998) припомня познатата история за владетел, който трябвало да отсъди състезанието между двама певци. Той изслушал първия участник и директно присъдил първенството на втория, без дори да си даде труда да го чуе. Очевидно владетелят бил толкова недоволен от изпълнението на първия от състезателите, че допуснал (не съвсем коректно), че не е възможно второто участие да е по-лошо. Той просто не е сравнявал.

До около преди половин век подобен подход, само че към дихотомията *пазар-държава*, има и ортодоксалната икономическа наука. Логиката на проблема е позната на всеки от академичната колегия, преподаващ микроикономика. Ако допуснем, че пазарите са съвършено конкурентни, те са ефективни или Парето-оптимални. Казано с по-общи и разбираеми думи, една от най-популярните концепции в жаргона на икономиката, Парето оптималността,

¹ Доцент Стефка М. Коева е доктор на икономическите науки, преподавател в катедра “Икономика и управление на здравеопазването” на Медицински университет – Варна. E-mail адрес: stefka.koeva@gmail.com.

просто означава, че ресурсите в обществото са разпределени и използвани по възможно най-добрия начин и не е възможна каквато и да е промяна, която да облагодетелства когото и да било, без да навреди на някой друг. Разбира се, добавят икономистите, съществуват случаи, в които частните пазари се провалят на този тест за ефективност (първият певец не успява да спечели одобрението на съдията). Стандартните примери за пазарни провали са външните ефекти, монополната власт, публичните блага. Тогава на помощ идва доброжелателната и всеможеща държава, която коригира провалите и помага за постигането на социално желани резултати. Наградата отива у втория певец, без да съществува каквото и да е съмнение относно неговото изпълнение. Той автоматично се приема за по-добър.

Подобен тип теоретизиране относно икономическата реалност и държавната интервенция е почти универсален, преди да възникне *теорията на публичния избор (public choice theory)*.² Той е в такъв поразителен дисонанс с фактически наблюдения свят (на неуспешни опити за икономическо регулиране, бюджетни дефицити, политици и държавни служители, подчиняващи всичко на собствения си интерес), че появата на подхода, предлаган от теоретичите на публичния избор (наричани още *нови полит-икономисти*), е почти неизбежна. Новата теория или по-точно, новият *начин* на анализиране на политиката и политическата сфера възстановява дисбаланса, асиметрията в оценката на социалната действителност. Той апелира най-малкото за внимателно изслушване на другата участваща страна – втория певец. Съществува реална вероятност той да е с най-малкото еднакви, ако не и по-големи, недостатъци.

² Раждането на новата дисциплина може да бъде свързано с публикуването на пет монографични разработки от шестима учени, които се смятат за нейни основатели. Двама от тях в последствие стават Нобелови лауреати. Класическите текстове са *Теория на комитетите и изборите (The Theory of Committees and Elections)* (1958) на Данкън Блек, *Социален избор и индивидуални ценности (Social Choice and Individual Values)* (1951) на Кенет Ероу, *Икономическа теория на демокрацията (An Economic Theory of Democracy)* (1957) на Антъни Даунс, *Математика на съгласието (Calculus of Consent)* (1962) на Джеймс Бюкенън и Гордън Талък и *Логика на колективното действие (Logic of Collective Action)* (1965) на Менсър Олсън. Ефектът на тези новаторски разработки върху академичната общност различен. Най-силно влияние върху политолозите и политическата наука има Даунс. Ероу въздейства силно върху тази част от икономистите-изследователи, които са по-математически ориентирани, склонни към абстрактни, аксиоматични модели, като предизвиква необикновено изобилие от литература върху социалния избор. Ефектът на Блек е много по-опосредствен, трудно доловим и в известна степен, отложен (което може да се обясни с поредица от неблагоприятни обстоятелства и отчасти, с личните качества на учения), макар и не по-малко съществен. Бюкенън и Талък имат в най-голяма степен заслугата да стимулират и съдействат за институционализиране и професионализиране на новото поле на изследвания. Работата на Олсън разширява полето на обсега на новия подход отвъд държавата и политическите актьори, като се съсредоточава върху логическите основи на участието най-разнообразни групи на интерес. Допълвайки се обаче те изграждат солидна основа на новата дисциплина, появила се в пресечната плоскост между икономическата и политическа наука.

Теорията на публичният избор³ възниква като специфично приложение на методологията, концептуалната рамка и конструкцията на аргументацията на икономикса към предмета на политическата наука, политиката. Концептуалната рамка на икономикса е утвърдена и добре позната. Тя предполага анализ на действителността и извеждането на съответни теоретични и емпирични предвиждания, излизайки от рационалното поведение на индивидите, които са изправени пред определени ограничения поради оскъдността на ресурсите и правят съзнателни избори между алтернативни действия. Тази концептуална рамка съдържа най-общо два компонента: 1) агентите на социално действие и техните характеристики и 2) естеството на взаимодействие между тях. Теоретиците на публичния избор приемат и обосновават тезата, че агентите на пазарно и непазарно (политическо) действие са едни и същи – отделните индивиди, и че няма основание да се предполага, че поведението им се ръководи от различни мотиви в икономическата сфера и извън нея.

В съответствие с това методологическото ядро на теорията на публичния избор съдържа два принципа, характеризиращи ортодоксалния икономически модел: *методологическия индивидуализъм* и *концепцията за рационалния избор*. Що се отнася до взаимодействието между агентите, едно от нововъведенията на публичния избор е разпространение на *концепцията за размяната* като процес и процедура на взаимодействие в икономическата сфера и върху неикономическите области. Това предполага включването в аналитичната рамка на теорията и размяната и нейната специфика. Резултатите от взаимодействието на индивидуалните агенти в икономическата и политическата сфера се различават (при сходство на мотивите и на процесите на взаимодействие) поради различната институционална подредба, различните правила на играта, в които рационалните индивиди правят своите избори.

Предмет на студията са *приликите, отликите и дефектите* на частните и колективни пазарите и изборите, които индивидите правят на тях. Изследването е провокирано до голяма степен от постсоциалистическата ни действителност на мъчително и болезнено установяване на пазари и демокрация. Историята на интелектуалното развитие и промените в отношението на академичната икономическа общност, очертани накратко, се

³ Причината, поради която използвам на български език понятието *публичен избор*, а не *социален избор* като превод на английското *public choice* е, че в рамките на икономикса съществува и друга самостоятелна, относително обособена поддисциплина, наречена *теория на социалния (обществения) избор (social choice theory)*. Тя води началото си еднозначно от изследването на К. Ероу “Социален избор и индивидуални ценности”. Въпреки че има допирно поле с теорията на публичния избор, предметът ѝ е по-общ и има по-скоро методологичен характер. Тази теория има съществено значение при анализа на социални, икономически и политически проблеми, свързани с отношението “индивид-общество” и начина, по който индивидуалните интереси, ценности и благосъстояние *се агрегират* в обобщен социален избор, оценка или благосъстояние. Има известно припокриване между двете области на изследване, което е и основание Ероу да бъде разглеждан като един от основателите на теорията на публичния избор, но в същото време те са относително обособени.

възпроизвеждат през последните години у нас, но в много по-кондензирана и интензивна форма и този път сред широкото обществено мнение и нагласи. Моделите и находките на теорията на публичния избор позволяват да се *разбере и осмисли* нещо, което само смътно *чувстваме*: че политизирането и демократизирането на обществото не осигуряват *автоматично* коректив на пазарните проблеми и провали; че решаващата фигура в този процес – гласоподавателят, е твърде инертен и незаинтересуван; че политиците, от своя страна, имащи свой собствен дневен ред, който може и да няма нищо общо с публичния; че политиката е силно зависима от различни групи на интереси, които могат сериозно да деформират истинските задачи пред обществото и т.н.

Студията е структурирана по следния начин. Най-напред в *част първа* частните и политически пазари са съпоставени по определени признаци, като се търсят и анализират най-общо повтарящите се черти и различията. *Част втора* е посветена на *провалите* в двете сфери – пазарни и политически. В *част трета* се развива в по-голяма дълбочина, но отново в сравнение с обичайното потребителско поведение, концепцията за един от най-съществените дефекти на политическите пазари, *апатията на гласоподавателя*.

1. Сходства и различия

Частните избори се правят на частните пазари на стоки и услуги. Публичните или колективни избори се отнасят до стоки и услуги, които индивидите предпочитат да бъдат произведени колективно – от групата, общността или чрез посредничеството на държавата. Има достатъчно основание да се приеме, че индивидите, правещи двата типа избори, са все същите рационални същества, водени от собствените си интереси. Човекът, който избира и купува автомобил или часовник, е същият, който гласува или в качеството си на член на парламента, или на изпълнителната власт, е отговорен за определени политически решения.⁴

Общата теоретична рамка, позната ни от анализа на различните видове стокови и факторни пазари, може с успех да бъде приложена и към политическата сфера. Явленията и в двете сфери на социален живот могат да бъдат моделирани от гледна точка на търсенето и потребителите, предлагането и производителите, пазарните резултати (успехи и провали) от гледна точка на равновесието (стабилността), ефективността (последствията от гледна точка на разпределение на ресурсите) и т.н. В същото време, между двата типа пазари съществуват съществени различия, които най-общо се отнасят до различните институционални уредби и ограничения, оказващи влияние на изборите.

⁴ “Ако съвременният човек е прекомерно увлечен от даровете на благоденстващото общество, не можем да очакваме, че той ще захвърли тази си мантия, само защото е поставен в малко по-различен институционален комплекс... Индивидът, който търси краткотрайни удоволствия чрез потреблението на модерни луксозни предмети, предлагани на пазара, е съвършено същият човек, който търси партийни преимущества чрез политическия процес” (Buchanan, Tullock, [1962] 1965: 306).

Очевидно, решението за закупуване на кола или часовник в много отношения се отличава от решението да се гласува или да се излезе със законодателна инициатива. Метафората за *политиката като пазар*, възприета от теорията на публичния избор, се оказва продуктивна и добра основа за анализ на сложната и многолика политическа реалност.

Ако се опитаме да обобщим накратко някои от *сходствата (приликите)* на двата типа пазари, те биха изглеждали така:

- *Основни субекти* на процеса на вземане на решения и избор и в икономиката, и в политиката, са *индивидите*.
- *Мотивите*, предопределящи поведението, действията и изборите на агентите и на двата типа пазари са едни и същи. Те са ръководени от самоинтереса. Същите хора, които се изявяват в различни икономически роли – консуматори, производители и доставчици, работодатели, наемни работници, кредитори, длъжници и други на частните пазари, са и гласоподаватели, политици, държавни служители, членове на групи на интереси и лобита в публичната сфера.
- Хората действат *рационално*⁵ и на двата типа пазари. Техните избори като правило са последователни, логични и непротиворечиви, насочени към реализацията на възможно най-добрия резултат съобразно индивидуалните предпочитания и при съществуващите ограничения.
- *Конкуренцията* е неотменима част и на двата типа пазари. Разбира се, нейните естество и последствия могат да се различават в икономическия и политически сектор, но хората си съперничат и се състезават и в двата сектора. Съвременната микроикономика предлага стройна и разгърната теория за икономическата конкуренция и пазарните структури.⁶ Съвършено

⁵ Обикновено се разграничават два типа рационалност: 1) тази, която отразява *вътрешната последователност и логичност* на човешкото поведение, *без оглед на крайната цел или резултат* и 2) тази, която предполага разумно *преследване на определена цел*, обикновено задоволяваща само-интереса. Първата рационалност може да бъде наречена *инструментална (instrumental)* или *процедурна (procedural)*, втората – *съдържателна (substantive)* (Sen, 1987: 69; Riker, 1990: 173).

⁶ Във вече станал класически текст Стилър (Stigler, 1972: 92) характеризира икономическата конкуренция със следните белези: 1) Естеството на конкуренцията зависи от степента на способност на фирмата (или на пазарния агент изобщо) да въздейства върху пазарната цена; 2) Тя се измерва именно чрез това влияние. Когато влиянието е нулево, конкуренцията е съвършена, когато то е по-голямо от нулата, конкуренцията е несъвършена; 3) Силата на конкуренцията зависи в право пропорционално от броя на състезателите. Колкото по-голям е този брой, по-ожесточена е конкуренцията; 4) Силата на конкуренцията зависи още от размера на “играчите”. Колкото по-малък е дела от отрасловото производство, предлаган от най-голямата фирма, толкова по-значителна е конкуренцията. 5) Конкуренцията е обикновено по-голяма в дълъг период, когато на пазара влизат нови съперници, отколкото в къс период; 6) Важна последица от конкуренцията е елиминирането на печалбата, или в по-обща план, на чистата изгода.

конкурентна структура произвежда пазарния резултат с минимум ресурси. Тази характеристика на икономическата конкуренция подлежи на модификация и приспособяване, когато се приложи към политическите пазари. Но и бегъл поглед върху сферата на колективните избори показва, че конкуренцията е налице навсякъде. Партии се състезават за гласове на избирателите; партийните членове си съперничат за попадане в партийните избирателни листи; лобистки групи се конкурират за вниманието на парламентаристите и представителите на изпълнителната власт за законодателни привилегии, финансиране на проекти и бюрократични облекчения; бюрократи и ръководители на различни държавни ведомства се борят за по-голям дял от бюджетните разходи и други преимущества; различни категории държавни служители си съперничат за по-големи доходи, повишения, допълнителни облаги и повече власт.

- *Оскъдността* налага ограничения и на икономическите, и на политическите пазари. Ресурсите са ограничени и с алтернативни употреби и в частния, и в публичния сектор, което налага проблема за икономизиране.

В същото време между двата типа пазари съществуват определени *различия*:

- Индивидите, вземащи частни и колективни решения, са изправени пред *различен тип институционални ограничения*. В икономическата сфера *правата на собственост* са установени и защитени с цялата сила на закона. В резултат на това индивидите понасят последствията от изборите си, които съответно увеличават или намаляват благосъстоянието им. Ако производител вземе погрешно решение, той ще понесе загуба. На политическите пазари липсват ясни права на собственост, в резултат на което индивидите не чувстват непосредствената връзка между действията си и резултатите от тези действия. Политическият предприемач, предлагащ нова програма (например за съществени промени в системата на средното образование) не е отговорен еднолично за разходите, ако проектът се провали, и не заслужава непременно заслугите в случай на успех. Така поведението на агентите на двата пазара се различава не поради отлики в целите, а поради различния тип ограничения на това поведение.
- Друго подобно ограничение, част от институционалния контекст, което определя различни резултати на икономическите и политически пазари, е спецификата на *договорите и договарянето*. Икономическият договор е валиден до момента, до който договарящите се страни не решат да го преустановят. При политическите споразумения, от друга страна, особено при неформалните, всяка участваща страна може да се оттегли без предупреждение и по този начин да дестабилизира коалицията. Не съществуват законни средства, които да налагат спазването на политическите сделки (Parisi, 2004: 88). Освен това, обикновеният гражданин отхвърля (обикновено на морална основа) идеята за търгуване с гласове и изобщо за всякакъв тип политически сделки. Подобно отношение се свързва с разбирането, че политическите договаряния служат на

различните групи на интереси, подриват основите на представителната демокрация

- В продължение на първото различие, *разходите и изгодите се проявяват по различен начин* у индивидуалните агенти на двата типа пазари. На частните пазари този, който взема решение, поема разходите и ползите. Специфична черта на политическата сфера е обособяването на разходи и ползи в различни индивиди или групи. Ако разходи и ползи се понасят от различни групи, подбудите за организирано действие и лобистки действия от бъдещите бенефициенти неизбежно ще доведат до действия, които могат да бъдат политически, но не и икономически ефективни (вж. параграф 3).
- Друго отличие между частната и публичната сфера свързан с *начина, по който бъдещите ползи и разходи се въграждат в настоящите решения*, в избора между проекти в *различни времеви хоризонти*. Като правило, поради неизбежната несигурност, индивидът цени много повече настоящето пред бъдещето, т.е., съществува отбив в цената поради наличието на фактора “време”. На частните пазари, благодарение на ясните и добре дефинирани права на собственост, вероятността стойността на бъдещите ефекти в известна степен да бъде отразена в сегашните цени е *много по-голяма*. Собственикът на имот, който не влага средства за неговото поддържане, неизбежно ще понесе вредата от намаление на стойността му. Стойността на корпоративните акции реагира почти мигновено на промените в очакванията на акционерите и широката публика за бъдещи печалби или загуби, причинени от действия на управленския персонал днес. Казано по-общо, частните пазари са по-ефективни в улавянето на бъдещите ефекти (разходи или ползи). На политическите пазари тези ефекти са силно обезценени. Причините са сравнително късия хоризонт на изборния мандат на политиците и липсата на желание на избирателите да се информират по-добре. Резултатът е, че бъдещите ползи и бъдещите разходи са многократно подценени (дисконтирани), а ефектът на настоящите изгоди и разходи е значително подсилен, налице е “вродено късогледство в политическия процес” (Feldstein, 1980: 6).
- Интересен е контрастът между *индивидуалния избор и неговите последици* в условията на частните и публични пазари. В икономическата сфера *субектът* на избора и единицата, *за която* се прави избора, обикновено съвпадат. Семейството взема решение за закупуване на жилище, в което ще живее. В политиката индивидите правят избор (като избиратели или в общинския съвет, или в парламента, или като членове на правителството), но ефектите от избора им засягат групата, колектива, всички граждани. Общинският съвет гласува за повишаване данъка върху сметта и всички членове на населеното място чувстват непосредствено резултата от това решение. На частните пазари последициите от добрите или несполучливи избори са преки и осезаеми. В политиката, особено в процеса на гласуване на различни равнища, ефектите са непредсказуеми, тъй като индивидът не е наясно с настроенията и намеренията на

останалите индивиди. Когато сравняваме различни марки и стойности на автомобили, ние ще изберем онзи автомобил, който стои най-високо в скалата на нашите предпочитания, при наличните ограничения на дохода си. Но ние сме наясно с алтернативите, които сме пренебрегнали. Обикновено гласоподавателят не може да прецени всички конфигурации от възможни резултати и резултатът от неговия избор в по-голямата част от случаите не съвпада с желанията му. Нещо повече, когато индивидът взема решение с ясното съзнание, че прави избор за групата, а не за себе си, напълно е възможно той да постъпи по различен начин (вж. параграф 3).

- В продължение на горните отличия, субектите на процеса на вземане на решения в частната стопанска дейност носят *еднозначно цялата отговорност* за това (Buchanan, [1954] 1999). Не съществува възможност от въздържане. Алтернативите и алтернативните разходи са ясно определени и сравнително обективни. Индивидите, които предлагат по-високо ценени и по-редки ресурси имат по-високи доходи. “Вотът на лева”, спечелен на пазарите на стоки и услуги, отразява инициативността, изобретателността, интуицията, уменията, амбициозността, дори и късмета на собственика си. Ако потребителите “гласуват” за продукта на производителя, той ще забогатее. Подобен процес ще доведе до неравенство в разпределението на доходите и властта. Но “вотът на лева” не може да бъде отхвърлен, нито пренебрегнат, индивидът не може да бъде поставен в положение на малцинство. Демократичният процес в повечето случаи не предлага така еднозначно фокусиране и идентифициране на отговорността. В основата си той съдържа принципа на равнопоставеността – “един човек – един глас”. Но макар, че всички са равни като гласоподаватели, никой не е сигурен, че гласът му ще му осигури победа. Индивидът може да бъде принуден да приеме резултат, противен на неговото желание и да приеме принудата, налагана от мнозинството. Съществуват и много други възможности, освен гласуването (лобирането, политическите дарения и пр.), които да засилват неравенството в доходите и властта. В резултат на посочената асиметричност в отговорностите, индивидът може да е по-малко склонен на корумпираност на икономическите пазари, в сравнение с политическите.⁷
- Едно от последствията на принципа на демокрацията “един човек – един глас” е, че политическият процес не е в състояние да улови *интензивността на предпочитанията* на “потребителите”. Демокрацията дава еднаква тежест на всеки глас, независимо колко силно избирателите желаят (или не желаят) определен резултат. Ако мнозинството е сравнително безразлично към дадено решение, а предпочитанията на

⁷ “Когато наричаме капиталистическото общество “потребителска демокрация”, ние имаме предвид това че властта на предприемачите и капиталистите да разполагат със производствените средства, може да се придобие само чрез гласовете на потребителите, подавани ежедневно на пазара... богатството на успешните бизнесмени е винаги резултат от плебисцита на потребителите... Средният човек е едновременно по-добре информиран и по-малко подкупен в решенията, които прави като потребител, отколкото като гласоподавател в политическите избори” (Mises [1922] 1981: 11).

малцинството са много силни, избирателният резултат ще бъде неефективен.

- Отново от гледна точка на *алтернативите* на всяко решение, алтернативите на частните пазари не са взаимно изключващи се, ако се абстрахираме от ограниченията в доходите (разходите). При даден доход семейството може да си позволи малко повече забавления (или приятна ваканция), ако намали закупените скъпи дрехи, например. На политическия пазар, особено в избирателния процес, алтернативите са обикновено взаимно изключващи се. Изборът на един кандидат (или проект) изключва избора на друг.
- С индивидуалния избор е свързана и друго различие между икономическата и политическата среда. На частните пазари потребители и производители правят пределни (маржинални) избори, предполагащи малко увеличение или малко намаление. Когато купуваме зеленчуци, ние можем да предпочетем малко повече домати и малко по-малко краставици, имаме свободата да избираме различни комбинации. Освен това, можем да ги закупим поотделно, домати от един щанд, краставиците – от друг. На политическия и електорален пазар това е невъзможно. Дори и да ни допаднат позициите на един кандидат или партия по въпроса на отбраната и сигурността, а позициите на друг кандидат или партия относно образованието, ние не можем да ги комбинираме. В политиката ние избираме платформи, пакети от инициативи. Решенията са на принципа “всичко или нищо”. Това прави гласуването толкова сложно. Възможно е индивидът за пренебрегне много въпроси, по които не е толкова чувствителен или към които е относително безразличен в името на един или само няколко въпроса, които имат за него приоритет.
- Сделките в двете сфери се отличават и от гледна точка на *честотата и повтаряемостта си*. В икономическата сфера те са многократни и повтарящи се, докато гласуването е не толкова често и всеки път предполага различна конфигурация на опциите.
- Това създава едно от различията в *информационната среда*. При частните пазари агентите са заинтересувани да са колкото е възможно по-информирани. Но при честотата на сделки от един и същ тип (ние купуваме храна почти всеки ден), информационните разходи са сравнително ниски, тъй като изборите са унифицирани и повтарящи се. При демократичните избори тези първоначални разходи за запознаване с кандидатите, партиите, платформите могат да бъдат много високи. Освен това информацията се предава по различен начин на двата пазара. На частните пазари цените, печалбите, загубите са телекомуникационната система, която способства за икономизация на знанието. В политиката, поради недостатъците на електоралния процес, изборите могат да дадат и изкривена и невярна представа за чувствата и настроенията на избирателите.

2. Провали на частните и политически пазари

Темата за приликите и различията между икономическата и политическата сфера може да получи по-нататъшно развитие и чрез анализ на проблемите или както е възприето да се казва на езика на икономикса *пазарните провали* (*market failures*). Традиционно академичната литература се занимава много повече с неуспеха на свободните пазари да осигурят социално ефективни резултати. Казано по друг начин, преследването на частния интерес и индивидуалната рационалност не водят до социална рационалност, до оптимален резултат, който да съответства на публичния интерес. Съответно, всеки може в крайна сметка да загуби или най-малкото, да не спечели толкова, колкото при друг подход. Това се използва като аргумент в полза на някакво колективно действие, обикновено опосредствано от държавата, т.е. за прибягване на политическа алтернатива.

Процесът на приватизиране и маркетизиране на черноморските курорти у нас представлява подходящ пример за подобно разминаване. И най-беглият и повърхностен анализ “разходи-изгоди” би подсказал, че колкото по-просторни и разгърнати са курортните площи, колкото повече са зелените и парковите пространства, колкото по-чисти и подредени са те, колкото по-развита е инфраструктурата и по-тиха и спокойна е средата, толкова по-добра ще бъде репутацията на ваканционното място, по-качествени клиенти ще го посещават, по-благоприятна ще бъде ситуацията за продавачите на туристически услуги. Но това би бил оптималният резултат от гледна точка на социалната (колективна) ефективност. Той, за съжаление, не може да бъде постигнат непременно върху основата на индивидуалния интерес. Както показва действителността, “невидимата ръка” на пазара на Смит не осъществява автоматично реализацията на “публичната изгода”. Индивидуалният собственик на хотел или заведение няма контрол върху решенията на останалите собственици. Ако успее да изпревари другите в завладяване на пространствата между сградите, в пристрояването на хотелите-чудовища, да продължи строителните работи и през активния сезон, сипейки прах, мръсотия и създавайки невъобразим шум, да избегне разходи по поддържане на инфраструктурата, той ще получи краткосрочни преимущества в борбата за печалба. Ако отделният собственик не предприеме подобни действия (или бездействия), той ще бъде в неизгодна позиция, тъй като всеки друг го прави и неговите гости все едно ще бъдат недоволни. Всеки си прави подобна сметка и се опитва да максимизира чистата краткосрочна изгода, а сумарният ефект е опустошителен и самоубийствен за морските ни курорти: огромни и грозни хотели, недостатъчно зеленина и спокойствие, неподдържани паркови площи, струпани десетки бараки и магазинчета с безвкусни стоки, недостатъчна плажна ивица.

Така изложеният случай е типичен пример за най-популярния тип провал на икономическите пазари, *екстерналите или външните ефекти* (*externalities*). В наши дни идеята за съществуването на различие между частни алтернативни разходи, понасяни и пресмятани от частните агенти в процеса на производство и потребление и социалните разходи е неотменима част от всеки стандартен

учебник по икономика. Тя води началото си от Пигу⁸ и неговия пример за фабрика, чийто пушек замърсява околната среда. Пушекът, който е страничен продукт от основното производство, дразни дишането, замърсява околността, застрашава здравето и спокойствието на населението. Той представлява отрицателен външен ефект (отрицателен екстернал), който се добавя към частните разходи. Отрицателен външен ефект би бил и шумът, създаван от продължаващите строежи по време на курортния сезон, който отблъсква туристите и създава вреди за останалите собственици на хотели, с нищо незаслужили загубата на клиенти. Провалът на пазара се състои в това, че добре познатите сили на търсене и предлагане са безсилни да накарат фабриката или пък строителите да спрат вредната си дейност. Фактическото производство (отговарящо на конкурентното равновесие) е по-голямо от производството, съответстващо на критерия за Парето ефективност, т.е. ситуацията е подоптимална. Външните ефекти могат да бъдат и положителни. Зеленината, красотата, спокойствието на добре поддържаните междухотелски пространства радват всеки и прибавят към атрактивността на курорта, като облагодетелстват дори оператори, които нямат заслуга за това. В този случай пазарът не произвежда достатъчно активност и резултат от гледна точка на социалния (колективния) оптимум. Пазарните цени не включват външните разходи и изгоди.⁹

⁸ Любопитно е, че много преди това откриваме размишления в подобна посока у Дейвид Хюм. “Двама съседни могат да се съгласят да пресушат ливада, която притежават заедно, защото за тях е лесно да знаят какво мисли другия и всеки разбира, че общото начинание би пропаднало, ако той се откаже. Но е много трудно и дори невъзможно хиляда души да се съгласят на подобно действие, най-напред да се стоворят за подобен сложен замисъл, а още по-трудно – да го реализират, доколкото всеки ще се опита да намери претекст да се освободи от подобно бреме и разходи и да ги прехвърли върху другите. Политическото общество лесно поправя подобни неудобства.” (Hume, 1739). Така Хюм предпоставя основната идея на икономиката на благосъстоянието, която лежи в основата на идеята за държавата.

⁹ Решенията на пазарни провали под формата на екстерналии са различни. Решението, което Пигу и ранното поколение икономисти на теорията на благосъстоянието предлагат, е политическо и е свързано с дейността на добродетелната държава, която неизменно се стреми към максимизиране на общественото благосъстояние (добруване). Държавата налага данъци и такси, предоставя субсидии, регламентира дейността под формата на забрани, ограничения и пр.

По-късно някои от пазарните провали се свързват с липсата на ясно дефинирани права на собственост, но се приема, че ако пропускът може да бъде поправен в резултат на пряко договаряне и независимо от това, на кого се присъждат правата на собственост, Парето ефективност може да бъде постигната. Това е теоремата на Р. Коуз. Когато собственическите права не са ясно определени, става възможно социални разходи или ползи, съпровождащи частната дейност да засягат трети страни съответно негативно или положително и това да не се взема предвид от частните агенти, произвеждащи ги. Разбира се, постигането на договореност може да се извърши само ако транзакционните разходи (т.е., разходите по договаряне), са ограничени. В ред случаи частното договаряне е невъзможно: 1) когато засегнатите страни са твърде много (твърде много собственици на хотели); 2) когато транзакционните разходи са високи; 3) когато собственическите права са неясни, липсват, или системата, която трябва да ги защитава (правозащитна, съдебна и пр.) е неефективна. Интернализацията на външните ефекти на доброволна основа става невъзможна и недопроизводството (при

Друга категория пазарни провали са *публичните блага* (*public goods*).¹⁰ Чистите публични блага имат две неотменими черти: *несъперничество* (*nonivalry*) и *неизключаемост* (*nonexcludability*).

На частните пазари потребителите си съперничат за частните блага (*private goods*). Ако аз купя и нося дрехата, никой друг няма да може да го стори. Несъперничеството, от друга страна, предполага, че предлагането на благо за един потребител прави възможно предлагането му на всеки друг, без допълнителни разходи, т.е. прибавянето на нови потребители *не редуцира* потреблението на членовете на групата до този момент.

Частните блага са обикновено изключаеми. Ако аз не платя за дрехата, която съм си избрала, продавачът ще ме лиши от нея, аз няма да мога да ѝ се радвам. Аз ще я купя само, ако я оценявам най-малкото толкова (или по-високо), отколкото продавачът иска като цена. Съществуват ред блага, обаче, чието потребление не може да бъде ограничено до определени членове и никой не може да бъде изключен. Неизключаемостта означава, че ако дори и един член на групата има достъп до благо, достъпът автоматично се разпростира до всички останали. Производителят няма контрол до това кой ще се възползва от него. Той не може да елиминира неплащащите потребители и в това се състои “проблема за гратисчията” (*free rider problem*), Производството на подобни блага от частния сектор става съмнително и това е основание за колективно (политическо) действие. Частната инициатива е предложила някои неконвенционални решения на проблема за неизключаемостта. Наличието на частни радио- и телевизионни станции, независимо от характера на публични блага на предаванията (всеки може да ги слуша) се дължи главно на свързването в едно на два типа блага, или по-точно, на едно публично благо (*public good*) в истинския смисъл на думата, програмата, на която всеки може да се наслади, но е свързана с разходи за производителя, и публична злина (*public bad*), рекламите, които са досадни и дразнят слушателя, но носят приходи. Що се отнася до участието на държавата и политическия процес, тяхната роля е да принудят индивидите да допринасят за финансирането на публичните блага. Индивидите използват държавно-политическия механизъм, за да вземат решения относно типа и количеството публични блага, от които се нуждаят и се съгласяват да се самооблагат с данъци, за да финансират

положителни екстерналии) или свръхпроизводството (при отрицателни) е неизбежно, ако колективният орган не се намеси.

¹⁰ Трябва специално да се отбележи, че стоките и услугите се наричат *публични* не защото се произвеждат от публичния сектор. В този смисъл терминът е подвеждащ. Много публични блага се произвеждат от частни пазари, а частни блага се произвеждат от държавата. Освен това, определено съществува тясна връзка между екстерналите и публичните блага. Когато екстерналите, продукт на производството или потреблението, са всеобхватни, те характеризират чисти публични блага. Класически примери са националната отбрана, сигурността, правоохранителната система. Ползите от ефективни и работещи отбранителна и правоохранителна система засягат всеки член на обществото, без значение какви са неговите предпочитания и дали той допринася за финансирането им, като прилежно си плаща данъците.

производството. Но решенията не могат да се вземат индивидуално, а чрез процеса на гласуване, което поражда нови проблеми.

Трета категория пазарни провали са свързани с *монопола и ограничаването на конкуренцията*. Както е известно от всеки стандартен учебник по микроикономика, монополът произвежда количество продукция по-малко от оптималното, на по-висока цена. Но само някои от монополите съществуват по чисто икономически причини, свързани с икономите от мащаба. Повечето монополи възникват *поради* държавна намеса – лицензии, дискриминиращи данъци, мита, квоти, ценови контрол, бариери за влизане в пазара и пр. , които ограничават конкуренцията. В този смисъл монополът може да се счита *едновременно за провал на икономическите и политически пазари*. В политиката това е особено ясно при някои групи за интереси, по-специално при картело-подобни образувания, състоящи се от независими производители или организации, координиращи решенията си за реализация на максимална чиста изгода

По-късно към класическите примери на външните ефекти и публичните блага се добавят и проблемите на *асиметричната информация (asymmetric information)*, свързани с това, че някои продавачи могат да имат информационни преимущества пред купувачите, което им позволява да се възползват от това и да реализират допълнителни изгоди. Оптимални пазарни резултати се постигат при допускането за свършено знание от страна на продавачи и купувачи, т.е., от двете страни на пазара, търсене и предлагане. Някои индивиди са в състояние да придобият нужното им знание с по-малко усилие и допълнителните усилия биха били възнаградени от по-добър краен резултат, така че те биха направили нужното. При покупката на автомобил, колкото по-добре купувачът е информиран за сравнителните характеристики на различните видове и марки, колкото с повече отзиви на собственици се е запознал, колкото повече цени е проучил, толкова по-голям е шансът да направи вярното решение. В някои случаи информацията е достъпна, но предполага големи разходи. А съществуват области, в които това е почти непосилно. На здравните и образователни пазари продавачите (лекари, преподаватели) са многократно по-компетентни и информирани и асиметрията трудно може да бъде преодоляна. Когато това е така, резултатът може да е деформации в ефективното разпределение на ресурсите и подоптимални решения.

От казаното става ясно, че свободните пазари търпят провали и при система на свободно предприемачество, *laissez faire*, съществуват стоки и услуги, които могат да бъдат произведени, а не се произвеждат или са нужни в по-големи количества от социалния оптимум, както и обратно, някои стоки се произвеждат повече, от колкото има нужда, ако се вземат предвид всички разходи. Резултатът е по-малко задоволителен от този, при който държавата се намесва, ако се допусне, че това е колективен орган, притежаващ свършено знание, рационален и доброжелателен, защитаващ “общия интерес”.

Проблемът с подобно допускане е, че в реалния свят алтернатива на нерегулираните пазари са политическите пазари, които също търпят провали. Тук ще очертаем *няколко такива провали* (макар че кръгът е доста по-широк¹¹).

Една от патологиите на политическите пазари е *ефектът на късогледството* (*shortsightedness effect*), за който вече стана дума. Рационалният политик ще допусне напълно основателно, че ако излезе с инициатива, предполагаща големи разходи и жертви в настоящия момент, но дългосрочни изгоди и облагодетелстваща следващите поколения, той ще обере пасивите, а някой друг ще получи признанието. Резултатът е, че подобни наложителни, но непопулярни проекти просто не се предлагат или са ограничени. Програми, засягащи реформиране на здравната система, образователната система, реконструиране на пътната мрежа като правило предполагат големи настоящи разходи и отложени в бъдещето изгоди. Те определено трудно могат да конкурират проекти, обещаващи непосредствен успех. Естествено, при установения цикъл на политически живот (четири, пет, а понякога и по-малко години) избраниците ще предпочетат проекти, които ги представят добре в деня на избора. Правилото е, че мероприятия, предлагащи непосредствени и ясно забележими ползи и отложени и неопределени бъдещи разходи са политически много по-привлекателни в сравнение с проекти, означаващи големи настоящи жертви и бъдещи трудни за идентифициране изгоди. Това може да обясни защо жизнено важни реформи, като тези на здравната, пенсионната система, системата на средното и висше образование са политически най-неатраaktivни и трудно реализиреми, а дефицитното финансиране е толкова популярно.

Друг проблем на политическите пазари е свързан с действието на *групите на интереси*. Традиционно обществоведите и политолозите, в частност, разглеждат груповите и индивидуалните действия като аналитично симетрични¹² и имат оптимистично, положително отношение към влиянието на организирани групи. Наличието на различни групи на интереси и натиск и тяхното взаимодействие се приема като неотменима част и същност на демокрацията. Идеята е, че те внасят плуралистична динамика, при което законодателните и изобщо – политическите резултати представляват своеобразен равновесен продукт на съпернически си тези. Лобирането също се разглежда като естествен компонент на демократичния процес, като се очаква, че групи с повече и по-лоялни привърженици ще надделеят над останалите.

¹¹ Специално трябва да бъде отбелязан проблемът за *преследване на рентни изгоди* (*rent-seeking*), който заема такова важно място сред дефектите на политическата сфера, и, съответно, в литературата, посветена на тях, че заслужава самостоятелно изследване. За съжаление, поради ограниченията в обема, той не е разработен тук.

¹² Допускането е, че индивидът в групата действа в името на своя само-интерес и преследването на общия интерес от група от индивиди ще наподобява действията на отделния член на групата. Приема се аксиоматично, че ако социалният (груповият) резултат е изгоден за всички членове на групата, те ще действат единодушно за постигането на този резултат.

Подобна трактовка е уязвима, понеже тя се основава на необосновано допускане за еднопосочност на индивидуалния и груповия интереси.¹³ *Присъщият на публичните блага “проблем на гратисчията” е напълно валиден и в политическата сфера.* Ако приложим на добре познатия принцип на съпоставяне на алтернативни избори въз основа на разходи и ползи, ще установим, че дори и индивидите в групата да споделят общи интерес, постигането на този интерес автоматично облагодетелства всеки, независимо дали отделният индивид е поел някакви разходи на колективното действие за реализирането му. Съществуването на общ интерес не е достатъчно основание и мотив за действие за отделния член, особено ако отделните усилия са нищожно малки и шансът отделният принос към успеха или провала на колектива е минимален. Самото *колективно действие* може да бъде разглеждано като *публично благо* с присъщите му две черти. След като всички членове на групата автоматично не могат да бъдат изключени от резултата на общото действие, отделният индивид не е мотивиран да съдейства. Това е чист случай на *“гратисчия”*. Теорията на частно-пазарните провали предсказва, че пазарният механизъм, основан на доброволно действие, ще означава недо-производство на публичното благо. Приведеният анализът води до аналогичен извод: в групите и общности рационалният индивид ще бъде отговорен за *недостатъчно* колективно действие. Разбира се, резултатът се различава в зависимост от големината, състава на групите, способността да се предлагат мерки за мобилизиране на инициативата или за принуда (вж. по-подробно Olson, 1965).

Постсоциалистическият преход изобилства с примери за подобно раздвояване. Въпреки че съвкупните социални изгоди от стриктен митнически контрол надвишават разходите по съблюдаването му, постигането на ефективност в това отношение се оказва необикновено трудна задача. Това е така, понеже заинтересуваните от липсата на контрол са концентрирани и организирани, макар и малцинство, в сравнение с огромното мнозинство от граждани (потребители, производители, данъкоплатци), които страдат от “разградеността” на националния пазар, но са разпръснати и неорганизирани. Печелившите от политическото действие (или в случая бездействие) имат много по-силна мотивация за политически натиск и подработване и всъщност деформират политическото търсене.

В по-общ план пример за малки, силно концентрирани и ефективни групи са лобитата на производителите. Потребителите обикновено са многобройни и разпръснати. Пациентите, например, имат безусловен общ интерес от по-ниски цени на лекарствата. Местните производители и вносителите желаят точно обратното. Тази, последната, група е сравнително ограничена и способна на лобиране, дори и от отделни членове. Членовете ѝ са толкова малко, че ако някои се опитва “да мине гратис” и да не съдейства, останалите ще забележат

¹³ “От това, че всички индивиди в дадена група ще спечелят, ако постигнат груповата си цел, *не следва*, че те биха действали за постигането на тази цел, дори и да са рационални и преследващи интереса си. ... [дори и това да е така] те не биха доброволно действали за постигането на общия си или групов интерес” (Olson, 1965: 2).

и ще окажат натиск. Пациентите, от своя страна, са толкова много, че е невъзможно нечи усилия при лобирането да бъдат забелязани. Резултатът е, че пациентите се въздържат от действия, рационалното поведение подсказва “да минават гратис”. Изразено на езика на икономиката, тъй като действията по лобиране на всеки производител или вносител ще бъдат забелязани и евентуално ще повлияят върху печалбите, стратегическото поведение (съгласуването и спазряването) в рамките на групата ще доведе до натиск върху отговорните държавни органи. Обратното е също вярно.

Казано обобщено, дефектът (подоптималността), свързан с лобистките групи се изразява в това, че те генерират значителни индивидуални ползи за ограничен кръг хора, нанасяйки малки и разпръснати разходи на голям брой индивиди. Чистите разходи за пострадалите могат и да надвишават чистите изгоди за печелившите и от социална гледна точка това е неефективно.¹⁴

Още един провал на политическите пазари заслужава специално внимание. Той е отчасти *информационен*, но е свързан по-общо с поведението на избирателя (гласуващия) и парадоксите, свързани с наличието на т. нар. *рационална апатия (rational apathy)*. На това е посветена следващата част.

3. Парадоксът на гласуването

Като форма на политическо управление демокрацията е основана на изборността. Гласоподавателят е ключовият персонаж в политическата драма. Гласуването е сърцевината на демократичния процес, то е най-повтарящото се и важно действие, отнасящо се до обикновения гражданин. То е начинът, по който индивидите изразяват интересите си, информират политиците за своите приоритетите и оказват натиск за съобразяване с тези приоритети. Политическата теория моделира загрижен, ангажиран и добре информиран електорат като задължително условие за установяване и поддържане на ефективно демократично гражданско общество. От избирателите се очаква да проучат внимателно програмите на кандидатите, предлаганите решения на проблемите, да ги обмислят и сравнят, преди да пуснат своя вот.

Икономиката възприема друг подход към индивида като гласоподавател. Тя, както вече стана дума, го третира като действащ в името на *своя собствен интерес*, вземащ решение след внимателно *преценяване на алтернативи*, като избира онази, която му носи *максимална чиста изгода*.

Това допускане за човешкото поведение работи относително безпроблемно на частните пазари. Ако се върнем отново на потребителя, който желае да си закупи автомобил, особено ако дълго е спестявал, за си го позволи, можем да предположим с голяма доза сигурност, че той ще отдели достатъчно време, за да проучи различните марки, тяхното качество и предлаганите цени. Времето

¹⁴ Преследването на рентни изгоди се състои в действия на индивиди и групи в полза на политически мероприятия, които преразпределят доходите в тяхна полза или в полза на подкрепяните от тях проекти.

е, разбира се, ограничено, както са ограничени и неговите усилия. Колкото повече клиентът проучва и издирва подходяща информация, изчита различни рекламни брошури, сърфира в Интернет, звъни на различни дилъри или пък директно посещава автосалоните, разговаря и се допитва до приятели и познати, повече алтернативни начини на прекарване на ценното си време той ще жертва. Но това ще е напълно оправдано (до определен момент, разбира се), защото залогът е твърде голям: купуването на автомобил, който е възможно най-добрата комбинация на качества и цена, съответстваща сравнително най-пълно на неговите вкусове и предпочитания.

Времето, което потребителят ще отдели, за да закупи жилище или да избере подходящия университет на детето си, може и вероятно ще бъде още по-дълго, тъй като и съответната чиста изгода е още по-голяма, както и стойността на алтернативните разходи. Обратното е също вярно. Когато прави избора си на обувки или храна, индивидът ще е склонен да жертва много по-малко време (освен ако не е твърде суетен или има специални изисквания). Разходът за предприемане на съответното действие (в този случай - придобиване на нужното знание) има значение като абсолютна стойност. Но което е по-важно, той е съществен в относителен план, спрямо ползата, която се очаква от това действие. Ако разходът превишава ползата (или разходът е твърде висок, или пък ползата е незначителна), рационалният потребител ще предпочете да преустанови действието. Така стигаме до *модела на рационалното въздържане (rational abstention model)*. Ако става дума за информация, той ще минимизира усилията си или дори ще се въздържа от каквото и да е търсене и подобен феномен се представя от *модела на рационалното невежество (rational ignorance model)*. Общо двата модела могат да бъдат обединени под формата на *модел на рационалната апатия (model of rational apathy)*. В литературата явлението се обозначава като *парадокс*, тъй като на пръв поглед е съставен от противоречащи си, логически несъвместими решения на избирателя. Парадоксът, неизбежна реалност на живота ни, е в това, че човек задоволява най-добре интереса си, като се въздържа от определено действие, отделя малко или не отделя почти никакво време за проучването на определени проблеми, с риска да остане в неведение относно много други възможности, съществени за избора му, и изцяло да ги пренебрегне. Това е най-широката дефиниция на парадокса .

Когато става дума за информираността, не може да се очаква от човек с добри доходи да отделя много време, за да открие най-евтиния магазин за храна или дрехи. От друга страна е обичайно пенсионер (особено в наше време) да прекарва часове и дори дни в търсене на най-добрата комбинация от цена и качество. За адвокат, който е с добра репутация и може с лекота да очаква хонорар от 200-300 лв. на час, е естествено и оправдано да остане рационално невеж (неинформиран) относно сравнителните цени на ястията в близките ресторанти. Алтернативният разход на времето на пенсионера, в същото време, клони към нула и разходът за търсене и придобиване на нужната информация е твърде нисък, докато евентуалните ползи (особено при обичайните пенсионерски доходи в постсоциалистическата ни реалност) могат да бъдат значителни. Информираниостта се отплаща.

Ние можем да изберем да бъдем рационално невежи или рационално апатични (т.е., съзнателно да се ограничаваме и да не интересуваме) относно широк кръг от въпроси: за това как работи домашната техника, как се проявяват децата ни в училище и пр. Но в тези случаи има *коректив*, критерий, който да ни ориентира и да обосновава съответното поведение. Ако уредите ни работят добре, няма причина да се опитваме да вникваме в механиката. Ако децата ни се справят в училище, можем да си позволим да не знаем кой им преподава или какво учат. А в случай, че се появи проблем, тогава ще бъдем принудени да започнем да търсим нужната информация, за да предприемем съответното действие.

Ако парадоксът бъде отнесен към света на политиката, нещата изглеждат твърде любопитно. Средният българин (както между впрочем и средният американец или французин) отделя голяма част от доходите си за данъци, за услуги, предлагани от публичния сектор, ежедневието му зависи изключително много от различни политически проекти и програми, а в същото време знае толкова малко по същество за своите представители в парламента, за техните позиции по един или друг законопроект, за различните политически програми. Начинът, по който демокрацията работи, непосредствено ни засяга, а не си даваме труда да научим повече за спецификата на демократичния процес, нито пък да участваме в него.

Доказателствата за политическата апатия и невежество са повсеместни и необорими. Всяко проучване на общественото мнение (ние ежедневно се убеждаваме от отговорите, които получаваме от студентите) би показало, колко малко обикновеният гражданин знае за политическото устройство на страната, за устройството и състава на парламента, за представителството на местните органи на властта, за позициите на различните политически партии по съществени въпроси и пр. Ако се върнем към аналогията с другите типове рационално невежество/апатия, при политиката няма *коректив*, *външна принудителна сила*, която да накара неосведоения гражданин да прецени поведението си и да започне да търси информация. Оптималното състояние е това на бездействието/незнанието. Придобиването на информация има характер на *характера на публично благо*. Всеки се облагодетелства от вземането на обосновани и подплатени с аргументи решения, които биха направили политиката разумна и отговорна. Но изгодите се отнасят в еднаква степен за информираниите и за неинформираниите, за тези, които са си дали труда да проучат нещата, и за другите, които сполучливо са “се измъкнали” от подобно “губене на ценно време”. Феноменът на “гратисчийството” унищожава мотивацията за отговорно и информирано поведение.

Последиците от рационалната апатия/невежество в политиката са многомерни и сериозни, те засягат самата сърцевина на демократичната организация на обществото.

Основният модел на рационалния избирател е сравнително прост и необременен. Той води началото си от Даунс и неговата математика на разходите и ползите (Downs, [1957] 1965: 39-50). Логиката на модела е, че

всеки гласоподавател сравнява потока от полезност, която би му донесла политиката на всеки от двамата кандидати или партии (в най-елементарния случай участниците в политическата надпревара са два). Диференциалната изгода (В) (или *очакваният партиен диференциал*, според терминологията на Даунс) е тази, която гласоподавателят ще получи от победата на кандидата, който той подкрепя, над другия кандидат. Тя трябва да бъде индивидуализирана, като се умножи по вероятността (Р) този определен вот да повлияе върху изхода от гласуването. Така очакваната изгода ще бъде $P \times B$.

Другата страна на разсъжденията на избирателя е свързана с разходите по гласуването (С). Очевидно, въпреки че от социална гледна точка информиранияте граждани са най-добрият актив на демокрацията, придобиването на нужната информация едва ли е толкова привлекателно дело. Повечето политически въпроси да сложни, вземането на позиция изисква голям обем специализирано знание и компетентност. Намиране отговор на въпросите, свързани с разбиранята и отношението на различните кандидати, проектирането на настоящото и миналото поведение в бъдещето изисква много по-големи усилия, отколкото простото изслушване на изборните речи и обещания. Нужно е проследяване на минали гласувания, запознаване с всичко, което е било написано от кандидатите и за кандидатите, задаване на въпроси и търсене на отговори. Теоретично, както постулира икономиксът, индивидът ще предприеме действието, в случая – гласуването – ако чистата изгода (възнаграждение), R (reward) е положителна. Математиката на гласуването може да бъде представена чрез израза:

$$R = P \times B - C > 0$$

Тук следва да се направи известно уточнение. Разходите на усилия, време, а в някои случаи – и финансови средства – в някои случаи са оправдани (Olson, 1990). Някои професии, като например журналистите, лобистите, политиците, учените, могат да получат значителни допълнителни изгоди от проследяването и събирането на подобно знание – пари, слава, професионален престиж. Изключителното познаване и усет за политиката и евентуалния отклик на политическите действия може да генерира големи печалби на фондовата борса. Но това по-скоро са изключенията. Във всички останали случаи нормата е, че разходите са неоправдано високи предвид очакваната полза.

Най-важният компонент в горния израз, отнесен към политиката, който го отличава от същия израз, представящ поведението ни като потребители и производители, е Р, вероятността да повлияем върху изборния резултат. Интуитивно всеки избирател чувства, че при големия брой потенциални избиращи, тази вероятност е нищожно малка.¹⁵ В литературата по публичен

¹⁵ Математически може да бъде доказано, че в комитет от три члена, който трябва да избере един от два проекта (X и Y) с просто мнозинство, при вероятност на всеки два члена да гласува за X или Y е 50/50, вероятността третият глас да бъде решаващ е 0.5. Обяснението е, че без третия участник, има 4 възможни комбинации: X-X, X-Y, Y-X и Y-Y. Само в два случая има шанс да бъде повлияно върху резултата от гласуването, при

избор тази вероятност се сравнява с “вероятността да бъдеш убит в автокатастрофа по пътя за изборната урна”.¹⁶ Ако това е така, дори и при минимални разходи те винаги ще превишават потенциалната изгода и така се стига до парадокса на рационалното въздържание или, ако имаме предвид търсенето на подходяща информация, до парадокса на рационалното невежество.

Това, което прави ситуацията още по-сложна, е *не че гражданите не гласуват* (както показва по-горе приведенният анализ), *а че има гласуващи*, при това, в някои случаи, съвсем немалко. Някои анализатори намират това за “ахилесова пета” на теорията за рационалния избор (Aldrich, 1997: 373). Ако толкова много избиратели гласуват, съгласно модела актът на гласуване трябва да е ирационален. Неловкостта за теорията е, че ако се тръгне от допускането за рационалност и амбицията политическото поведение да бъде обяснено чрез пресмятанятия на избирателя, логиката на анализа води естествено до заключението, че основният политически акт следва естествено да бъде избягван, а в много случаи той не е. Проблемът е свързан с това, че критиците на теорията на публичния избор и в по-общ план – на рационалния избор, могат и фактически използват противоречието между предвижданията на модела и реалността, за да отхвърлят цялата теория. В отговор моделът изследователите започват да *разширяват мотивационната база на гласуването*, като търсят алтернативни основания за участие в изборите.

Самият Даунс (Downs, [1957] 1965: 274), забелязвайки, че приложението на оригиналния модел за участие (като функция на Р, В и С) би означавал универсално въздържане, предлага още една променлива, D, отразяваща чувството за “граждански дълг” (*sense of civil duty*). Хората гласуват в името на демокрацията и демократичния процес заради самата идея, без значение кой точно печели. По-късно Райкър и Олдършук (Riker, Oldershook, 1968) доразвиват идеята, добавяйки към ползата от гласуването следните *източници на удовлетворение*:

- верност към демократичната система;
- преданост към етиката и морала на гласуването или, обратно, за избягване на чувството на вина поради неспазване на демократичната традиция;
- принадлежност и привързаност към идеите на определена партия;

комбинации X-Y и Y-X, така че вероятността е 2 от 4 или 0.5. Ако комитетът се състои от 5 души, вероятността намалява на 0.375. При 1,000 избиратели, тя е вече 1/50 или 0.02, а при 10,000,000 – 0.0002 (вж. Mueller, 2003: 305).

¹⁶ Най-напред сравнението на вероятността за решаващ вот с тази за автоинцидент се дава от Скинър (Skinner, 1948: 596, цитиран от Goodin, Roberts, 1975), 9 години преди Даунс да представи своя модел в *Икономическа теория на демокрацията*. Мюлър (Mueller, 2003) също използва аналогията.

- потвърждаване на правото за самостоятелно мнение и участие в процеса на вземане на решения;
- желание да се придаде смисъл и живот на демокрацията и пр.

Без да отричат известна, макар и малка доза, ирационалност при гласуването, теоретиците на публичния избор предефинират концепцията за рационалност, като примиряват реалността на гласуването с хипотезата за индивидуалната рационалност. В началото, както бе вече показано, рационалността се асоциира с постигането на определени цели. Допускането е, че това, от което хората се интересуват, е възнаграждението, което ще дойде по-късно, в резултат на политиката на предпочитания кандидат. Това е *инструменталната стойност (instrumental value)* на гласуването, с други думи, гласуването като средство за постигане на определен резултат. В допълнение изследователите идентифицират и втора страна, *експресивна стойност (expressive value)* на акта.

На частните пазари, отнесена към закупуването на стоки и услуги, например, инструменталната стойност на потребителското действие (или, съответно мотивация за неговото предприемане) е непосредствената нужда или желание, което те удовлетворяват. Автомобилът ни позволява да се придвижваме, дрехите ни предпазват от слънцето, вятъра, студа и пр. Но дори и най-беглата интроспекция би показала, че в много случаи има и втори, не по-маловажен мотив за потреблението, експресивният. Купуваме определени предмети или услуги, за да изразим себе си - принадлежността си към определена група, да покажем как се чувстваме, да демонстрираме нашата нагласа към тип поведение и начин на живот, да впечатлим останалите. Подходяща илюстрация е ходенето на футболен мач. Ние не купуваме билет само защото мислим, че присъствието ни ще помогне на любимия ни отбор да победи (това би била инструменталната стойност). Ние искаме да се насладим на играта, да скандираме в полза на фаворита си, да бъдем част от уникалната атмосфера на стадиона (експресивната стойност). Същото е и при изживяването на неповторимите мигове на съприкосновение с таланта на Стинг, Ерос Рамацоти или на Александрина Пендачанска по време на техните публични изпълнения. Много продукти притежават интересна комбинация от инструментална и експресивна стойност. Често когато потребителят купува мобилен телефон, важно съображение при избора на марката е в каква степен тя подхожда на социалния му статус-(особено ако е млад и суетен). Ние купуваме "имидж", а не само предмет, който ще ни служи за свързване с останалия свят.

Двата аспекта на стойността и съответно, двата елемента на мотивационната структура на индивида, могат да са не само в различни пропорции, но и да действат в различни посоки, да са с различен знак, да си противоречат един на друг. На жените им е позната ситуацията, когато си купуват представителни, красиво изглеждащи модерни обувки, правещи деня им непоносим. Примерът, който всяка година неизменно се повтаря, при това в многобройни варианти, е включване на фаровете на 15 септември, първия учебен ден, съчетано с шофиране през останалите 364 дни с безумно висока скорост или преминаване

на червена светлина на светофара. Демонстрацията на грижа за тръгвачите на училища деца (като че ли през останалите дни те не се нуждаят от подобно отношение) едва ли се съвместява с безразсъдното каране.

Концепцията за инструментална и експресивна мотивираност на индивидуалното действие дава много интересни резултати, когато се приложи към политическите пазари и гласуването. Електоралното участие се разглежда като решение, напълно разумно, за изразяване на определени предпочитания (Aldrich, 1997: 390). Гласуването е не толкова *инвестиционно решение* (което е свързано с инструменталната му стойност и би предполагало получаване на дивиденди в бъдеще), то е по-скоро *потребителско решение*, акт на самоизява (Fiogina, 1997: 403). Концепцията за експресивното гласуване се загатва от Бюкенън (Buchanan, [1954] 1999), развива се в интересен аспект от Талък (Tullock, 1971) и по-нататък получава силен гласък от изследванията на Райкър и Олдършук (Riker, Oldershook, 1968), на Бренън и Ломаски (Brennan, Lomasky, 1993). Идеята е, че когато вероятността да се пусне решаващия вот за изхода от даден избор е твърде незначителна, гласуването (както и информирането по повод на него) се превръща в *акт на изразяване* - на идеология, морал, позиция, мнение, привързаност към идеал или в определени случаи, просто удовлетворение от самия акт. Проучване на Бренан и Ломаски върху емпирични изследвания (Brennan, Lomasky, 1993). показва, че когато са изправени пред “воала на невежеството”, е по-вероятно избирателите да гласуват на основата на определени принципи. Символизъмът, репутацията придобиват особено значение за експресивния вот.

Така съдържанието на променливата D в уравнението

$$R = P \times V + D - C$$

се обогатява. То може да бъде подразделено на:

$$D = D' + V.$$

В този случай, при избора на определен кандидат, партия или проект избирателят се интересува не от изгодата за самия него (затова и V не е коригирано с вероятността това да се случи, т.е., е без P, а иска да изрази одобрение за тяхната позиция по определен въпрос (националната сигурност, престъпността, екологичните проблеми, гражданските права, глобализацията и пр.), да ги насърчи и покаже подкрепата си, подобно на това, което прави на стадиона, подкрепяйки любимия си отбор. Дори е възможно избирателят да си дава сметка, че неговият кандидат няма шанс, но се чувства по-добре, тъй като е защитил своята кауза, изразил е своите предпочитания. От такава гледна точка политиката напомня твърде много на спорта, с всичките вълнения и драматизъм, които той носи. Променливата D' включва всички останали компоненти на предишната, обобщена променлива D (Aldrich, 1997: 385).

Възможно е, поради ниската вероятност изборният резултат да бъде повлиян, експресивната стойност да е най-съществена. Ако гласоподавателят избира

между два кандидата, X и Y, при нулеви разходи и в двата случая и изгодата от кандидат X и неговата платформа е :

$$R_X = P \times B_X + D_X$$

а тази от кандидат Y и неговата платформа е съответно:

$$R_Y = P \times B_Y + D_Y$$

рационалният избирател ще избере кандидатурата, предлагаща му по-висока изгода:

$$R_X > R_Y \rightarrow P \times B_X + D_X > P \times B_Y + D_Y,$$

Но тъй като $p \approx 0$, изборът ще бъде кандидат X винаги, когато $D_X > D_Y$.

На частните пазари потребителят сам взема решение и неговият избор зависи от самия него. Вероятността да постигне желан резултат (да постигне целта на покупката) е почти 1. Инструменталната и експресивната стойност тук са равнопоставени, разбира се с известни вариации (както показахме при примера с женската суетност или поведението на водачите на коли на първия учебен ден).

Интересна приложение на концепцията за двата компонента на стойността на гласуване – инструменталния и експресивния – е, че тя прави възможно обяснението на феномен, който изглежда като очевидно противоречие на рационалността, например, когато индивиди гласуват против интереса си. Например когато заможни граждани гласуват за по-високи подоходни данъци или пък индивиди, купувачи с лекота евтини пиратски компакт-дискове подкрепят засилване на санкциите при нарушаване на авторските права и интелектуалната собственост. При голям електорат и, следователно, малка вероятност резултатът да бъде обърнат, гласоподавателят се чувства свободен да изрази предпочитания, отклоняващи се от онези, които той би разкрил, ако вотът му бе решаващ. В някои случаи той гласува по начин, който счита “по-благороден” или “по-правилен” (за повишаване на данъците с оглед на подпомагане на социално слабите или да бъде защитено правото на собственост върху творчеството), защото смята, че вотът му все едно няма да съдейства за подобен резултат, така че е безопасно да гласува както му повелява чувството за дълг. Частната икономическа дейност води непосредствено до определени предвидими резултати, гласуването – не. Значението на теорията за експресивния вот е, че гласоподавателите могат да бъдат склонни да гласуват за проекти, политики, кандидати, които не биха избрали, ако знаеха, че вотът им е решаващ. Вотът е нискоразходен начин да се задоволят алтруистичните пориви. Демократичната политическа структура подтиква хората да гласуват “по по-морален начин” отколкото биха гласували

в частен план.¹⁷ Резултатът е, че индивидът може и неволно ще предизвика резултат различен от онзи, който би искал да види, воден от собствения си интерес.¹⁸

Ако трябва да обобщим дотук:

- стандартният модел за гласуването в литературата по публичния избор изхожда от допускането, че *ръководените от собствения си интерес* избиратели, подобно на потребителите или производителите на частните пазари, търсят да реализират резултата от изборите или при гласуването в различни политически формации, който им носи *най-голяма ползност /изгода*. Това е *инструменталната стойност* на гласоподаването.
- При избори с голям брой гласоподаватели, поради почти нищожната по стойност вероятност отделният гласоподавател да реши резултата от изборите, моделът предсказва две неща:
 - че избирателите ще се въздържат от гласуване - *хипотезата за рационалното въздържане (the rational abstention hypothesis)*;
 - че избирателите няма да са мотивирани да придобият нужната информация, нужна им, за да вземат компетентно решение - *хипотезата за рационалното невежество (the rational ignorance hypothesis)*.
- Участието на значителен брой хора в изборния процес поставя въпроси пред стандартния модел и предизвиква неговото обогатяване чрез добавянето на нови мотивационни фактори към инструменталните. Това са гласуването с цел самоизява – *хипотезата за експресивния избирател (the*

¹⁷ Това не означава, че разминаването е само в посока на по-голяма отговорност. Противоположното е също възможно. Ломаски напомня за представителния избирател в Германия от 1933 г., който храни известна антипатия към евреите, но в частната си дейност изпитва неудобство, нежелание, притеснение да понесе разходите, свързани с откритата изява на тази антипатия. Пускайки гласа си за национал-социалистите, той задоволява антисемитските си настроения. Резултат от подобно поведение е идването на Хитлер на власт (Lomaski, 1992).

¹⁸ Дотук бе очертан модел на гласуване, основан на хипотезата за рационалност, която допуска по-широк диапазон на предпочитанията, отвъд тясно дефинирания материален интерес, гласуване, ангажиращо и емоциите, не само разума. Макар че теорията на публичния избор се отнася като правило скептично към обяснения, основаващи се на алтруизма, тя не го отрича. В литературата съществува и “модел на етичния гласоподавател” (Mueller, 2003), който допуска, че паралелно с грижата за себе си, индивидът може да действа в определени случаи и моменти в името на другите. Но отново се изхожда от познатото от икономическата теория положение, че колкото по-висока е цената на нещо, по-малко количество от него се търси. Колкото по-висока е цената на алтруизма, по-малко го наблюдаваме и обратно. В избирателната cabina “цената” на алтруизма е почти нула, затова е безопасно да го демонстрираме чрез гласа си (Tullock, 1971; Goodin, Roberts, 1975).

expressive voter hypothesis) и гласуването по алтруистични причини – *хипотезата за етичния избирател (the ethical voter hypothesis)*.

- Емпиричните изследвания имат нееднозначни резултати и потвърждават необходимостта и основанието за по-нататъшни проучвания по въпроса.

При така очертаната теория за гласуването, легитимният въпрос е: Как може демокрацията да функционира, ако в поведението на основната фигура на политическия процес, избирателя, има такива съществени дефекти?

Неблагоприятните последици от гледна точка ефективността на политическите пазари са най-разнообразни.

- Първото важно отражение на парадокса на рационалното невежество/въздържане за останалите политически лица, политическата класа (законодатели, изпълнителна власт, бюрократи) е, че работата и животът им стават много по-лесни. Ако техните избиратели бяха по-добре информирани и участваха по-активно в гласоподаването, те биха им оказвали по-систематичен натиск. Политиците биха се отнасяли към задълженията си по-отговорно при наличието на възискателна избирателна публика, биха отделяли повече време и усилия за проучването, обсъждането и решаването на сложните социални въпроси (а не да радват фотожурналистите с празни банки или имитация на присъствие в пленарната зала, например).
- Все от такава гледна точка, политиците биха били много по-внимателни и биха се въздържали от манипулиране на истината с цел да убедят и спечелят избирателите. На частния пазар, при закупуването на автомобил или пералня, колкото повече знаем, толкова по-малък е шансът да бъде подведени от недопросъвестни продавачи, необосновани обещания и фалшива реклама. Договорното отношение ни вдъхва увереност, ако бъдем измамени или умишлено заблудени, можем да бъдем компенсирани или да се жалваме. На политическите пазари неистината може да стане част от системата, “тъй като извънредно слабата мотивация за натрупване на информация от страна на избирателите означава, че не е вероятно каквато и да е неакуратност да бъде забелязана” (Tullock, 1972: 141).¹⁹ Липсата на яснота или незнание и у гражданите се експлоатират, манипулирането, полуистината, неистината стават неизбежни и част от политическото ежедневие.
- Друго съществено отражение на анализирания по-горе парадокси в избирателното поведение върху политическия живот е акцентът върху повърхностни и несъществени негови страни при представянето му пред съществените и истински важните въпроси. Ключът към успеха често са

¹⁹ В литературата е въведен и терминът “икономика на лъжата”, с който се обозначава много по-голямата вероятност от лъжата и лъженето на политическите пазари, поради липсата на прехвърляеми права на собственост (Davis, Ferrantino, 1996: 1).

пикантни подробности от биографията, поведението и светския живот, дори клоките. Изборните кампании често се провеждат с клишета. Публиката е сравнително подготвена да отговаря на всякакъв вид въпроси относно аферите, скандалите, пикантните детайли на политиците, тъй като подобна информация е достъпна, лесна за разбиране и забавляваща. Медиите, в стремежа си да забавляват и да печелят клиенти, предлагат интригуващи подробности, екстравагантни изявления, понякога гротескни изявления и дори вицове. Не е случайно, че много хора получават основната политическа информация от шоуто на Слави Трифонов. Секс скандалите биват пълно и всеотрасно отразявани, докато важни страни на социалния и икономическия живот и политика остават само маркирани. “В демокрацията привличането и задържането на мимолетното внимание на избирателите не е просто всичко, това е единственото” (Lomaski, 1992). Въвеждането на елементите на експресивния и етичен вот позволява да намери обяснение стремежът на партиите и кандидатите да търсят популярна подкрепа чрез морализаторстване, чрез избора на лесно разбираеми, макар и често безсмислени фрази и лозунги.

- Друг потенциален проблем от експресивното гласуване и рационалното невежество е, че те увеличават уязвимостта на политиката от гледна точка на експлоатацията ѝ от организирани групи на интереси. При обсъждане на проекта на малка група индивиди, носещо им потенциални големи изгоди за сметка на много други, но разпръснати интереси, твърде е вероятно околната среда да бъде изпълнена с “шум”, агитация в полза на проекта. Концентрираните ползи гарантират, че членовете на подобни групи са много по-добре информирани, готови са да осигурят вота на законодателите с различни средства. Гласуващите, от друга страна, е твърде вероятно дори да не си дават сметка за ситуацията, а още по-малко да ѝ се противопоставят. Те са склонни да приемат добре-звучащите, но подвеждащи аргументи, приемат благородно звучащите мотиви и експресивният елемент съдейства за вот в полза на проекта. Така избирателите стават неволно съюзници на групи от специални интереси, които всъщност навреждат на публичния интерес. От подобен характер са претенциите и натиска на много отрасли, професии за специални привилегии при данъчното облагане, за въвеждането на мита, за държавни субсидии (например, колко е важно държавата да отдели средства за реклама на прелестите и привлекателността на страната като туристическа дестинация) и пр. Общественото мнение е склонно да съчувства и симпатизира на благородно звучащите пориви и аргументи, без избирателите да си дават труда да навлязат в дълбочина в основателността и истинските последици от подобни мерки.

*

Направеният по-горе анализ на частните и политически пазари и решенията на тях показва, че политическата реалност не трябва да се идеализира и обгръща с романтика, а добросъвестно и безпристрастно да се анализира и демистифицира, като се прилагат познатите методология и инструменти на

икономика. Традиционният и все още преобладаващ в ред публикации подход да се съпоставят институционално две алтернативи, “пазар-държава”, едната от които е *фактически работеща*, а другата – *идеализирана*, изглежда не напълно необоснован. Дори и повърхностните наблюдения върху политическата реалност показват, че съществуват много екстернали и други пазарни дефекти и в тази сфера. Демокрацията и демократичният процес, подобно на аналога им от стопанската сфера, пазара, са натоварени с проблеми и ние трябва да си даваме ясна сметка за тази реалност. Оставайки верни на собствения си интерес, дори и когато вземат колективни решения, индивидите са в състояние чрез политически средства да създават и налагат разходи на останалите. Сериозният научен подход изисква еднаква степен на задълбоченост и прецизност при анализа, както на провалите на частните пазари, така и на политическите и само подобно всеобхватно и балансирано изследване може да стане основа на подходящи прескрипции за намеса или ненамеса в икономиката. Нормативните последици от подобен синтез са изключително важни: ако хората бъдат моделирани като самозаинтересовани в публичните дела, така както в собствените си, частни дела, предизвикателството е в създаването на такива правила, закони, ограничения, институции, които биха ограничили деструктивната роля на себичното поведение и биха го канализирали в услуга на обществото.

Използвана литература

- Aldrich, J.H.** 1997. “When Is It Rational to Vote?” In: *Perspectives on Public Choice*. D.C. Mueller (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, pp. 373-390.
- Arrow, K. J.** [1951] 1961. *Social Choice and Individual Values*, 2nd edition. New Haven and London: Yale University Press.
- Black, D.** [1958] 1998. *The Theory of Committees and Elections*. Boston, etc: Kluwer Academic Publishers.
- Brennan, J.M., L.E. Lomasky**, 1993. *Democracy and Decisions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boettke, P.** 1998. “James M. Buchanan and the Rebirth of Political Economy”. In: R. Holt and S. Pressman, eds., *Economics and Its Discontent: Dissent in 20th Century Economics*. Edward Elgar, pp. 21-39.
- Buchanan, J.M.** [1954] 1999. “Individual Choice in Voting and the Market”. In: *The Logical Foundations of Constitutional Liberty. Collected Works of James M. Buchanan, Vol. 1*. Indianapolis: Liberty Fund, pp. 75-88.
- Buchanan, J. M.** 2003. “Public Choice: Politics without Romance”. *Policy*, Vol. 19, No 3, Spring, pp. 13-18.
- Buchanan, J.M., G. Tullock.** [1962] 1965. *Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Davis M.L., M. Ferrantino** 1996. Toward a Positive Theory of Political Rhetoric: Why Do Politicians Lie?” *Public Choice*, 88, 1-15.
- Downs, A.** [1957] 1965. *The Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Feldstein, M.** 1980. *The American Economy in Transition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fiorina, M.P.** 1997. “Voting Behavior”. In: *Perspectives on Public Choice*. D.C. Mueller (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, pp. 391-414.
- Goodin, R.E., K.W.Roberts.** 1975. “The Ethical Voter”. *American Political Science Review*, Vol. 69, NO. 3 (Sep.), pp. 926-928.
- Hudson, J., P. Jones.** 1994. “The Importance of the Ethical Voter: An Estimation of Altruism”. *European Journal of Political Economy*, 10, pp. 499-509.
- Hume, D.** 1739. *A Treatise on Human Nature*. London: John Noon.
- Lomasky, L.E.** 1992. “The Booth and the Consequences: Do Voters Get What They Want?” *Reason*, November.

- Mises, L. v.** [1921] 1981. *Socialism. An Economic and Sociological Analysis*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Mueller, D. C.** 2003. *Public Choice III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olson, M.** 1965. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Olson, M.** 1990. How Bright Are the Northern Lights? Some Questions about Sweden. Institute of Economic Research. Lund University. www.mobergpublications.se
- Parisi, F.** 2004. "Coase Theorem and Political Markets". In: *The Encyclopedia of Public Choice*. Vol. 2, Charles K. Rowley and Friedrich Schneider (Eds.) Dordrecht, etc.: Kluwer Academic Publishers, pp. 85-90.
- Riker, W. H.** 1990. "Political Science and Rational Choice". In: *Perspectives on Positive Political Economy*. Ed. By J. E. Alt, K. A. Shepsle. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 163-181.
- Riker, W.H., P.C. Oldershook.** 1968. "A Theory of Calculus of Voting" *The American Political Science Review*, Vol. 62, No. 1, (March), pp. 25-42.
- Robbins, L.** 1981. "Economics and Political Economy". *The American Economic Review*, Vol. 71, No. 2. Papers and Proceedings of the Ninety-Third Annual Meeting of the American Economic Association, May, pp. 1-10.
- Sen, A. K.** 1987. "Rational Behavior". In: *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. Ed. By J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman, V. 4, L.: The Macmillan Press, pp. 68-74.
- Skinner, B.F.** 1948. *Walden II*. New York: Macmillan.
- Stigler, G. J.** 1972. "Economic Competition and Political Competition". *Public Choice*, Vol. 13, Fall, pp. 91-106.
- Tullock, G.** 1971. "The Charity of the Uncharitable". *Western Economic Journal*, 9, pp. 379-392.

РАЗЛИЧИЯ В РАЗВИТИЕТО НА ТЕРИТОРИАЛНИТЕ ЕДИНИЦИ В СТРАНАТА ЗА ПЕРИОДА 2003-2004 г.

Отразени са резултати от изследване на равнището на развитие на основните териториални общности в страната – общини, области, райони за планиране, за периода 2003-2004 г. и на тази основа са идентифицирани различията между тях.

Обоснована е необходимостта от изследване на различията между основните териториални единици в България с оглед намаляване на вътрешнорегионалните и междурегионалните различия.

Отграничени са изоставащите райони, включващи една или повече общини, ускореното развитие на които ще допринесе за намаляване на регионалните различия у нас.

JEL: R11, R19, C49, O18

Провежданата в страната политика за регионално развитие е насочена към постигане на залегналите в Закона за регионално развитие цели, а именно: създаване на условия за балансирано и устойчиво развитие на районите в Р България; създаване на предпоставки за намаляване на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия в икономическото развитие; осигуряване на условия за растеж на заетостта и доходите на населението; развитие на трансграничното сътрудничество. Поради това изследвания, свързани с оценяване и анализиране на различията в развитието на различните по обхват териториални единици у нас, имат не само научно, но и практико-приложно значение.

1. Методика на изследването

Равнището на развитие на различните по обхват териториални единици (ТЕ) в България (общини, области, райони за планиране) се изследва с помощта на утвърдена методика, в основата на която е таксономичният метод.² Неговата същност се заключава в следното: всяка ТЕ се представя като точка в n -мерно Евклидово пространство, където с n е означен броят на използваните показатели. Сравнението се извършва спрямо фиктивна ТЕ, която има най-

¹ Ст.н.с. д-р Нина Янкова е научен сътрудник в Икономическия институт на БАН, секция Регионална и секторна икономика, тел: 8104035.

² Плюта, В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях. Методы таксономии и факторного анализа. М., Статистика, 1980.

високо равнище на развитие и се характеризира с екстремални стойности за отделните показатели. Колкото конкретна ТЕ е по-близо до фиктивната, толкова тя е по-напред в подредбата и равнището ѝ на развитие е по-високо.

Методиката включва двукратно използване на таксономичния метод. Най-напред той се прилага при определяне на обобщаващи оценки, характеризиращи отделни аспекти в развитието на ТЕ, а именно: икономическо състояние, финансово състояние, социален статус, равнище на безработица, изграденост на инфраструктурата и динамика на населението. Тези оценки вземат стойности в интервала от 0 до 1, като само за силно изоставащите ТЕ могат да бъдат по-големи от единица. След това методът се прилага върху посочените обобщаващи оценки, в резултат на което се получава интегрална оценка, характеризираща равнището на развитие на ТЕ.

В Приложение 1 е представен аналитичният запис на таксономичния метод.

Равнището на развитие на ТЕ за периода 2003-2004 г. се изследва въз основа на следните обобщаващи измерители и единични оценки:

X_1 – обобщаващ измерител за *икономическо състояние*, формиран въз основа на показателите: данък доход на физически лица на един жител; относителен дял на заетите в индустрията; нетни приходи от продажби на един жител;

X_2 – обобщаващ измерител за състоянието на *местните финанси*, формиран въз основа на показателите собствени приходи на един жител; относителен дял на собствените приходи; разходи на един жител;

X_3 – обобщаващ измерител за *социалния статус*, формиран въз основа на показателите социални помощи на един жител; средна работна заплата; брой лекари на 1000 човека от населението; брой зъболекари на 1000 човека; относителен дял на населението с режим на водоползване;

X_4 – *равнище на безработица (%)*;

X_5 – обобщаващ измерител за *инфраструктурата*, формиран въз основа на показателите относителен дял на територията за транспорт и инфраструктура; гъстота на общинската пътна мрежа; относителен дял на населението, свързано с обществено водоснабдяване; относителен дял на населението, свързано с обществена канализация;

X_6 – изменение в броя на жителите на ТЕ спрямо 1990 г.

Според възприетата методика за всяка година на изследвания период се определя интегрална оценка, която характеризира равнището на развитие на общините (LAU 1). Така получените интегрални оценки се трансформират,

при което стойностите им се изменят в интервала [0,1]. Определя се средна трансформирана интегрална оценка за периода 2003-2004 г. и на тази база се извършва подредба и се анализират различията между общините. При областите и районите за планиране подредбата за 2003 и 2004 г. се извършва въз основа на стойностите на съответните интегрални оценки.

В сравнение с предходни изследвания³ има промяна в използваните показатели при определянето на обобщаващи оценки за икономическо състояние, социален статус и инфраструктурна осигуреност на ТЕ, с което се цели усъвършенстване на използваната система от показатели.

2. Равнище на развитие на общините за периода 2003–2004 г. – подредба, различия

Резултатите от изследването на равнището на развитие на общините са представени в Приложение 2, където те са подредени по области, и в Приложение 3, където са подредени по равнище на развитие. Включването на средните показатели за страната като отделна “община” дава възможност за отграничаване на общините с равнище на развитие над средното.

Таблица 1

Стойности на интегралните оценки d_{cp} , d_{max} , d_{min}

Година	d_{cp}	d_{max}	d_{min}	$d_{max} - d_{min}$
2003	0,7766 (35 място)	1,0115 (Н. Козлево)	0,5819 (Девня)	0,4296
2004	0,7832 (39 място)	1,0150 (Н. Козлево)	0,5783 (Несебър)	0,4367

От представените на табл. 1 стойности на интегралните оценки d_{cp} , d_{max} , d_{min} се вижда, че с равнище на развитие над средното за страната за 2003 г. са 34 общини, а за 2004 г. – 38, т.е. броят на общините в България с равнище на развитие над средното нараства, което несъмнено е положителна тенденция.

През 2003 г. първа в подредбата с интегрална оценка 0,5819 е община Девня, а през 2004 г. – община Несебър. Последна в подредбата и за двете посочени години е община Никола Козлево. При това тя значително изостава на фона на останалите общини у нас.

Получената стойност за интегралната оценка за първата в подредбата община и за 2003 г., и за 2004 г. сочи значително отстояние от фиктивната община,

³ Социално-икономически различия между общините в България. С., 2003; Янкова, Н. Различия в развитието и конкурентоспособност на общините в Р България през периода 2000-2002 г. – Икономически изследвания, 2005, кн. 3.

спрямо която се прави сравнението. Това показва, че няма община в страната, която се характеризира с най-добри обобщаващи оценки по отделните аспекти в развитието.

Различията в равнището на развитие на общините за 2003 г. и 2004 г. се характеризират с разликата $d_{\max} - d_{\min}$. Нарастването на тази разлика от 0,4296 на 0,4367 е указание за слабо увеличаване на различията между общините. Този резултат е очакван,⁴ защото резултатите от провеждания досега мониторинг на социално-икономическите различия между общините по застъпващи се тригодишни периоди след 1994 г. са в потвърждение на работна хипотеза, според която различията периодично се променят по застъпващи се тригодишни периоди. Ако за даден период те нарастват, през следващия намаляват, или обратно. За 2000-2002 г. се отчита намаляване на различията в развитието на общините. Поради това нарастването им за изследвания период 2003-2004 г. е в съответствие с посочената тенденция. Наред с това обаче е необходимо да се посочи, че различията в развитието на общините, измерени чрез коефициента на вариация на интегралните оценки за 2003 и 2004 г., които са съответно 8.53 и 8.46%, сочат слабо намаление. Това дава основание да се направи изводът, че различията в развитието на общините по-скоро са се запазили на едно и също равнище, т.е. за периода 2003-2004 г. не се потвърждава посочената периодична промяна.

Подредбата на общините за 2003 г. и 2004 г. е сравнително устойчива. Броят на общините, които са запазили своя ранг, е 21. При 154 от 264 общини в страната промяната в ранга е до 10 пункта. Стойността на коефициента на рангова корелация на Спирман е 0,9767, което също потвърждава устойчивостта на подредбата.

В сравнение с периода 2000-2002 г. за всички общини–областни центрове се отчита значително предвижване напред в подредбата. Най-голямо положително изменение се отчита за община Кърджали, която от 197-мо място за периода 2000–2002 г. отива на 128-мо място. Само при община Благоевград се отчита слабо влошаване на позицията – от 24-то – на 29-то място.

В групата общини с равнище на развитие над средното за страната са десет общини–областни центрове: Варна (ранг 11), Бургас (13), Пловдив (15), Добрич (20), Стара Загора (22), Търговище (25), Русе (27), Плевен (28), Благоевград (29) и Шумен (34). Към тази група се отнасят и крайморските общини – Несебър (ранг 1), Приморско (4), Царево (9), Балчик (10), Бяла(Вн) (17), Каварна (26), Аксаково (30), както и общините с развита индустриална дейност – Девня (ранг 2), Челопеч (3), Пирдоп (6), Мирково (8), Козлодуй (12), Куклен (14), Раднево (16) и Бобовдол (19).

⁴ Янкова, Н. Цит. съч., с. 8.

Включването на средните за страната показатели като отделна “община” дава възможност за отграничаване и на т.нар. *изоставащи* общини. За целта се използва праг за критичност (PK), който се определя по формулата

$$PK = d_{cp} + \frac{d_{\max} - d_{cp}}{2} = \frac{d_{cp} + d_{\max}}{2}.$$

При стойност на средната трансформирана интегрална оценка на конкретна община, по-голяма от PK , тя се причислява към групата на изоставащите. Разпределението на общините по групи и области е представено на табл. 2.

В сравнение с резултатите за предходния период 2000-2002 г.⁵ броят на т.нар. развити общини намалява от 40 на 34, спада и броят на тези със средно развитие – от 170 на 151, а на изоставащите общини се увеличава от 53 на 79.

Таблица 2
Разпределение на общините по групи и области за периода 2003-2004 г.

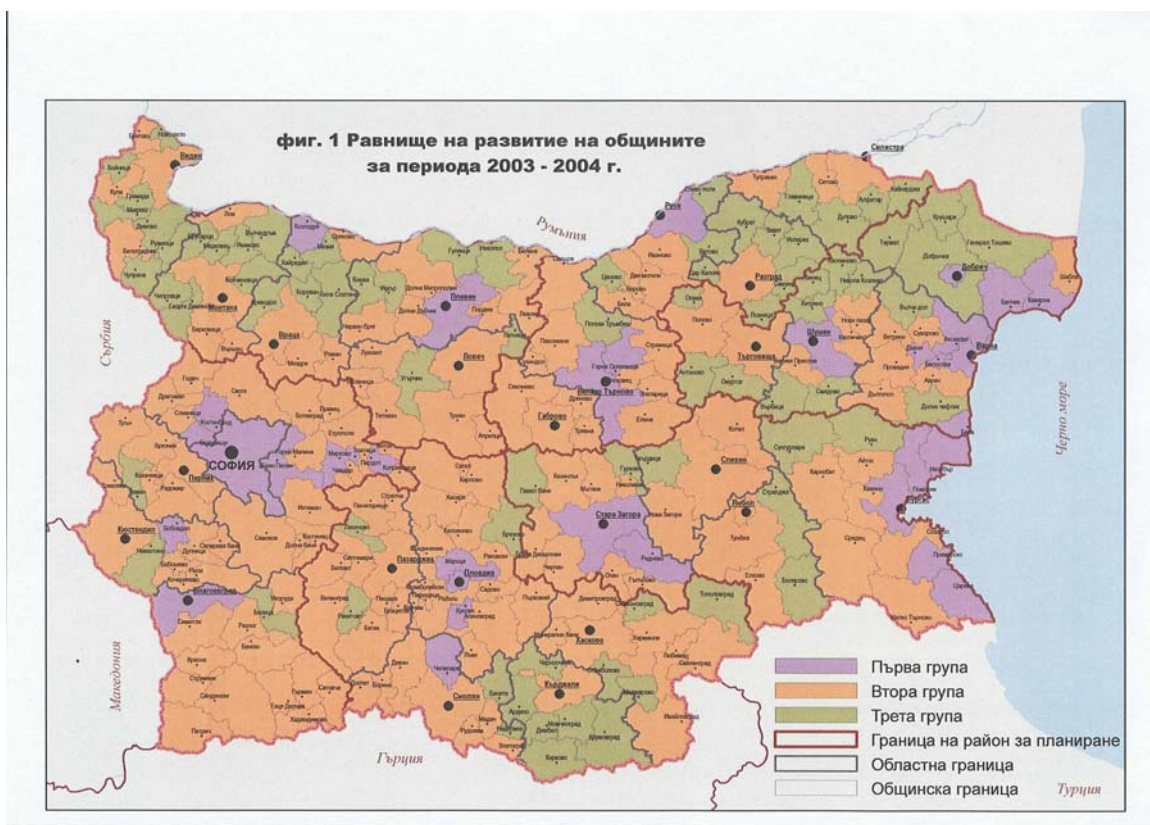
Област	Брой общини	Първа група (развити)	Втора група (средни)	Трета група (изоставащи)
Видин	11	0	3	8
Враца	10	1	4	5
Монтана	11	0	4	7
Велико Търново	10	2	7	1
Габрово	4	0	4	0
Ловеч	8	0	6	2
Плевен	11	1	6	4
Русе	8	1	4	3
Варна	12	5	5	2
Добрич	8	3	1	4
Разград	7	0	1	6
Силистра	7	0	3	4
Търговище	5	0	2	3
Шумен	10	1	3	6
Бургас	13	5	6	2
Сливен	4	0	3	1
Ямбол	5	0	3	2
Кърджали	7	0	1	6
Пазарджик	11	0	9	2
Пловдив	18	3	15	0
Смолян	10	1	7	2
Стара Загора	11	2	7	2
Хасково	11	0	7	4
Благоевград	14	1	12	1
Кюстендил	9	1	7	1
Перник	6	0	5	1
Софийска	22	6	16	0
София-гр.	1	1	0	0
Общо	264	34	151	79

⁵ Янкова, Н. Цит. съч.

Териториалното разположение на общините по групи в областите е твърде неравномерно (фиг. 1). Най-голямо нарастване на броя на изоставащите общини се отчита за областите Видин (от 3 на 8), Силистра (от 1 на 4) и Хасково (от 2 на 4). В 13 области няма общини с равнище на развитие над средното за страната, а в областите Габрово, Пловдив и Софийска няма изоставащи общини.

Резултатите от изследването на равнището на социално-икономическо развитие на общините за 2003-2004 г. дават основание да се направят следните обобщения:

- Различията в равнището на социално-икономическо развитие се запазват.
- С най-голям брой изоставащи общини са областите Видин, Монтана, Разград, Шумен и Враца.
- Тенденцията към периодично нарастване и намаляване на различията в развитието на общините не се потвърждава. При отчитане на протичащия в страната процес на финансова децентрализация, стартирал през 2003 г., е по-вероятно тези различия да се увеличават.

3. Равнище на развитие на областите за 2003 г. и 2004 г. – подредба, различия

Изследването на равнището на развитие на областите се извършва по същата методика и показатели, както при общините. При областите като ТЕ от по-висок ранг различията в много голяма степен се елиминират. Въпреки това извършването на такъв вид изследвания представлява интерес от гледна точка както на общините, така и на районите за планиране, защото с идентифицирането на проблемите на по-високо равнище възможностите за тяхното решаване се увеличават.

От представените на табл. 3 стойности за интегралните оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на областите за 2003 и 2004 г., се вижда, че на първо място се нарежда София-град, а на последните места са областите Кърджали (ранг 28) и Монтана (ранг 27). При това област София-град е сравнително близо до фиктивната област, спрямо която се извършва сравнението, тъй като стойността на интегралната ѝ оценка за 2003 г. е 0,1036, а за 2004 г. – 0,1061.

Таблица 3

Интегрални оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на областите за 2003 г. и 2004 г.

Области	2003 г.		2004 г.	
	Интегрална оценка	Ранг	Интегрална оценка	Ранг
Видин	0,8467	26	0,8511	26
Враца	0,7390	17	0,7454	18
Монтана	0,8771	27	0,8772	27
Велико Търново	0,6645	9	0,6580	9
Габрово	0,5582	4	0,5499	4
Ловеч	0,6537	8	0,6668	10
Плевен	0,7419	19	0,7415	17
Русе	0,7293	15	0,7100	15
Варна	0,5002	2	0,4913	2
Добрич	0,6724	10	0,6478	8
Разград	0,8214	24	0,8203	24
Силистра	0,8313	25	0,8153	23
Търговище	0,8195	23	0,8123	22
Шумен	0,8152	22	0,8236	25
Бургас	0,6107	7	0,5962	6
Сливен	0,7875	20	0,8003	21
Ямбол	0,7932	21	0,7860	20
Кърджали	0,9023	28	0,9180	28
Пазарджик	0,7211	14	0,7307	16
Пловдив	0,5472	3	0,5580	5
Смолян	0,7344	16	0,7458	19
Стара Загора	0,6045	6	0,6216	7
Хасково	0,6755	11	0,6932	14
Благоевград	0,6963	13	0,6887	13
Кюстендил	0,6776	12	0,6795	11
Перник	0,7408	18	0,6799	12
Софийска	0,5650	5	0,5427	3
София-град	0,1036	1	0,1061	1

Интервалът, в който се изменят интегралните оценки, характеризиращи равнището на развитие на областите, през 2003 г. има дължина 0,7987, а през 2004 г. съответно – 0,8019. Този резултат показва, че различията в развитието на областите за 2003 и 2004 г. не са съществени, т.е. те се запазват в близки граници.

На второ място в подредбата е област Варна с интегрална оценка 0,5002 и 0,4913 съответно за 2003 г. и 2004 г. Посочените стойности показват, че област Варна е много по-далеч от фиктивната област в сравнение с област София-град. Разликата между стойностите на интегралните оценки за София-град и Варна за 2003 г. е 0,3966, а за 2004 г. – 0,3852, т.е. отчита се намаляване на различието. Това намаление обаче всъщност е за сметка на увеличаването му при останалите области в страната, защото техните стойности се движат в интервали с дължина 0,4021 и 0,4267 съответно за 2003 г. и 2004 г.

Поради краткия период, който се разглежда, не е логично да се очакват съществени промени при подредбата на областите за 2004 разглеждания период, което се потвърждава и от стойността на коефициента на рангова корелация на Спирман, която е 0,9732. Въпреки това област Перник от 18-та позиция през 2003 г. отива на 12-та през 2004 г. поради подобреното ѝ финансово състояние. Областите Хасково, Смолян и Шумен преминават с по три позиции назад в подредбата. При останалите области промените са само с две или една позиция, а при 10 области рангът се запазва.

Известно е, че отправно начало за развитие на всяка ТЕ (община, област, район за планиране) е нейният потенциал (природен и антропогенен). Във връзка с това се прави най-обща оценка на потенциала на областите и се изследва силата на взаимодействие между равнището на развитие и потенциала за 2004 г.

Потенциалът на областите се оценява с помощта на показателите територия; относителен дял на земеделските територии; относителен дял на горските територии; относителен дял на територията за транспорт и инфраструктура; гъстотата на населението. Използваните данни за териториите са за 2000 г., а за населението за 2004 г. Оценяването на потенциала се извършва с помощта на таксономичния метод спрямо “област” с най-висок потенциал (табл. 4).

При оценяване на потенциала най-голямо вариране в стойностите на използваните показатели се отчита при гъстотата на населението. Съответният коефициент на вариация има стойност 176.6%. Поради това на табл. 4 е представена гъстотата на населението по области и стойностите на съответните обобщаващи оценки и рангове, характеризиращи потенциала им.

Взаимодействието между равнището на развитие на областите и потенциала им при използване на стойностите на съответните оценки е представено на фиг. 2. С най-високо равнище на развитие и с най-голям потенциал е област София-град. Силата на взаимодействие между равнище на развитие и потенциал се оценява като средна – стойността на коефициента на рангова

корелация на Спирмен е 0,6803. Следователно може да се твърди, че областите с по-голям потенциал имат и по-високо равнище на развитие, а тези с по-малък потенциал – по-ниско равнище на развитие. Освен това има като по-големи ТЕ при по-пълно използване на потенциала силата на взаимодействие при тях ще нараства. Резултати от проведени изследвания за 2002 г. показват, че при общините взаимодействието между потенциал и равнище на социално-икономическо развитие е много слабо.⁶

Таблица 4

Гъстота на населението, обобщаващи оценки и рангове, характеризиращи потенциала на областите за 2004 г.

Области	Население на км ² през 2004 г.	Обобщаваща оценка за потенциала	Ранг
Видин	39,6	0,9229	26
Враца	58,7	0,8990	21
Монтана	46,8	0,8885	17
Велико Търново	61,3	0,8108	8
Габрово	67,9	0,8810	15
Ловеч	39,0	0,8647	14
Плевен	66,8	0,8846	16
Русе	92,5	0,8289	10
Варна	120,0	0,7662	3
Добрич	43,8	0,8380	11
Разград	53,4	0,8957	20
Силистра	47,7	0,9139	24
Търговище	53,5	0,8940	18
Шумен	58,9	0,8474	12
Бургас	54,1	0,8045	7
Сливен	59,5	0,7971	6
Ямбол	44,1	0,9364	27
Кърджали	49,8	0,9193	25
Пазарджик	67,3	0,8599	13
Пловдив	118,8	0,7168	2
Смолян	41,7	0,9957	28
Стара Загора	70,3	0,7927	5
Хасково	48,5	0,8191	9
Благоевград	51,9	0,9139	23
Кюстендил	50,6	0,9079	22
Перник	59,4	0,8946	19
Софийска	37,7	0,7926	4
София-град	905,3	0,6327	1

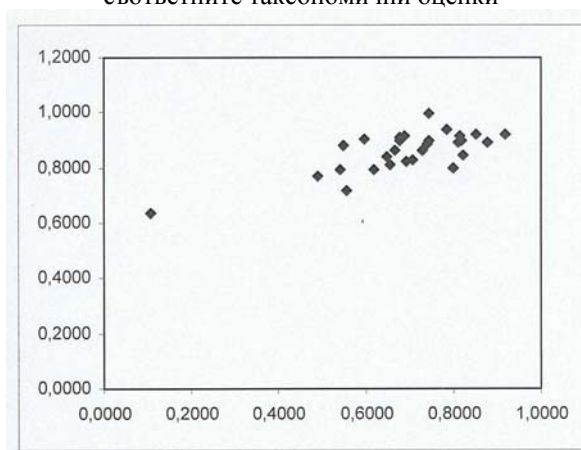
От фиг. 2 се вижда още, че след София-град с най-високо равнище на развитие (ранг 2) и потенциал (ранг 3) е област Варна, а с най-ниско - съответно ранг 28

⁶Янкова, Н. Цит. съч., с.16.

и ранг 25, е община Кърджали. Разположението на останалите области не дава възможност за групиране по равнище на развитие и потенциал, при което различията между групите да бъдат по-големи от тези вътре в групите. Поради това на фиг. 3 разположението на областите е представено и с помощта на съответните рангове. Въпреки “изкривяването”, което се получава при този начин на графично представяне, „близостта” между областите се запазва. Преобладаващата част от областите в страната са разположени около отсечката, свързваща област София-град и област Видин. За тези области се отчитат едни и същи рангове по равнище на развитие и потенциал.

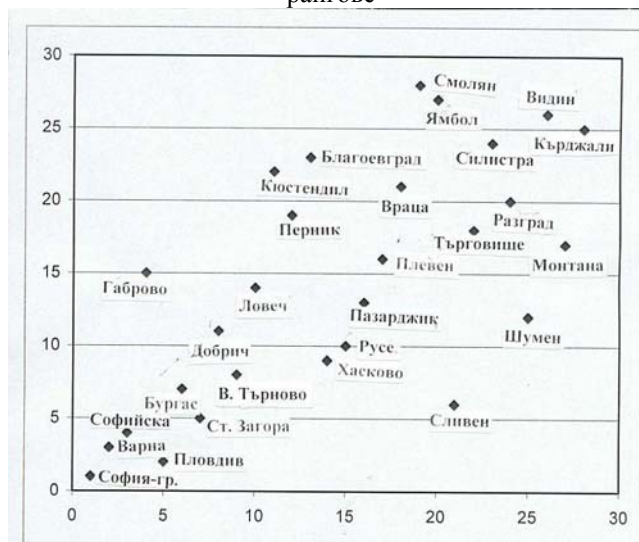
Фигура 2

Взаимодействие между равнище на развитие и потенциал при използване на съответните таксономични оценки

Фигура 3

Взаимодействие между равнище на развитие и потенциал при използване на рангове

От фиг. 3 се вижда, че при областите Габрово, Кюстендил, Благоевград и Смолян се отчита по-високо равнище на развитие при по-нисък потенциал. Тук е необходимо да се посочи, че с използваните показатели се дава най-обща оценка на потенциала на областите. Всяка от тях има специфични особености и разположение, които допълнително характеризират нейния потенциал. Посочените области несъмнено са с по-голям потенциал, което е допринесло и за тяхното по-високо равнище на развитие.

При областите Сливен, Шумен и Монтана се отчита изоставане по равнище на развитие, въпреки че те са с по-голям потенциал. Разликата в ранговете е съответно 15, 13 и 10 единици. От табл. 2 се вижда, че от 4-те общини на област Сливен само една (община Твърдица) е изоставаща в своето развитие. При областите Шумен и Монтана обаче броят на изоставащите общини е значителен – съответно 6 от 10 и 7 от 11. По-пълното използване на потенциала на изоставащите общини от тези области несъмнено ще съдейства за повишаване на равнището им на развитие.

Резултатите от проведеното изследване дават основание да се направят следните обобщения за различията в развитието на областите:

- Установена е висока степен на запазване на подредбата на областите за 2003 г. и 2004 г. по равнище на социално-икономическо развитие.
- Област София-град значително изпреварва останалите области в страната и е сравнително близо до фиктивната област, спрямо която се извършва сравнението, т.е. тя е на челните места при подредбата и по отделни аспекти в развитието.
- Различията в равнището на социално-икономическо развитие между останалите области в България са сравними с тези между областите София-град (ранг 1) и Варна (ранг 2).
- Силата на взаимодействие между равнището на социално-икономическо развитие на областите и потенциалът им се оценява като значително по-голяма в сравнение със силата на взаимодействие при по-малките ТЕ – общините.
- Най-големи различия между равнището на социално-икономическо развитие и потенциала се отчитат при областите Габрово, Кюстендил, Благоевград, Смолян и при областите Сливен, Шумен и Монтана. При останалите области силата на взаимодействие между равнище на развитие и потенциал се проявява по-силно.

4. Равнище на развитие на районите за планиране за 2003 г. и 2004 г.

Районите за планиране са най-големите териториални общности и различията при тях в най-голяма степен се елиминират. Въпреки това изследването на различията в развитието им представлява не само научен, но и значим практически (инвестиционен) интерес поради значителните средства, които ЕС предвижда за регионално развитие. От такива позиции голямо значение има оценяването на различията в развитието и на областите, и на общините.

Равнището на развитие на районите за планиране се изследва с помощта на същата методика и показатели, както общините и областите. Получените интегрални оценки и рангове за 2003 г. и 2004 г. са представени на табл. 5.

Таблица 5

Интегрални оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на районите за планиране за 2003 г. и 2004 г.

Райони за планиране	2003 г.		2004 г.	
	Интегрална оценка	Ранг	Интегрална оценка	Ранг
Северозападен	1,0326	6	1,0365	6
Северен централен	0,6048	4	0,5595	3
Североизточен	0,6126	5	0,6140	5
Югоизточен	0,5982	3	0,5537	2
Южен централен	0,5437	2	0,5814	4
Югозападен	0,5095	1	0,5154	1

Както за 2003 г., така и за 2004 г. първи в подредбата е Югозападният, а последен (шести) е Северозападният район за планиране. При това стойностите на интегралната оценка за Северозападния район са по-големи от единица, което е указание за значително изоставане в развитието му спрямо останалите райони. Стойностите на интегралните оценки за останалите райони за планиране за 2003 г. варират от 0,5095 за Югозападния до 0,6126 за Североизточния, т.е. в интервал с дължина 0,1031, и 0,0986 за 2004 г. Посочените резултати дават основание да се направи изводът, че с изключение на Северозападния район различията в развитието на останалите райони за планиране за изследвания период са в сравнително тесни граници. Наред с това е необходимо да се посочи, че в Северозападния район 62% от общините (20 от 32) се характеризират като изоставащи в своето развитие. Със значителен брой изоставащи общини (25 от 49, т.е. 51%) е и Североизточният район. Той се нарежда на пето място, но според стойността на съответните интегрални оценки не се различава съществено от останалите райони за планиране в страната.

Един от основните фактори за значителен брой изоставащи общини в посочените райони е тяхното периферно разположение.

Проблемът “център-периферия” е един от основните при регионалното развитие. Развитите и изоставашите ТЕ (области, общини) характеризират неговото проявление. Резултатите от проведеното изследване показват, че проблемът “център-периферия” се проявява по различен начин в Северозападния и Североизточния район за планиране. Докато целият Северозападен район може да се разглежда като периферия спрямо Югозападния и Северния централен район, при Североизточния, както и при останалите райони, този проблем се проявява вътре в тях.

За преодоляване и/или смекчаване на изоставането в развитието на отделни ТЕ (общини, области, райони за планиране) ролята на транспортната инфраструктура е от първостепенно значение. С присъединяването на страната към ЕС влиянието на трансевропейските транспортни коридори ще нараства. Във връзка с това е необходимо да се посочи, че през Северозападния район за планиране преминава транспортен коридор № 4, свързващ Румъния, България и Гърция, а Североизточният район остава встрани от трансевропейските коридори, които минават през страната.

Повишаването на транспортната достъпност на изоставашите ТЕ в рамките на районите за планиране чрез реконструкция и модернизация на второстепенните и третостепенните пътища и общинската пътна мрежа несъмнено ще съдейства за нарастване на потенциала и равнището им на развитие и заедно с това до намаляване на вътрешнорегионалните различия.

Изграждането на съвременна транспортна инфраструктура, в т.ч. добре развита общинска пътна мрежа, ще съдейства за преодоляване на изоставането в развитието на общините с центрове села. От 264 общини в страната 43 са с центрове села. Сред тях попадат и общини, в които е развита индустриална дейност. Такива са общините Мирково и Челопеч. Останалите 41 общини обхващат около 10% от обработваемата земя и в тях живеят около 4% от българското население.

Териториалното разположение на общините с центрове села е неравномерно. В Северозападния и Южния централен район за планиране има по 10 такива общини; в Североизточния и Югозападния – по 9, в Северния централен – 2 и в Югоизточния само една – община Руен. Налице е съсредоточаване на общини с центрове села в Северозападния и Североизточния район за планиране, които са последни в подредбата по равнище на развитие (табл. 6). Поради това за тези общини там се изследва взаимодействието между потенциал и равнище на развитие.

От представените на табл. 6 оценки и рангове, характеризиращи потенциала на общините с центрове села в Северозападния район за планиране, се вижда, че те са сред последните в подредбата и за тях е налице висока степен на съответствие между потенциал и равнище на развитие.

Таблица 6
Оценки за потенциала и равнището на развитие на общините с центрове села в Северозападния район за планиране

Общини	Потенциал 2002 г.*		Равнище на развитие 2003-2004 г.		Равнище на развитие 2003 г.		Равнище на развитие 2004 г.	
	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг
Бойница (Вд)	1,0282	263	0,8152	239	0,9337	238	0,9328	237
Макреш (Вд)	1,0043	260	0,8236	243	0,9349	239	0,9388	245
Ново село (Вд)	0,9959	258	0,7549	202	0,9227	222	0,8912	181
Ружинци (Вд)	0,9535	242	0,8350	247	0,9389	244	0,9447	249
Чупрене (Вд)	0,9638	251	0,8681	256	0,9543	256	0,9580	256
Борован (Вр)	0,9522	241	0,7414	192	0,8968	184	0,9058	201
Хайредин (Вр)	0,9664	252	0,8337	246	0,9315	236	0,9512	254
Г. Дамяново(Мн)	0,9631	250	0,7785	215	0,9150	212	0,9197	220
Медковец (Мн)	0,9766	255	0,8401	249	0,9437	250	0,9443	248
Якимово (Мн)	0,9727	254	0,8426	251	0,9529	254	0,9372	244

Източник: Янкова, Н. Цит. съч., с. 31.

Сред общините с центрове села в Северозападния район за планиране интерес представлява развитието на общините Ново село и Борован. При сравнително нисък потенциал (съответно 258-мо и 241-во място) за периода 2003-2004 г. тези общини се нареждат на 202-ро и 192-ро място по равнище на социално-икономическо развитие, т.е. по-напред съответно с 56 и 49 позиции. При това община Ново село за 2003 г. има ранг 222, а за 2004 г. – ранг 181, т.е. продължава да подобрява позициите си.

Община Ново село е сравнително малка по територия, с пет населени места и население 3845 човека през 2004 г. Като основни фактори за нейното изпреварващо развитие могат да се посочат близостта ѝ до трансграничния европейски транспортен коридор № 4 и до Видин – областен център и център на район за планиране, както и сравнително високият за селска община относителен дял на наетите в индустрията (5.36%).

При община Борован, която също включва пет населени места, за по-високото ѝ равнище на развитие са допринесли близостта до областния център – Враца, и сравнително добре развитата транспортна инфраструктура, в т.ч. общинска пътна мрежа. След като общината от 184-то място за 2003 г. отива на 201-во място за 2004 г., явно само влиянието на тези фактори не е достатъчно за поддържане на изпреварващо развитие.

За общините с центрове села от Североизточния район за планиране се отчита значително различие между ранговете, характеризиращи потенциала, и ранговете, характеризиращи равнището на развитие (табл. 7). За общините Аврен и Ветрино при по-нисък потенциал се отчита по-високо равнище на развитие. То се обуславя от близостта им до силно индустриализираната

територия на общините Варна, Белослав, Девня и сравнително добре развитата транспортна инфраструктура. Освен това община Аврен е крайморска, което също повишава потенциала ѝ и на тази основа – равнището ѝ на развитие.

Таблица 7
Оценки за потенциала и равнището на развитие на общините с центрове села в Североизточния район за планиране*

Общини	Потенциал 2002 г.*		Равнище на развитие 2003-2004 г.		Равнище на развитие 2003 г.		Равнище на развитие 2004 г.	
	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг
Аврен (Вн)	0,9207	179	0,6594	135	0,8824	158	0,8488	110
Ветрино (Вн)	0,9504	239	0,7011	163	0,8949	179	0,8725	143
Крушари (Дб)	0,9139	144	0,8096	235	0,9258	229	0,9358	242
Самуил (Рз)	0,9144	148	0,8417	250	0,9441	251	0,9453	251
Кайнарджа(Сс)	0,9132	141	0,8826	258	0,9576	257	0,9673	258
Ситово (Сс)	0,9341	214	0,7205	181	0,8796	157	0,9050	199
Венец (Ш)	0,9112	137	0,8907	259	0,9627	258	0,9692	259
Хитрино (Ш)	0,9315	210	0,8328	245	0,9390	245	0,9427	246
Н. Козлево (Ш)	0,9080	123	1,0000	265	1,0115	265	1,0150	265

* Община Никола Козлево получава ранг 265, защото в изследването е включена "община" със средните за страната показатели.
Източник: Янкова, Н. Цит. съч., с. 31.

Общините Самуил, Венец, Хитрино и Никола Козлево при по-висок потенциал изостават по равнище на развитие. Те формират т. нар. вътрешна периферия в Североизточния район за планиране. Подобно е съотношението между потенциал и равнище на развитие при общините Кайнарджа и Крушари, които заедно с община Ситово се характеризират като външно периферни и определят приграден район с ниско равнище на развитие.

С присъединяването на страната към ЕС за общините с центрове села от Североизточния район за планиране се откриват възможности за инвестиране в селскостопанска дейност. Във връзка с това и за по-пълното оползотворяване потенциала на тези общини е необходимо усъвършенстване на съществуващата и доизграждане на общинската пътна мрежа.

Резултатите от проведеното изследване на равнището на развитие на районите за планиране дават основание да се направят следните обобщения:

- Различията в развитието на ТЕ от по-нисък ранг (области, общини) в много голяма степен се тушират при районите за планиране. Поради това изследването и анализирането на различията в развитието на областите и общините се смята за необходимо и полезно с оглед намаляване на вътрешнорегионалните различия.

- За изследвания период 2003-2004 г. с изключение на Северозападния район за планиране различията в равнището на развитие на останалите райони за планиране в страната са в тесни граници. По-голямо вариране на различията между районите за планиране се отчита по отношение на финансовото състояние и равнището на безработица.

С присъединяването на страната към ЕС и с оглед провеждането на регионална политика, насочена към намаляване на регионалните различия, интересът към оценяване на различията в развитието на районите за планиране, областите и общините ще нараства. Изследването на различията в развитието на ТЕ дава полезна информация за всяка ТЕ на фона на останалите в страната. Едновременно с това ще нараства и интересът за мястото, което заемат районите за планиране в страната сред районите за планиране в Европейския съюз.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Таксономичен метод⁷ (аналитичен запис)

Разглежда се множество от m многомерни обекти, всеки от които се характеризира с n показатели. Построява се матрица на наблюдение от вида:

$$(1) \quad X = \begin{pmatrix} X_{11} & \dots & X_{1j} & \dots & X_{1n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ X_{i1} & \dots & X_{ij} & \dots & X_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ X_{m1} & \dots & X_{mj} & \dots & X_{mn} \end{pmatrix},$$

където с X_{ij} е означена стойността на j – показател за i – обект.

Най-често разглежданите показатели са с различни единици на измерване и за да се приведат в съпоставим вид, се стандартизират (нормират). За целта се използва формулата

$$(2) \quad Z_{ij} = \frac{X_{ij} - \bar{X}_j}{\sigma_j},$$

където

⁷ Плюта, В. Цит. съч.

$$(3) \quad \bar{X}_j = \frac{\sum_{i=1}^m X_{ij}}{m}$$

$$(4) \quad \sigma_j = \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (X_{ij} - \bar{X}_j)^2}$$

Множеството J от използвани показатели се подразделя на две множества: J_1 – подмножество на стимулиращите показатели и J_2 – подмножество на задържащите показатели. Това дава възможност за построяване на абстрактна общност, наречена “еталон”, координатите на която се определят от

$$(5) \quad Z_{0j} = \max Z_{ij} \text{ за } j \text{ от } J_1$$

$$(6) \quad Z_{0j} = \max Z_{ij} \text{ за } j \text{ от } J_2.$$

При така въведените означения разстоянието между i – я многомерен обект и “еталона” се определя по формулата

$$(7) \quad C_{i0} = \sqrt{\sum_{j=1}^n (Z_{ij} - Z_{0j})^2}$$

Въз основа на така определените разстояния C_{i0} таксономичният измерител d_i се определя от

$$(8) \quad d_i = \frac{C_{i0}}{C_0},$$

където

$$(9) \quad C_0 = \bar{C}_0 + 2S_0$$

$$(10) \quad \bar{C}_0 = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m C_{i0}$$

$$(11) S_0 = \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (C_{i0} - \bar{C}_0)^2}.$$

От начина на определяне на нормиращия делител C_0 (9) се вижда, че стойностите на таксономичния измерител d_i са в границите от нула до единица и само за силно изоставащите обекти могат да са по-големи от единица. Следователно, колкото по-малка е стойността на таксономичния измерител d_i , т.е. колкото по-близо е разглежданият обект до “еталона”, толкова той е по-напред в подредбата.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Интегрални оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на общините по области за периода 2003-2004 г.

Община	Средна трансформирана интегрална оценка 2003-2004	Ранг	Интегрална оценка 2003	Ранг по интегрална оценка 2003	Интегрална оценка 2004	Ранг по интегрална оценка 2004
1	2	3	4	5	6	7
Белоградчик	0.6538	129	0.8444	105	0.8826	158
Бойница	0.8152	239	0.9337	238	0.9328	237
Брегово	0.7898	225	0.9147	211	0.9299	233
Видин	0.5620	77	0.8169	74	0.8303	83
Грамада	0.7995	230	0.9281	230	0.9247	226
Димово	0.8492	254	0.9431	249	0.9528	255
Кула	0.7234	184	0.8922	176	0.8948	185
Макреш	0.8236	243	0.9349	239	0.9388	245
Ново село	0.7549	202	0.9227	222	0.8912	181
Ружинци	0.8350	247	0.9389	244	0.9447	249
Чупрене	0.8681	256	0.9543	256	0.9580	256
Борован	0.7414	192	0.8968	184	0.9058	201
Бяла слатина	0.7374	189	0.9004	192	0.8986	187
Враца	0.5621	78	0.8212	79	0.8260	81
Козлодуй	0.2835	12	0.6968	10	0.7092	13
Криводол	0.8004	231	0.9285	232	0.9251	228
Мездра	0.6015	96	0.8367	92	0.8447	101
Мизия	0.8397	248	0.9426	248	0.9451	250
Оряхово	0.6416	122	0.8530	118	0.8632	131
Роман	0.7074	171	0.8857	163	0.8874	173
Хайредин	0.8337	246	0.9315	236	0.9512	254
Берковица	0.6808	146	0.8718	142	0.8783	153
Бойчиновци	0.7833	218	0.9213	220	0.9176	215
Брусарци	0.8520	255	0.9541	255	0.9441	247
Вълчедръм	0.9394	261	0.9832	261	0.9909	262
Вършец	0.7061	168	0.8794	155	0.8927	183
Г. Дамяново	0.7785	215	0.9150	212	0.9197	220
Лом	0.7187	179	0.8918	175	0.8911	180
Медковец	0.8401	249	0.9437	250	0.9443	248
Монтана	0.5409	69	0.8108	65	0.8180	70
Чипровци	0.8444	252	0.9447	253	0.9471	252

Якимово	0.8426	251	0.9529	254	0.9372	244
В. Търново	0.4266	25	0.7623	24	0.7676	26
Г.Оряховица	0.4553	32	0.7751	33	0.7796	36
Елена	0.6781	145	0.8866	166	0.8608	128
Златарица	0.7188	180	0.8948	178	0.8881	174
Лясковец	0.5504	73	0.8139	71	0.8232	76
Павликени	0.6418	123	0.8551	121	0.8612	129
П. Тръмбеш	0.8073	233	0.9294	233	0.9302	235
Свищов	0.5668	81	0.8243	80	0.8270	82
Стражица	0.7038	166	0.8864	165	0.8836	161
Сухиндол	0.6649	137	0.8622	128	0.8742	145
Габрово	0.4699	38	0.7835	43	0.7838	41
Дряново	0.5271	64	0.8046	59	0.8123	64
Севлиево	0.4750	43	0.7824	41	0.7894	45
Трявна	0.5815	85	0.8286	85	0.8355	87
Априлци	0.6575	131	0.8716	140	0.8581	122
Летница	0.7487	198	0.9067	200	0.9020	193
Ловеч	0.4813	48	0.7874	46	0.7898	46
Луковит	0.6396	120	0.8548	120	0.8596	126
Тетевен	0.7062	169	0.8827	159	0.8894	177
Троян	0.5106	55	0.7898	49	0.8130	65
Угърчин	0.7768	213	0.9163	214	0.9169	212
Ябланица	0.4636	36	0.7728	32	0.7891	44
Белене	0.6460	126	0.8608	126	0.8591	125
Гулянци	0.8179	240	0.9358	242	0.9329	238
Д.Митрополия	0.7234	183	0.8954	180	0.8915	182
Д.Дъбник	0.6868	152	0.8779	153	0.8772	151
Искър	0.7674	209	0.9122	209	0.9128	207
Кнежа	0.7792	216	0.9151	213	0.9202	221
Левски	0.7124	176	0.8842	160	0.8933	184
Никопол	0.7554	203	0.9090	205	0.9056	200
Плевен	0.4449	28	0.7700	29	0.7757	30
Пордим	0.6654	138	0.8711	139	0.8655	132
Червен бряг	0.6580	133	0.8625	130	0.8678	135
Борово	0.6948	155	0.8867	167	0.8754	147
Бяла (Вн.)	0.7074	109	0.8463	109	0.8480	109
Ветово	0.7869	220	0.925	227	0.9169	213
Две могили	0.7074	170	0.8886	173	0.8844	164
Иваново	0.5997	94	0.8389	96	0.8408	95
Русе	0.4370	27	0.7674	26	0.7714	27
Сливо поле	0.7775	214	0.9169	216	0.9169	211
Ценово	0.8147	238	0.937	243	0.9289	232
Аврен	0.6594	135	0.8824	158	0.8488	110
Аксаково	0.4505	30	0.7773	36	0.7732	28
Белослав	0.2276	7	0.6772	7	0.6802	7
Бяла (Вн.)	0.3619	17	0.7215	16	0.7525	20
Варна	0.2813	11	0.6978	11	0.7062	11
Ветрино	0.7011	163	0.8949	179	0.8725	143
Вълчи дол	0.7510	201	0.9051	199	0.9058	202
Девня	0.0247	2	0.5819	1	0.5999	3
Долни чифлик	0.7316	187	0.9049	197	0.8890	176
Дългопол	0.7002	162	0.8996	190	0.8670	134
Провадия	0.6248	112	0.8474	112	0.8541	114
Суворово	0.5866	88	0.8461	108	0.8221	74
Балчик	0.2782	10	0.7049	13	0.6963	9
Генерал Тошево	0.7464	196	0.9046	196	0.9023	195
Добрич - град	0.3873	20	0.7390	18	0.7569	23
Добрич - селска	0.7629	205	0.9132	210	0.9078	205
Каварна	0.4361	26	0.7910	50	0.7467	18
Крушари	0.8096	235	0.9258	229	0.9358	242
Тервел	0.7871	221	0.9237	224	0.9184	217

Нина Янкова – Различия в развитието на териториалните единици в страната за периода ...

Шабла	0.5754	83	0.8172	75	0.8417	96
Завет	0.7706	212	0.9088	204	0.9191	219
Исперих	0.7479	197	0.9010	193	0.9072	204
Кубрат	0.7488	199	0.9051	198	0.9039	197
Лозница	0.7874	222	0.9251	228	0.9171	214
Разград	0.5150	58	0.8036	56	0.8028	53
Самуил	0.8417	250	0.9441	251	0.9453	251
Цар Калоян	0.8476	253	0.9446	252	0.9499	253
Алфатар	0.8095	234	0.9296	234	0.9320	236
Главиница	0.8142	237	0.9356	241	0.9299	234
Дулово	0.7416	193	0.8986	188	0.9041	198
Кайнарджа	0.8826	258	0.9576	257	0.9673	258
Силистра	0.5237	62	0.808	64	0.8059	59
Ситово	0.7205	181	0.8796	157	0.9050	199
Тутракан	0.6863	150	0.8750	148	0.8797	154
Антоново	0.7980	229	0.9298	235	0.9217	222
Омуртаг	0.7376	190	0.8972	185	0.9020	194
Опака	0.7651	206	0.9087	203	0.9144	210
Попово	0.6429	124	0.8583	124	0.8589	124
Търговище	0.5361	67	0.8111	66	0.8136	67
Велики Преслав	0.6038	99	0.8376	94	0.8458	105
Венец	0.8907	259	0.9627	258	0.9692	259
Върбица	0.8824	257	0.9644	259	0.9603	257
Каолиново	0.9597	264	0.9849	262	1.0070	264
Каспичан	0.6697	139	0.8683	137	0.8722	142
Никола Козлево	1.0000	265	1.0115	265	1.0150	265
Нови пазар	0.6721	140	0.8664	136	0.8762	148
Смядово	0.7652	207	0.9099	206	0.9132	208
Хитрино	0.8328	245	0.939	245	0.9427	246
Шумен	0.4596	34	0.7803	37	0.7781	34
Айтос	0.6580	132	0.8617	127	0.8686	138
Бургас	0.2871	13	0.7019	12	0.7071	12
Камено	0.6018	97	0.8409	100	0.8407	94
Карнобат	0.6093	107	0.8411	101	0.8471	106
Малко Търново	0.6277	114	0.8607	125	0.8432	97
Несебър	0.0161	1	0.5957	2	0.5783	1
Поморие	0.4510	31	0.7556	23	0.7957	49
Приморско	0.0553	4	0.6026	3	0.6056	4
Руен	0.7812	217	0.9188	218	0.9182	216
Созопол	0.4774	45	0.7857	45	0.7882	43
Средец	0.5857	87	0.8478	114	0.8196	71
Сунгурларе	0.7417	194	0.9018	194	0.9010	191
Царево	0.2726	9	0.6949	9	0.7016	10
Котел	0.6052	101	0.8405	97	0.8441	98
Нова Загора	0.6829	147	0.8752	149	0.8766	149
Сливен	0.5572	76	0.8174	77	0.8256	79
Твърдица	0.7971	228	0.9246	225	0.9262	229
Болярово	0.7457	195	0.9071	201	0.8991	188
Елхово	0.6965	157	0.8756	150	0.8882	175
Стралджа	0.8189	241	0.9329	237	0.9368	243
Тунджа	0.7230	182	0.9001	191	0.8864	167
Ямбол	0.5233	61	0.8055	60	0.8080	62
Ардино	0.7927	226	0.9233	223	0.9237	225
Джебел	0.9514	262	0.9956	264	0.9888	261
Кирково	0.9136	260	0.9745	260	0.9772	260
Крумовеград	0.9555	263	0.9915	263	0.9965	263
Кърджали	0.6503	128	0.8544	119	0.8693	139
Момчилград	0.8199	242	0.9353	240	0.9352	241
Черноочене	0.7854	219	0.9076	202	0.9332	239
Батак	0.6043	100	0.8360	91	0.8479	108
Белово	0.6152	108	0.8406	98	0.8527	112

Брацигово	0.6868	151	0.8739	144	0.8813	157
Велинград	0.6905	154	0.8743	146	0.8841	163
Лесичово	0.7359	188	0.8962	182	0.9015	192
Пазарджик	0.4787	47	0.7821	40	0.7929	48
Панагюрище	0.5771	84	0.8275	83	0.8327	84
Пещера	0.4703	40	0.7814	38	0.7863	42
Ракитово	0.7403	191	0.8987	189	0.9028	196
Септември	0.6741	142	0.8743	145	0.8699	140
Стрелча	0.7100	175	0.8882	171	0.8872	170
Асеновград	0.5549	74	0.8174	76	0.8236	77
Брезово	0.6459	125	0.8622	129	0.8575	119
Калояново	0.6028	98	0.8483	116	0.8340	85
Карлово	0.6078	105	0.8472	111	0.8395	93
Кричим	0.6629	136	0.8661	135	0.8684	137
Куклен	0.3346	14	0.7173	14	0.7329	14
Лъки	0.5928	90	0.8293	86	0.8446	100
Марица	0.3828	18	0.7504	20	0.7414	16
Перушица	0.5843	86	0.8299	89	0.8365	88
Пловдив	0.3513	15	0.7202	15	0.7446	17
Първомай	0.6270	113	0.8475	113	0.8560	117
Раковски	0.6079	106	0.8415	104	0.8453	104
Родопи	0.5267	63	0.8128	70	0.8036	55
Садово	0.5950	92	0.8411	102	0.8345	86
Сопот	0.5218	60	0.8308	90	0.7811	38
Стамболийски	0.4698	37	0.7764	34	0.7910	47
Съединение	0.6286	115	0.8466	110	0.8582	123
Хисаря	0.6772	144	0.873	143	0.8739	144
Баните	0.7962	227	0.9224	221	0.9276	230
Борино	0.6972	158	0.8770	152	0.8872	172
Девин	0.6551	130	0.8571	123	0.8708	141
Доспат	0.6169	110	0.8372	93	0.8576	121
Златоград	0.5893	89	0.8211	78	0.8498	111
Мадан	0.7032	164	0.8688	138	0.9009	190
Неделино	0.8117	236	0.8407	246	0.8225	224
Рудозем	0.6066	104	0.8296	87	0.8564	118
Смолян	0.5051	52	0.7928	52	0.8052	57
Чепеларе	0.4190	23	0.7679	27	0.7552	22
Бр. Даскалови	0.6841	149	0.8748	147	0.8781	152
Гурково	0.7892	224	0.9248	226	0.9191	218
Гълъбово	0.4700	39	0.7889	48	0.7784	35
Казанлък	0.5447	71	0.8114	68	0.8208	73
Мъглиж	0.6887	153	0.8758	151	0.8810	156
Николаево	0.7272	185	0.8907	174	0.8996	189
Опан	0.6980	160	0.8880	170	0.8768	150
Павел баня	0.7674	210	0.9164	215	0.9086	206
Раднево	0.3540	16	0.7321	17	0.7348	15
Ст. Загора	0.4105	22	0.7526	22	0.7634	25
Чирпан	0.6222	111	0.8450	106	0.8543	115
Димитровград	0.5069	53	0.7940	53	0.8055	58
Ивайловград	0.6980	161	0.8785	154	0.8865	168
Любимец	0.6363	117	0.8517	117	0.8597	127
Маджарово	0.8031	232	0.9283	231	0.9277	231
Мин. бани	0.6365	118	0.8638	134	0.8476	107
Свиленград	0.5108	56	0.7917	51	0.8111	63
Симеоновград	0.7588	204	0.9112	207	0.9064	203
Стамболово	0.7497	200	0.9190	219	0.8905	179
Тополовград	0.7889	223	0.9186	217	0.8251	227
Харманли	0.6347	116	0.8482	115	0.8620	130
Хасково	0.4785	46	0.7711	30	0.8039	56
Банско	0.5655	80	0.8252	82	0.8249	78
Белица	0.7678	211	0.9037	195	0.9218	223

Нина Янкова – Различия в развитието на териториалните единици в страната за периода ...

Благоевград	0.4453	29	0.7698	28	0.7762	31
Гоце Делчев	0.5395	68	0.8073	63	0.8204	72
Гърмен	0.7041	167	0.8874	168	0.8827	159
Кресна	0.6771	143	0.8716	141	0.8752	146
Петрич	0.4710	42	0.7848	44	0.7835	40
Разлог	0.5634	79	0.8251	81	0.8232	75
Сандански	0.5558	75	0.8160	72	0.8258	80
Саатовча	0.7098	174	0.8855	162	0.8897	178
Симитли	0.6590	134	0.8630	132	0.8681	136
Струмяни	0.6382	119	0.8555	122	0.8576	120
Хаджидимово	0.6727	141	0.8632	133	0.8799	155
Якоруда	0.6836	148	0.8978	187	0.8543	116
Бобов дол	0.3838	19	0.7430	19	0.7497	19
Бобошево	0.7034	165	0.8846	161	0.8850	166
Дупница	0.4754	44	0.7714	31	0.8009	52
Кочериново	0.6951	156	0.8958	181	0.8664	133
Кюстендил	0.5346	66	0.8070	61	0.8165	69
Невестино	0.8272	244	0.9422	247	0.9345	240
Рила	0.7093	173	0.8875	169	0.8872	171
Сапарева баня	0.7149	178	0.8966	183	0.8829	160
Трекляно	0.7300	186	0.8974	186	0.8952	186
Брезник	0.6972	159	0.8795	156	0.8848	165
Земен	0.7673	208	0.9117	208	0.9133	209
Ковачевци	0.7130	177	0.8938	177	0.8841	162
Перник	0.4824	49	0.8003	55	0.7776	32
Радомир	0.6007	95	0.8413	103	0.8393	92
Трън	0.7092	172	0.8882	172	0.8865	169
Антон	0.5456	72	0.8164	73	0.8164	68
Божурище	0.3990	21	0.7517	21	0.7542	21
Ботевград	0.5122	57	0.8072	62	0.7966	50
Годеч	0.5929	91	0.8298	88	0.8442	99
Горна малина	0.4704	41	0.7875	47	0.7802	37
Долна баня	0.6414	121	0.8629	131	0.8529	113
Драгоман	0.5106	54	0.7965	54	0.8061	60
Елин Пелин	0.4594	33	0.7833	42	0.7749	29
Етрополе	0.4867	50	0.8036	57	0.7780	33
Златица	0.5724	82	0.8113	67	0.8451	102
Ихтиман	0.5280	65	0.8043	58	0.8134	66
Копривщица	0.5432	70	0.8277	84	0.8029	54
Костенец	0.6055	102	0.8459	107	0.8388	91
Костинброд	0.4237	24	0.7658	25	0.7615	24
Мирково	0.2553	8	0.6865	8	0.6950	8
Пирдоп	0.2000	6	0.6683	6	0.6651	6
Правец	0.5203	59	0.8119	69	0.7989	51
Самоков	0.5950	93	0.8383	95	0.8374	90
Своге	0.4935	51	0.7817	39	0.8062	61
Сливница	0.6066	103	0.8407	99	0.8451	103
Чавдар	0.6495	127	0.8857	164	0.8368	89
Челопеч	0.0466	3	0.6179	4	0.5824	2
СГО	0.1505	5	0.6398	5	0.6509	5
средно	0.4612	35	0.7766	35	0.7832	39

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Интегрални оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на общините за периода 2003-2004 г.

Община	Средна трансформирана интегрална оценка 2003-2004	Ранг	Интегрална оценка 2003	Ранг по интегрална оценка 2003	Интегрална оценка 2004	Ранг по интегрална оценка 2004
1	2	3	4	5	6	7
Несебър	0.0161	1	0.5957	2	0.5783	1
Девня	0.0247	2	0.5819	1	0.5999	3
Челопеч	0.0466	3	0.6179	4	0.5824	2
Приморско	0.0553	4	0.6026	3	0.6056	4
СГО	0.1505	5	0.6398	5	0.6509	5
Пирдоп	0.2000	6	0.6683	6	0.6651	6
Белослав	0.2276	7	0.6772	7	0.6802	7
Мирково	0.2553	8	0.6865	8	0.6950	8
Царево	0.2726	9	0.6949	9	0.7016	10
Балчик	0.2782	10	0.7049	13	0.6963	9
Варна	0.2813	11	0.6978	11	0.7062	11
Козлодуй	0.2835	12	0.6968	10	0.7092	13
Бургас	0.2871	13	0.7019	12	0.7071	12
Куклен	0.3346	14	0.7173	14	0.7329	14
Пловдив	0.3513	15	0.7202	15	0.7446	17
Раднево	0.3540	16	0.7321	17	0.7348	15
Бяла (Вн.)	0.3619	17	0.7215	16	0.7525	20
Марица	0.3828	18	0.7504	20	0.7414	16
Бобов дол	0.3838	19	0.7430	19	0.7497	19
Добрич - град	0.3873	20	0.7390	18	0.7569	23
Божурище	0.3990	21	0.7517	21	0.7542	21
Ст. Загора	0.4105	22	0.7526	22	0.7634	25
Чепеларе	0.4190	23	0.7679	27	0.7552	22
Костинброд	0.4237	24	0.7658	25	0.7615	24
В. Търново	0.4266	25	0.7623	24	0.7676	26
Каварна	0.4361	26	0.7910	50	0.7467	18
Русе	0.4370	27	0.7674	26	0.7714	27
Плевен	0.4449	28	0.7700	29	0.7757	30
Благоевград	0.4453	29	0.7698	28	0.7762	31
Аксаково	0.4505	30	0.7773	36	0.7732	28
Поморие	0.4510	31	0.7556	23	0.7957	49
Г.Оряховица	0.4553	32	0.7751	33	0.7796	36
Елин Пелин	0.4594	33	0.7833	42	0.7749	29
Шумен	0.4596	34	0.7803	37	0.7781	34
средно	0.4612	35	0.7766	35	0.7832	39
Ябланица	0.4636	36	0.7728	32	0.7891	44
Стамболийски	0.4698	37	0.7764	34	0.7910	47
Габрово	0.4699	38	0.7835	43	0.7838	41
Гълъбово	0.4700	39	0.7889	48	0.7784	35
Пещера	0.4703	40	0.7814	38	0.7863	42
Горна малина	0.4704	41	0.7875	47	0.7802	37
Петрич	0.4710	42	0.7848	44	0.7835	40
Севлиево	0.4750	43	0.7824	41	0.7894	45
Дупница	0.4754	44	0.7714	31	0.8009	52
Созопол	0.4774	45	0.7857	45	0.7882	43
Хасково	0.4785	46	0.7711	30	0.8039	56
Пазарджик	0.4787	47	0.7821	40	0.7929	48
Ловеч	0.4813	48	0.7874	46	0.7898	46
Перник	0.4824	49	0.8003	55	0.7776	32
Етropole	0.4867	50	0.8036	57	0.7780	33

Нина Янкова – Различия в развитието на териториалните единици в страната за периода ...

Своге	0.4935	51	0.7817	39	0.8062	61
Смолян	0.5051	52	0.7928	52	0.8052	57
Димитровград	0.5069	53	0.7940	53	0.8055	58
Драгоман	0.5106	54	0.7965	54	0.8061	60
Троян	0.5106	55	0.7898	49	0.8130	65
Свиленград	0.5108	56	0.7917	51	0.8111	63
Ботевград	0.5122	57	0.8072	62	0.7966	50
Разград	0.5150	58	0.8036	56	0.8028	53
Правец	0.5203	59	0.8119	69	0.7989	51
Сопот	0.5218	60	0.8308	90	0.7811	38
Ямбол	0.5233	61	0.8055	60	0.8080	62
Силистра	0.5237	62	0.808	64	0.8059	59
Родопи	0.5267	63	0.8128	70	0.8036	55
Дряново	0.5271	64	0.8046	59	0.8123	64
Ихтиман	0.5280	65	0.8043	58	0.8134	66
Кюстендил	0.5346	66	0.8070	61	0.8165	69
Търговище	0.5361	67	0.8111	66	0.8136	67
Гоце Делчев	0.5395	68	0.8073	63	0.8204	72
Монтана	0.5409	69	0.8108	65	0.8180	70
Копривщица	0.5432	70	0.8277	84	0.8029	54
Казанлък	0.5447	71	0.8114	68	0.8208	73
Антон	0.5456	72	0.8164	73	0.8164	68
Лясковец	0.5504	73	0.8139	71	0.8232	76
Асеновград	0.5549	74	0.8174	76	0.8236	77
Сандански	0.5558	75	0.8160	72	0.8258	80
Сливен	0.5572	76	0.8174	77	0.8256	79
Видин	0.5620	77	0.8169	74	0.8303	83
Враца	0.5621	78	0.8212	79	0.8260	81
Разлог	0.5634	79	0.8251	81	0.8232	75
Банско	0.5655	80	0.8252	82	0.8249	78
Свищов	0.5668	81	0.8243	80	0.8270	82
Златица	0.5724	82	0.8113	67	0.8451	102
Шабла	0.5754	83	0.8172	75	0.8417	96
Панагорище	0.5771	84	0.8275	83	0.8327	84
Трявна	0.5815	85	0.8286	85	0.8355	87
Перущица	0.5843	86	0.8299	89	0.8365	88
Средец	0.5857	87	0.8478	114	0.8196	71
Суворово	0.5866	88	0.8461	108	0.8221	74
Златоград	0.5893	89	0.8211	78	0.8498	111
Лъки	0.5928	90	0.8293	86	0.8446	100
Годеч	0.5929	91	0.8298	88	0.8442	99
Садово	0.5950	92	0.8411	102	0.8345	86
Самоков	0.5950	93	0.8383	95	0.8374	90
Иваново	0.5997	94	0.8389	96	0.8408	95
Радомир	0.6007	95	0.8413	103	0.8393	92
Мездра	0.6015	96	0.8367	92	0.8447	101
Камено	0.6018	97	0.8409	100	0.8407	94
Калояново	0.6028	98	0.8483	116	0.8340	85
Велики Преслав	0.6038	99	0.8376	94	0.8458	105
Батак	0.6043	100	0.8360	91	0.8479	108
Котел	0.6052	101	0.8405	97	0.8441	98
Костенец	0.6055	102	0.8459	107	0.8388	91
Сливница	0.6066	103	0.8407	99	0.8451	103
Рудозем	0.6066	104	0.8296	87	0.8564	118
Карлово	0.6078	105	0.8472	111	0.8395	93
Раковски	0.6079	106	0.8415	104	0.8453	104
Карнобат	0.6093	107	0.8411	101	0.8471	106
Белово	0.6152	108	0.8406	98	0.8527	112
Бяла (Вн.)	0.7074	109	0.8463	109	0.8480	109
Доспат	0.6169	110	0.8372	93	0.8576	121
Чирпан	0.6222	111	0.8450	106	0.8543	115

Провадия	0.6248	112	0.8474	112	0.8541	114
Първомай	0.6270	113	0.8475	113	0.8560	117
Малко Търново	0.6277	114	0.8607	125	0.8432	97
Съединение	0.6286	115	0.8466	110	0.8582	123
Харманли	0.6347	116	0.8482	115	0.8620	130
Любимец	0.6363	117	0.8517	117	0.8597	127
Мин. бани	0.6365	118	0.8638	134	0.8476	107
Струмяни	0.6382	119	0.8555	122	0.8576	120
Луковит	0.6396	120	0.8548	120	0.8596	126
Долна баня	0.6414	121	0.8629	131	0.8529	113
Оряхово	0.6416	122	0.8530	118	0.8632	131
Павликени	0.6418	123	0.8551	121	0.8612	129
Попово	0.6429	124	0.8583	124	0.8589	124
Брезово	0.6459	125	0.8622	129	0.8575	119
Белене	0.6460	126	0.8608	126	0.8591	125
Чавдар	0.6495	127	0.8857	164	0.8368	89
Кърджали	0.6503	128	0.8544	119	0.8693	139
Белоградчик	0.6538	129	0.8444	105	0.8826	158
Девин	0.6551	130	0.8571	123	0.8708	141
Априлци	0.6575	131	0.8716	140	0.8581	122
Айтос	0.6580	132	0.8617	127	0.8686	138
Червен бряг	0.6580	133	0.8625	130	0.8678	135
Симитли	0.6590	134	0.8630	132	0.8681	136
Аврен	0.6594	135	0.8824	158	0.8488	110
Кричим	0.6629	136	0.8661	135	0.8684	137
Сухиндол	0.6649	137	0.8622	128	0.8742	145
Пордим	0.6654	138	0.8711	139	0.8655	132
Каспичан	0.6697	139	0.8683	137	0.8722	142
Нови пазар	0.6721	140	0.8664	136	0.8762	148
Хаджидимово	0.6727	141	0.8632	133	0.8799	155
Септември	0.6741	142	0.8743	145	0.8699	140
Кресна	0.6771	143	0.8716	141	0.8752	146
Хисаря	0.6772	144	0.873	143	0.8739	144
Елена	0.6781	145	0.8866	166	0.8608	128
Берковица	0.6808	146	0.8718	142	0.8783	153
Нова Загора	0.6829	147	0.8752	149	0.8766	149
Якоруда	0.6836	148	0.8978	187	0.8543	116
Бр. Даскалови	0.6841	149	0.8748	147	0.8781	152
Тутракан	0.6863	150	0.8750	148	0.8797	154
Брацигово	0.6868	151	0.8739	144	0.8813	157
Д.Дъбник	0.6868	152	0.8779	153	0.8772	151
Мъглиж	0.6887	153	0.8758	151	0.8810	156
Велинград	0.6905	154	0.8743	146	0.8841	163
Борово	0.6948	155	0.8867	167	0.8754	147
Кочериново	0.6951	156	0.8958	181	0.8664	133
Елхово	0.6965	157	0.8756	150	0.8882	175
Борино	0.6972	158	0.8770	152	0.8872	172
Брезник	0.6972	159	0.8795	156	0.8848	165
Опан	0.6980	160	0.8880	170	0.8768	150
Ивайловград	0.6980	161	0.8785	154	0.8865	168
Дългопол	0.7002	162	0.8996	190	0.8670	134
Ветрино	0.7011	163	0.8949	179	0.8725	143
Мадан	0.7032	164	0.8688	138	0.9009	190
Бобошево	0.7034	165	0.8846	161	0.8850	166
Стражица	0.7038	166	0.8864	165	0.8836	161
Гърмен	0.7041	167	0.8874	168	0.8827	159
Вършец	0.7061	168	0.8794	155	0.8927	183
Тетевен	0.7062	169	0.8827	159	0.8894	177
Две могили	0.7074	170	0.8886	173	0.8844	164
Роман	0.7074	171	0.8857	163	0.8874	173
Трън	0.7092	172	0.8882	172	0.8865	169

Нина Янкова – Различия в развитието на териториалните единици в страната за периода ...

Рила	0.7093	173	0.8875	169	0.8872	171
Сатовча	0.7098	174	0.8855	162	0.8897	178
Стрелча	0.7100	175	0.8882	171	0.8872	170
Левски	0.7124	176	0.8842	160	0.8933	184
Ковачевци	0.7130	177	0.8938	177	0.8841	162
Сапарева баня	0.7149	178	0.8966	183	0.8829	160
Лом	0.7187	179	0.8918	175	0.8911	180
Златарица	0.7188	180	0.8948	178	0.8881	174
Ситово	0.7205	181	0.8796	157	0.9050	199
Тунджа	0.7230	182	0.9001	191	0.8864	167
Д.Митрополия	0.7234	183	0.8954	180	0.8915	182
Кула	0.7234	184	0.8922	176	0.8948	185
Николаево	0.7272	185	0.8907	174	0.8996	189
Трекляно	0.7300	186	0.8974	186	0.8952	186
Долни чифлик	0.7316	187	0.9049	197	0.8890	176
Лесичово	0.7359	188	0.8962	182	0.9015	192
Бяла слатина	0.7374	189	0.9004	192	0.8986	187
Омуртаг	0.7376	190	0.8972	185	0.9020	194
Ракитово	0.7403	191	0.8987	189	0.9028	196
Борован	0.7414	192	0.8968	184	0.9058	201
Дулово	0.7416	193	0.8986	188	0.9041	198
Сунгурларе	0.7417	194	0.9018	194	0.9010	191
Болярово	0.7457	195	0.9071	201	0.8991	188
Генерал Тошево	0.7464	196	0.9046	196	0.9023	195
Исперих	0.7479	197	0.9010	193	0.9072	204
Летница	0.7487	198	0.9067	200	0.9020	193
Кубраг	0.7488	199	0.9051	198	0.9039	197
Стамболово	0.7497	200	0.9190	219	0.8905	179
Вълчи дол	0.7510	201	0.9051	199	0.9058	202
Ново село	0.7549	202	0.9227	222	0.8912	181
Никопол	0.7554	203	0.9090	205	0.9056	200
Симеоновград	0.7588	204	0.9112	207	0.9064	203
Добрич - селска	0.7629	205	0.9132	210	0.9078	205
Опака	0.7651	206	0.9087	203	0.9144	210
Смядово	0.7652	207	0.9099	206	0.9132	208
Земен	0.7673	208	0.9117	208	0.9133	209
Искър	0.7674	209	0.9122	209	0.9128	207
Павел баня	0.7674	210	0.9164	215	0.9086	206
Белица	0.7678	211	0.9037	195	0.9218	223
Завег	0.7706	212	0.9088	204	0.9191	219
Угърчин	0.7768	213	0.9163	214	0.9169	212
Сливо поле	0.7775	214	0.9169	216	0.9169	211
Г. Дамяново	0.7785	215	0.9150	212	0.9197	220
Кнежа	0.7792	216	0.9151	213	0.9202	221
Руен	0.7812	217	0.9188	218	0.9182	216
Бойчиновци	0.7833	218	0.9213	220	0.9176	215
Черноочене	0.7854	219	0.9076	202	0.9332	239
Ветово	0.7869	220	0.925	227	0.9169	213
Тервел	0.7871	221	0.9237	224	0.9184	217
Лозница	0.7874	222	0.9251	228	0.9171	214
Тополовград	0.7889	223	0.9186	217	0.8251	227
Гурково	0.7892	224	0.9248	226	0.9191	218
Брегово	0.7898	225	0.9147	211	0.9299	233
Ардино	0.7927	226	0.9233	223	0.9237	225
Баните	0.7962	227	0.9224	221	0.9276	230
Твърдица	0.7971	228	0.9246	225	0.9262	229
Антоново	0.7980	229	0.9298	235	0.9217	222
Грамада	0.7995	230	0.9281	230	0.9247	226
Криводол	0.8004	231	0.9285	232	0.9251	228
Маджарово	0.8031	232	0.9283	231	0.9277	231
П. Гръмбеш	0.8073	233	0.9294	233	0.9302	235

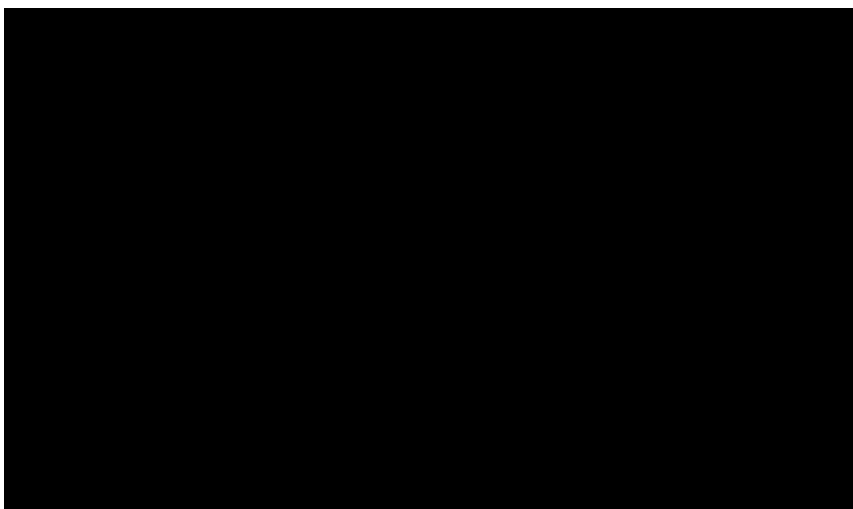
Алфатар	0.8095	234	0.9296	234	0.9320	236
Крушари	0.8096	235	0.9258	229	0.9358	242
Неделино	0.8117	236	0.8407	246	0.8225	224
Главиница	0.8142	237	0.9356	241	0.9299	234
Ценово	0.8147	238	0.937	243	0.9289	232
Бойница	0.8152	239	0.9337	238	0.9328	237
Гулянци	0.8179	240	0.9358	242	0.9329	238
Стралджа	0.8189	241	0.9329	237	0.9368	243
Момчилград	0.8199	242	0.9353	240	0.9352	241
Макреш	0.8236	243	0.9349	239	0.9388	245
Невестино	0.8272	244	0.9422	247	0.9345	240
Хитрино	0.8328	245	0.939	245	0.9427	246
Хайредин	0.8337	246	0.9315	236	0.9512	254
Ружинци	0.8350	247	0.9389	244	0.9447	249
Мизия	0.8397	248	0.9426	248	0.9451	250
Медковец	0.8401	249	0.9437	250	0.9443	248
Самуил	0.8417	250	0.9441	251	0.9453	251
Якимово	0.8426	251	0.9529	254	0.9372	244
Чипровци	0.8444	252	0.9447	253	0.9471	252
Цар Калоян	0.8476	253	0.9446	252	0.9499	253
Димово	0.8492	254	0.9431	249	0.9528	255
Брусарци	0.8520	255	0.9541	255	0.9441	247
Чупрене	0.8681	256	0.9543	256	0.9580	256
Върбица	0.8824	257	0.9644	259	0.9603	257
Кайнарджа	0.8826	258	0.9576	257	0.9673	258
Венец	0.8907	259	0.9627	258	0.9692	259
Кирково	0.9136	260	0.9745	260	0.9772	260
Вълчедръм	0.9394	261	0.9832	261	0.9909	262
Джебел	0.9514	262	0.9956	264	0.9888	261
Крумвград	0.9555	263	0.9915	263	0.9965	263
Каолиново	0.9597	264	0.9849	262	1.0070	264
Никола Козлево	1.0000	265	1.0115	265	1.0150	265

различията между всички общини и засилването на поляризацията и особено между тези общини, които са в първата група на подреждането.

- Кривата (стойностите на обобщаващата оценка) за всяка следваща година е над тази за предходната, което е признак за известно влошаване на оценките (вж. табл. 6).

Фигура 1

Промени в обобщаващите оценки за инвестиционен капацитет през периода 2002-2004 г.

1.4. Диференциация по двата изследвани показателя и влиянието им върху обобщаващата оценка

Групирането на общините по анализирания показател показва определени различия. Тези показатели илюстрират двата главни източника на инвестиционни средства за българските общини, отнесени към един жител. Сумата на средствата от тях всъщност показва общата сума на инвестиционните разходи, направени чрез общинския бюджет на територията на всяка община.

Показателите имат различна същност, което обуславя и различията в подреждането на общините. Показателят *“целени субсидии за инвестиции на 1 жител”* показва способността на общините да инвестират с помощта на държавата. Ето защо при разпределението по този показател финансово слаби и икономически изостанали общини масово присъстват в първите две групи. Показателят *“приходи от собствени и привлечени средства на 1 жител”* от своя страна показва способността на общините да инвестират със собствени сили. Това логически обяснява присъствието на финансово богати и икономически развити общини в челните места на подреждането.

РАЗЛИЧИЯ В ИНВЕСТИЦИОННИЯ КАПАЦИТЕТ НА ТЕРИТОРИАЛНИТЕ ЕДИНИЦИ – СЪСТОЯНИЕ И ПРОМЕНИ

В студията са изследвани различията в инвестиционния капацитет на българските общини, области и райони за планиране. Анализирани и оценени са: подреждането и диференциацията на териториалните единици по показатели за инвестиционен капацитет през 2003 и 2004 г. и динамиката на промените в подреждането.
JEL: R11, R19, R58

Целта на студията е да се определят, анализират и оценят състоянието и тенденциите в развитието на различията в инвестиционния капацитет между териториалните единици в България през периода 2003-2004 г. Изследвани са последователно три нива – общини (NUTS IV), области (NUTS III) и райони за планиране (NUTS II) в България.

Тази цел се постига чрез изпълнението на следните изследователски задачи:

1. На ниво общини:

- анализ и оценка на подреждането и диференциацията на общините по показатели за инвестиционен капацитет през 2003 и 2004 г.;
- анализ и оценка на промените в подреждането и диференциацията на общините по обобщаваща оценка през наблюдавания период;
- в допълнение на вече дефинираната цел на ниво общини е направен анализ и оценка на влиянието на реформата към фискална децентрализация върху подреждането на общините по отделни показатели и по обобщаваща оценка, като резултатите за 2003 и 2004 г. са съпоставени с тези от последната година преди реформата – 2002 г.²

¹ Яна Кирилова е докторант в Секция „Регионална и секторна икономика“ на Икономическия институт на БАН.

² Резултатите за 2002 г. са взети от изследователски проект на тема „Мониторинг на социално-икономическите и екологични различия на общините в Република България

2. На ниво област:

- анализ и оценка на различията в инвестиционния капацитет между областите и на промените в диференциацията между тях през периода 2003-2004 г.

3. На ниво район за планиране:

- анализ и оценка на различията в инвестиционния капацитет между районите на планиране и на промените в диференциацията между тях през периода 2003-2004 г.

4. Обобщения и изводи за:

- различията в инвестиционния капацитет между анализираните териториални единици през периода 2003-2004 г.
- влиянието на реформата към фискална децентрализация върху различията в инвестиционния капацитет между общините.

За целите на анализа и оценката на различията в инвестиционния капацитет на всички териториални нива са използвани следните показатели от общинските бюджети в България:

- приходи от целеви субсидии за инвестиции на един жител (лв.);
- собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на един жител (лв.).

Въз основа на тези единични показатели е изчислена обобщаващата оценка на инвестиционния капацитет на анализираните териториални единици. Тази оценка отразява съвкупното действие на двата избрани показателя и се определя чрез утвърдена методика, в основата на която е таксономичният метод.

1. Подреждане и диференциране на общините по показатели за инвестиционен капацитет през 2003 и 2004 г.

По всеки от посочените два показателя общините са обособени в три групи, формирани по следния начин: в първата са общините, които имат над средното за страната равнище по съответния показател; втората се формира от общините, чиито стойности са между средната и критичната стойност на визирания показател. Критичната стойност се определя като половината от сбора на средната за страната стойност на показателя и тази на последната в

за периода 2000-2002 г.”, осъществен от екип с участието на автора и приет от Научния съвет на Икономическия институт на БАН през май 2005 г.

подреждането община. В трета група попадат общините с равнище на съответния показател под критичната за страната стойност.

Анализирани са подреждането и диференциацията на общините въз основа на стойностите на показателите и обобщаващата оценка за 2003 и 2004 г., като е направена съпоставка със стойностите на тези показатели и обобщаващата оценка за 2002 г.

1.1. Приходи от целеви субсидии за инвестиции на един жител

На табл. 1 е представено разпределението на общините в посочените три групи в зависимост от стойностите на показателя през 2002, 2003 и 2004 г., а на табл. 2 – подреждането им през трите години.

Таблица 1

Групово разпределение на общините по показателя „приходи от целеви субсидии за инвестиции на 1 жител” през периода 2002-2004 г.

2002 г.	2003 г.	2004 г.
151 общини	150 общини	111 общини
78 общини	97 общини	71 общини
34 общини	16 общини	82 общини

Таблица 2

Подреждане на общините по показателя приходи от целеви субсидии за инвестиции на един жител през периода 2002-2004 г.

Ранг	Община	Целеви субсидии за инвестиции на 1 жител (лв.)	Ранг	Община	Целеви субсидии за инвестиции на 1 жител (лв.)
1	Царево (2002 г.)	201.76	критична стойност	2002 (ранг 231)	10.93
	Бяла-Вн (2003)	337.50		2003 (ранг 249)	7.40
	Баните (2004)	484.45		2004 (ранг 184)	7.74
2	Бяла-Вн (2002 г.)	161.74
	Царево (2003 г.)	181.39	263	Плевен (2002)	6.83
	Льки (2004 г.)	427.87		Русе (2003)	5.09
Льки (2002 г.)	139.87	Русе (2004)		2.30	
3	Трекляно (2003 г.)	141.21	264	Варна (2002)	5.80
	Никола Козлево (2004)	271.90		Сливен (2003)	4.77
		Стамболийски (2004)	2.23
Средна стойност	2002 (ранг 152)	17.93	265	Белослав (2002)	3.93
	2003 (ранг 151)	14.80		Горна Оряховица (2003)	2.44
	2004 (ранг 112)	15.48		Златица (2004)	0.00

През 2003 г. е налице задълбочаване на неравномерното разпределение на общините по показателя приходи от целеви субсидии за инвестиции на един жител, наблюдавано и през 2002 г. Причина за това е значителният спад в средната и критичната стойности на показателя, стоящи твърде ниско в

подредането, което води до неравномерното групиране на общините и концентрирането им главно в *първа група*. В нея попадат 150 общини – с една по-малко от 2002 г. Сред тях преобладават основно два типа. Първият са общини, на чиято територия се изграждат големи екологични обекти – депа за твърди битови отпадъци, водоснабдителни и канализационни системи, колектори и пречиствателни станции за отпадни води. Това са различни по големина, географско местоположение и икономическо развитие общини. Единственото, което ги обединява в случая, е, че в съответствие с политиката си по опазване на околната среда държавата планира да изгради на тяхна територия значителна екологична инфраструктура и за тази цел ги подпомага с целева субсидия, конкретно насочена за това. Списъкът на тези екологични обекти се утвърждава от Министерството на околната среда и водите и ежегодно се публикува като приложение в рамките на Закона за държавния бюджет. От 32-те общини, включени в утвърдения списък за 2003 г., 19 присъстват в първа група, като 8 са сред първите 20 общини с най-високи стойности на показателя – Бяла (Вн), Царево, Троян, Белослав, Велики Преслав, Оряхово, Антоново и Аксаково.

Вторият тип общини, идентифицирани в първа група по този показател, са предимно малки с население под 10 хил. жители, с ниска приходна база и нямащи възможност да генерират средства от собствени приходоизточници за финансиране на капитални вложения. Основен и често единствен източник на инвестиционни приходи за тях са целевите субсидии и разпределянето им между малък брой жители формира високите стойности на показателя. Сред тези общини са Трекляно, Пордим, Якимово, Брусарци, Самуил, Летница, Чипровци и т.н.

Във *втора група* се наблюдава най-голямо разнообразие, сред което се открояват няколко специфични групи:

- общини, получаващи целева субсидия за големи екологични проекти, които се изграждат на тяхна територия – Перник, Пловдив, Търговище, Благоевград, Враца и Шумен. Друга обединяваща ги черта е фактът, че те са и областни центрове;
- общини – вторични центрове като Свищов, Димитровград, Лом, Козлодуй, Карлово, Ботевград и Разлог, както и няколко други областни центрове – Габрово, Ловеч, Кюстендил, Велико Търново, Варна, Видин и Монтана;
- малки общини с население под 10 хил. жители с различна приходна база – Долна баня, Опака, Челопеч, Сапарева баня и т.н.

От 16-те общини, представени в *трета група*, 8 са областни центрове и едни от най-големите общини в страната – Русе, Стара Загора, Плевен, Бургас, Хасково, Ямбол и Сливен. Въпреки че 6 от общините в тази група също получават целеви субсидии за екологични обекти, отнесено към по-големия брой на населението в тях, това води до по-ниски стойности на показателя.

През 2004 г. се наблюдава сравнително по-равномерно разпределение на общините по показателя „приходи от целеви субсидии за инвестиции на един жител” в сравнение с 2003 г. Основните промени в подреждането им по този показател през 2004 г. са свързани с относително запазване на ядрото на първа група и придвижване на голям брой общини от първа във втора (46) и от втора в трета група (56).

От 111-те общини в *първа група* 90 са присъствали в нея и през 2003 г. Типологията на общините в тази група се запазва непроменена в сравнение с 2003 г. Новоприсъединилите се към първа група през 2004 г. не могат да се обединят по някакъв специфичен признак. Сред тях има различни общини в зависимост от броя на населението, приходната база и позицията от гледна точка на “център-периферия” – Челопеч, Искър, Якоруда, Сливен, Перник и т.н.

През 2004 г. приблизително 40% от общините във *втора група* са с население под 10 хил. жители: планински – Рила, Сатовча, Неделино; селскостопански – Опан, Сунгурларе, Криводол; гранични – Кула, Брегово; курортни – Хисаря, Сапарева баня и такива с развита икономика и висока приходна база – Куклен, Божурище. Във втора група попадат и някои от най-големите общини в страната като София и Пловдив.

Най-големите общини в страната, присъстващи в *трета група* през 2003 г., остават в нея и през 2004 г. Към тях се присъединяват главно общини – вторични центрове като Мездра, Пирдоп, Велинград, Поморие и Червен бряг, както и 7 по-големи общини – областни центрове като Варна, Благоевград, Враца, Монтана и т.н.

Съпоставката на подреждането на общините по показателя „приходи от целеви субсидии за инвестиции на един жител” през 2002, 2003 и 2004 г. води до следните по-важни изводи:

- В *първа група* настъпват сравнително най-малко промени – 76 общини (50% от състава на групата) присъстват в тази група през всяка от трите години, като някои са неизменно в челните позиции на подреждането – Бяла (Вн), Царево, Белослав, Джебел, Оряхово и т.н. Характерно за тях е, че те са малки – 70% са с население до 10 хил. жители. Въпреки че общините с най-високи стойности на показателя са такива, получаващи субсидии за екологични обекти, типичният случай в тази група е на малка община с ниска приходна база, разчитаща на държавна подкрепа за осъществяване на инвестициите си.
- Макар че броят на общините във *втора група* се запазва относително най-стабилен през трите години, тук се наблюдава по-голямо “текучество” в сравнение с първа група. Само 13 общини запазват позиции във втора група и през трите години, като няма никакъв критерий, по който те могат да бъдат обединени. Те се различават както по големина от гледна точка на населението, така и по приходна база, географско положение, икономика и

т.н. – Велико Търново, Борован, Куклен, Свиленград, Долна Митрополия и др.

- Най-голяма динамика в броя на общините през трите години има при трета група, като само 8 общини остават в нея през целия период. Обединяващото при тях е, че това са големи общини-областни центрове – Бургас, Хасково, Стара Загора, Плевен и Русе, с три изключения – Пещера, Дупница и Раковски.

1.2. Собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на един жител

На табл. 3 е представено разпределението на общините по групи в зависимост от стойностите на показателя „собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на 1 жител” през 2002, 2003 и 2004 г. На табл. 4 е показано подреждането на общините по този показател през трите години.

Таблица 3

Групово разпределение на общините по показателя „собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на 1 жител” през периода 2002-2004 г.

Група	2002 г.	2003 г.	2004 г.
Първа	82	71	91
Втора	45	47	44
Трета	136	145	129

Таблица 4

Подреждане на общините по показателя „собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на 1 жител” през периода 2002-2004 г.

Ранг	Община	Собств. и привл. средства, използвани за инвестиции на 1 жител (лв)	Ранг	Община	Собств. и привл. средства, използвани за инвестиции на 1 жител (лв)
1	Бяла-Вн (2002)	128.17	критична стойност	2002 (ранг 129)	3.53
	Бяла-Вн (2003)	373.99		2003 (ранг 120)	7.93
	Несебър (2004)	613.51		2004 (ранг 137)	9.29
2	Царево (2002)	98.30	263
	Несебър (2003)	320.52		Камено (2002)	0.02
	Бяла-Вн (2004)	583.51		Крушари (2003)	0.04
3	Приморско (2002)	91.46	264	Трекияно (2004)	0.00
	Царево (2003)	246.85		Трекияно (2002)	0.01
	Царево (2004)	338.32		Върбица (2003)	0.03
.....	Крушари (2004)	0.00
Средна стойност	2002 (ранг 82)	7.05	265	Крушари (2002)	0.00
	2003 (ранг 72)	15.86		Гърмен (2003)	0.00
	2004 (ранг 92)	18.58		Върбица (2004)	0.00

През 2003 г. се запазва неравномерното разпределение на общините по групи. То е породено от факта, че средната и критичната стойности са твърде високо в подреждането. Това показва, че малко на брой, но мощни общини влияят силно върху средната за страната стойност на показателя, а по-слабо развитите остават под границата на критичността.

В *първа група* попадат два типа общини. Първите са такива, които през годината са успели да привлекат средства под формата на банкови заеми – Плевен, Русе, Видин и т.н., или чрез емисията на общински облигации – Дупница. Вторите са тези, които са успели да генерират нетни икономии от дейността си, т.е. текущите им приходи са по-високи от текущите им разходи и след като ги покрият, разполагат с икономии, които могат или директно да инвестират, или да използват за погасяване на инвестиционни заеми. Способността на общините да генерират икономии от собствени приходи се определя от разнообразни сравнителни предимства, които те притежават. В зависимост от тях в групата попадат: едни от големите общини в България – Пловдив, Варна, Хасково; малки, но силно индустриализирани общини – Девня, Белослав, Куклен; курортни общини – Несебър, Приморско, Царево, Бяла (Вн), Чепеларе, Банско; средноголеми общини с развита промишленост – Козлодуй, Троян, Рудозем, Белово и Мездра. Тези сравнителни предимства определят по-високите им приходи от собственост (наеми, продажба на недвижимо имущество), местни данъци и такси.

Втора група е най-малка по големина в сравнение с първа и трета. В нея попадат както големи общини като София, Благоевград, Шумен и Сливен, така и общини – вторични центрове със сравнително запазена икономика като Горна Оряховица, Разлог, Свищов и Карлово.

Трета група обединява главно два вида общини. Първите са големи общини-областни центрове, които не успяват да икономисат собствени приходи. Такива са Бургас, Перник, Враца, Пазарджик и др. Вторият тип са изостанали малки общини с население под 10 хил. жители, предимно селски (Кнежа, Бойчиновци, Угърчин, Самуил), планински (Гърмен, Чупрене, Маджарово, Златарица) и гранични (Грамада, Трекляно, Кайнарджа, Ивайловград, Кула), чийто единствен източник на средства за инвестиции са целевите субсидии от държавата. Една четвърт от общините в тази група имат стойност на показателя 0 лв., което разкрива пълната им зависимост от държавата по отношение на инвестициите.

За разлика от показателя „приходи от целеви субсидии за инвестиции на един жител”, при който промените през 2004 г. са свързани главно с прегрупиране на общините в низходяща посока от първа във втора и от втора в трета група, при показателя „собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на 1 жител” се наблюдава разнопосочно движение на общините от всяка във всяка група.

Например 11 от общините, присъствали в *първа група* през 2003 г., сега отиват във втора група, а 13 – в трета група. Същевременно 18 общини, които през

2003 г. са били във втора група, сега отиват в първа, а 26 се преместват от трета в първа група. От първа група отпадат главно общини-вторични центрове като Берковица, Казанлък и Мизия, няколко малки периферни общини – Димово, Борино и Струмiani, и големи общини – Пловдив и Варна. Същевременно през 2004 г. към първа група се присъединяват София, а също и малки общини както с добре развита икономика – Челопеч, Костинброд, Раднево и Божурище, така и по-слабо развити – Калояново, Елена и Лозница.

През 2004 г. *втора група* се запазва с почти същия брой общини, но само 12 от тези, присъствали в нея през 2003 г., остават и през 2004 г. (25%). Тук също се наблюдава подобно прегрупиране, както и при първа група, но типологията на общините се запазва.

През 2004 г. *трета група* в най-голяма степен запазва състава си от 2003 г. – 99 общини (68%) остават в нея. От първа група идват 13 общини, а от втора 17. Една трета от общините в трета група отново имат стойност на показателя 0 лв. Характерните им особености също се запазват – няколко големи общини – областни центрове и изостанали малки общини с население под 10 хил. жители и ниска приходна база.

Съпоставката на подреждането на общините по показателя „собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на 1 жител” през 2002, 2003 и 2004 г. води до следните по-важни изводи:

- В *първа и трета група* настъпват сравнително най-малко промени – 32 общини от първа и 71 общини от трета група присъстват в тези групи през всяка от трите години, т.е. с течение на времето финансово силните общини стават по-силни, съответно финансово слабите общини стават по-слаби. За сравнение при втора група броят на тези общини е само 3.
- За разлика от показателя „приходи от целеви субсидии за инвестиции на 1 жител” при приходите от собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на 1 жител, средната и критичните стойности нарастват през всяка от трите години (вж. табл. 4.). Причина за това е увеличението на собствените приходи на общините след стартирането на реформата към фискална децентрализация, което се отразява положително и на инвестиционните ресурси, с които те разполагат. Това обаче запазва неравномерното им разпределение по групи, при което малко на брой общини с високи стойности на показателя влияят върху средната му стойност.

1.3. Обобщаваща оценка за инвестиционния капацитет на общините

Тази оценка дава информация за съвкупното влияние на двата анализирани показателя. Разпределението на общините по групи в зависимост от стойностите на обобщаващата оценка през 2002, 2003 и 2004 г. е представено

на табл. 5. Подреждането по обобщаваща оценка за инвестиционния им капацитет през трите години е показано на табл. 6.

Таблица 5
Групово разпределение на общините по обобщаваща оценка за периода 2002-2004 г.

Група	2002 г.	2003 г.	2004 г.
Първа	133	124	100
Втора	73	82	75
Трета	57	57	89

От анализа на резултатите от подреждането на общините по обобщаваща оценка могат да се направят следните по-важни изводи:

Разпределението на общините по обобщаваща оценка през 2003 г. е сравнително неравномерно. В *първа група* попадат най-много общини (124). Около половината от тях в тази група са с население под 10 хил. жители. С най-високи рангове са два типа: (1) малки общини с висока приходна база (курортни и силно индустриализирани) – Царево, Приморско, Несебър, Бяла (Вн), Девня, Белослав; (2) малки общини, които получават най-много целеви субсидии на 1 жител – Трекляно, Оряхово, Маджарово и т.н. В първа група попадат и редица областни центрове като Плевен, Русе, Пловдив, Добрич, Разград и т.н.

Втора група включва Столична община, други осем общини – областни центрове (Варна, Видин, Шумен, Велико Търново, т.н.) и средно големи и по-малки общини със сравнително добре развита икономика – Камено, Костинброд, Казанлък и Ботевград.

Почти една трета от общините областни центрове попадат в *трета група*, като някои от тях (Перник, Стара Загора, Варна и Бургас) заемат последните места в подреждането по обобщаваща оценка. Останалите общини в тази група са предимно вторични центрове – Панагюрище, Айтос, Лясковец и Първомай.

През 2004 г. 60% от общините, които са били в *първа група* през 2003 г., остават в нея. От първа във втора група преминават 35, а от първа в трета група – 14 общини, основно такива с по-ниска приходна база. През 2004 г. първа група се състои главно от малки общини с висока приходна база.

При *втора група* се наблюдават по-големи размествания през 2004 г. в сравнение с 2003 г. Само една трета от тях, присъствали в нея през 2003 г., сега са отново там. Към трета група се пренасочват 36 общини, а към първа – 20. Същевременно от трета група се присъединяват 14 общини. През 2004 г. втора група обединява по-малко областни центрове и в по-голяма степен средно големи и по-малки общини със сравнително добре развита икономика.

Таблица 6

Подреждане на общините според равнището на обобщаващата оценка за инвестиционния им капацитет през 2002-2004 г.

Ранг	Община	Обобщаваща оценка	Ранг	Община	Обобщаваща оценка
1	Царево (2002)	0.13963	критична стойност	2002 (ранг 208)	0.88044
	Бяла-Вн (2003)	0.00000		2003 (ранг 208)	0.88845
	Царево (2004)	0.49187		2004 (ранг 177)	0.90847
2	Бяла-Вн (2002)	0.13975
	Царево (2003)	0.39084	263	Асеновград (2002)	0.89955
	Бяла-Вн (2004)	0.52587		Монтана (2003)	0.90000
Мадан (2002)	0.58946	Костенец (2004)		0.92094	
3	Белослав (2003)	0.65464	264	Плевен (2002)	0.90336
	Белослав (2004)	0.56918		Бургас (2003)	0.90041
		Стамболийски (2004)	0.92105
Средна стойност	2002 (ранг 134)	0.85598	265	Пещера (2002)	0.90490
	2003 (ранг 125)	0.87457		Перущица (2003)	0.90232
	2004 (ранг 101)	0.89505		Златица (2004)	0.92190

През 2004 г. 40% от общините, които през 2003 г. са били в *трета група*, остават в нея. Някои от областните центрове с по-ниски стойности на обобщаващата оценка през 2003 г. вече са преминали във втора група (Сливен, Перник, Пазарджик, т.н.), но като цяло типологията на общините в тази група се запазва.

Съпоставката с резултатите от предходното изследване води до следните изводи:

- През 2003 г. 49 общини подобряват обобщаващите си оценки спрямо 2002 г., а през 2004 г. – 35 общини подобряват оценките си спрямо 2003 г. Анализът показва, че обобщаващите оценки само на 4 от всички общини в България (Каварна, Белослав, Ружинци и Елин Пелин) търпят промяна в положителна насока във всички наблюдавани години.
- През трите изследвани години 63 общини са неизменно в първа група по обобщаваща оценка. При втора група този брой е 26, а при трета той е най-нисък – 16 общини.

Промените в обобщаващите оценки за инвестиционния капацитет на общините през трите години са илюстрирани на фиг. 1.

Анализът на кривите, представящи стойностите на обобщените оценки за всички общини през наблюдавания период показва следното:

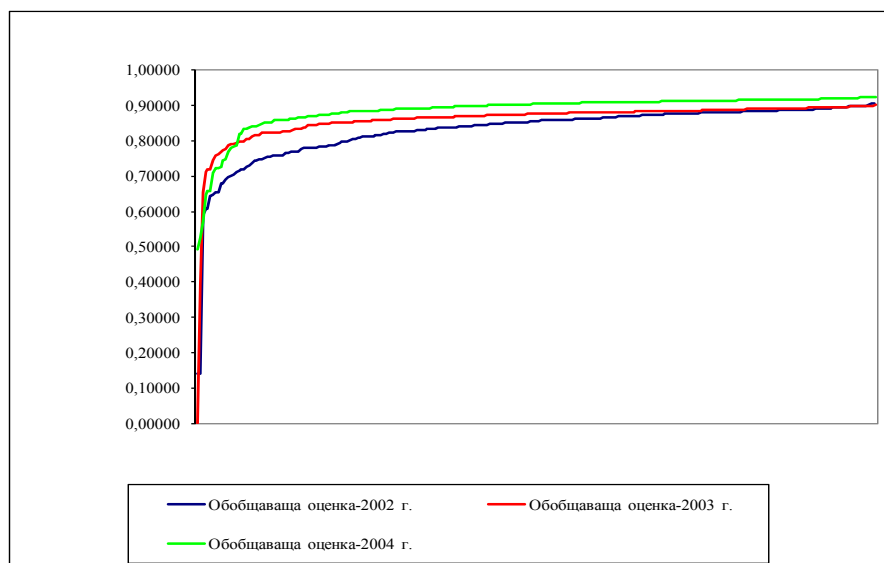
- С всяка изминала година кривата на обобщаващите оценки за всички общини става все по-стръмна, най-вече в краищата, формирани от най-високите стойности. Това е следствие от по-рязкото увеличаване на

различията между всички общини и засилването на поляризацията и особено между тези общини, които са в първата група на подреждането.

- Кривата (стойностите на обобщаващата оценка) за всяка следваща година е над тази за предходната, което е признак за известно влошаване на оценките (вж. табл. 6).

Фигура 1

Промени в обобщаващите оценки за инвестиционен капацитет през периода 2002-2004 г.

1.4. Диференциация по двата изследвани показателя и влиянието им върху обобщаващата оценка

Групирането на общините по анализирания показател показва определени различия. Тези показатели илюстрират двата главни източника на инвестиционни средства за българските общини, отнесени към един жител. Сумата на средствата от тях всъщност показва общата сума на инвестиционните разходи, направени чрез общинския бюджет на територията на всяка община.

Показателите имат различна същност, което обуславя и различията в подреждането на общините. Показателят *“целеви субсидии за инвестиции на 1 жител”* показва способността на общините да инвестират с помощта на държавата. Ето защо при разпределението по този показател финансово слаби и икономически изостанали общини масово присъстват в първите две групи. Показателят *“приходи от собствени и привлечени средства на 1 жител”* от своя страна показва способността на общините да инвестират със собствени сили. Това логически обяснява присъствието на финансово богати и икономически развити общини в челните места на подреждането.

Диференциацията по отделни показатели (а оттук и влиянието им върху формирането на обобщаващата оценка) най-точно се измерва чрез коефициента на вариация.

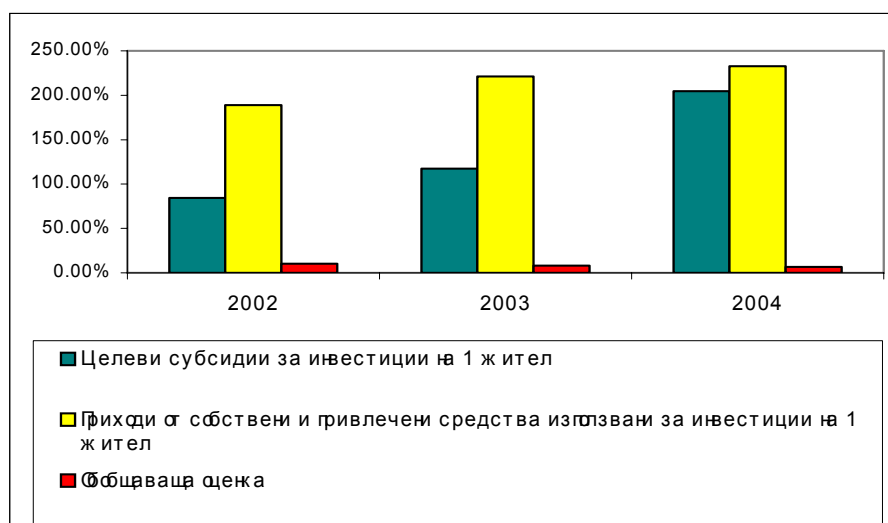
Както се вижда различията между общините са най-големи при показателя “приходи от собствени и привлечени средства на 1 жител”. Това е валидно и за двете изследвани години – 2003 и 2004. Съпоставката с 2002 г. разкрива, че с всяка изминала година диференциацията между общините по този показател се задълбочава. Диференциацията между общините при показателя “целеви субсидии за инвестиции на 1 жител” е по-ниска в сравнение с приходите от собствени и привлечени средства на 1 жител, но и тя нараства с всяка изминала година. Различният характер и насоченост на двата изследвани показателя води до взаимното им уравновесяване и компенсиране, което се наблюдава във всички години. В контраст с нарастващата диференциация между общините по двата анализирани показатели, диференциацията по обобщаваща оценка намалява непрекъснато.

Таблица 7
Коефициенти на вариация при изследваните показатели и обобщаващите оценки за периода 2002-2004 г.

Показател	Коефициент на вариация (%)		
	2002 г.	2003 г.	2004 г.
Целеви субсидии за инвестиции на 1 жител	84.30	117.24	204.74
Приходи от собствени и привлечени средства, използвани за инвестиции на 1 жител	188.94	221.32	232.70
Обобщаваща оценка	10.25	8.13	6.55

Данните, представени на табл. 7, са илюстрирани на фиг. 2.

Фигура 2
Коефициенти на вариация при изследваните показатели и обобщаващите оценки за периода 2002-2004 г.

1.5. Съпоставка на трите групи общини по обобщаваща оценка за инвестиционния капацитет и по интегрална оценка за социално-икономическо състояние

На табл. 8 и 9 е представено груповото разпределение на общините по обобщаваща и интегрална оценка и подреждането им по тези оценки през периода 2002-2004 г.

Таблица 8

Групово разпределение на общините по обобщаваща и интегрална оценка за периода 2002-2004 г. (брой общини)

Група	2002 г.		2003 г.		2004 г.	
	Обобщаваща оценка	Интегрална оценка	Обобщаваща оценка	Интегрална оценка	Обобщаваща оценка	Интегрална оценка
Първа	133	43	124	34	100	38
Втора	73	169	82	142	75	149
Трета	57	51	57	88	89	77

Груповото разпределение на общините по обобщаваща и интегрална оценки през 2003 и 2004 г., както и през 2002 г., показва съществени различия. Разпределението по обобщаваща оценка и през трите години говори за най-голяма концентрация на общини в първа група (т.е. над средното) и най-малка – в трета (т.е. под критичната стойност). При групирането по интегрална оценка и през трите години най-много общини се концентрират във втора група (т.е. между средната и критичната стойности), а най-малко – в първа (над средното).

Таблица 9

Подреждане на общините според ранговете им по обобщаващата и интегралната оценки през периода 2002-2004 г.

Ранг по интегрална оценка	Община	Ранг по обобщаваща оценка	Ранг по интегрална оценка	Община	Ранг по обобщаваща оценка
1	Несебър (2002)	16	214	критична стойност	208
	Девня (2003)	112	178	критична стойност	208
	Несебър (2004)	6	189	критична стойност	177
2	Приморско (2002)	5
	Несебър (2003)	6	263	Ружинци (2002)	161
	Челопеч (2004)	13		Крумовец (2003)	60
3	Девня (2002)	51	264	Крумовец (2004)	58
	Приморско (2003)	30		Крумовец (2002)	35
	Девня (2004)	112		Джебел (2003)	43
.....	Каолиново (2004)	198
44	средна стойност (2002)	134	265	Джебел (2002)	15
35	средна стойност (2003)	125		Никола Козлево (2003)	153
39	средна стойност (2004)	101		Никола Козлево (2004)	8

Анализът на кохерентността³ на подреждането в двете групировки през 2003 г. показва, че в състава на формираната според интегралната оценка първа група влизат 16 общини от първа група по обобщаваща оценка, като в случая кохерентността е 47.1% (сравнително висока). При втора и трета групи тя е сравнително ниска – съответно 41 общини (28.9%) и 13 общини (14.8%). През 2004 г. се наблюдава лек спад в кохерентността при първа и втора група съответно 44.7 и 22.8% и значително нарастване при трета – 22.8%.

При съпоставката на ранговете на общините по обобщаваща и интегрална оценки през 2003 г. се вижда, че те не съвпадат при нито една община. При 2004 г. има съвпадение на ранговете по двете оценки при 3 общини – Копривщица (54), Своге (61) и Ковачевци (162).

През 2003 г. 132 общини имат по-високи рангове по обобщаваща оценка в сравнение с ранговете им по интегрална оценка. През 2004 г. този брой намалява от 132 на 128.

2. Различия в инвестиционния капацитет между областите през периода 2003-2004 година

Тези различия се оценяват с помощта на същия методологически подход и показатели, използвани за общините. Резултатите от изследването са показани на табл. 10.

Стойностите на обобщаващата оценка разкриват водещите позиции на три области – Смолянска, Кърджалийска и Бургаска. Същевременно, стойностите на оценките на областите, намиращи се в дъното на класацията, са доста отдалечени от тези на първите в ранжирането области. Това е предпоставка за съществуването на сравнително добре изразена диференциация между обобщаващите оценки за инвестиционен капацитет на областите. Коефициентът на вариация по обобщаваща оценка за 2003 г. при областите е 16.33%, докато при общините той е 8.13%.

През 2004 г. 3 области запазват позициите си в подреждането по обобщаваща оценка. Това са Смолянска, Кърджалийска и Бургаска, които отново заемат първите три позиции. Старозагорска област е отново в дъното на подреждането, а 12 общини са влошили позициите си. Най-голям спад бележат Кюстендилска област (с 19 позиции), Видинска и Русенска области (с по 10 позиции). Подобряване в позициите има при 13 области. Най-голямо придвижване напред в подреждането се наблюдава при Разградска област (с 11 позиции), София-град и Шуменска област (с по 8 позиции).

Въпреки че през 2004 г. стойностите на обобщаващите оценки се подобряват, диференциацията между областите по обобщаваща оценка се увеличава. Размахът (измерен чрез разликата между максималната и минималната

³ Тя се измерва като дял на общините от “i”-та група общини по обобщаваща социална оценка, попадащи в съответната “i”-та група общини по интегрална оценка (i=I, II, III).

стойност на оценките $d_{\max} - d_{\min}$) нараства от 0,4775 през 2003 г. на 0,6152 през 2004 г. Коефициентът на вариация е 18.81%, като диференциацията между областите отново е по-висока, отколкото между общините (коефициент на вариация 6.55% през 2004 г.).

Таблица 10

Обобщаващи оценки и рангове, характеризиращи равнището на инвестиционния капацитет на областите за периода 2003-2004 година

Области	2003		2004		Посока на промяната на ранга
	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг	
Смолян	0,4475	1	0,2715	1	о
Кърджали	0,4717	2	0,4016	2	о
Бургас	0,5961	3	0,5838	3	о
Варна	0,627	4	0,7067	11	-
Ловеч	0,6447	5	0,6532	6	-
Добрич	0,6602	6	0,6879	10	-
Кюстендил	0,6762	7	0,8604	26	-
Софийска област	0,6795	8	0,6438	5	+
Видин	0,6857	9	0,8102	19	-
Силистра	0,7213	10	0,6139	4	+
Благоевград	0,723	11	0,7499	15	-
Хасково	0,7359	12	0,7373	13	-
Русе	0,7552	13	0,8418	23	-
Враца	0,7601	14	0,7618	16	-
Шумен	0,7734	15	0,664	7	+
Габрово	0,7876	16	0,78	17	-
София-град	0,7963	17	0,6855	9	+
Пловдив	0,8053	18	0,7321	12	+
Разград	0,8088	19	0,682	8	+
Плевен	0,8304	20	0,8867	28	-
Ямбол	0,8468	21	0,8514	25	-
Велико Търново	0,8568	22	0,7435	14	+
Монтана	0,8639	23	0,79	18	+
Търговище	0,8899	24	0,841	22	+
Перник	0,902	25	0,8379	21	+
Пазарджик	0,9146	26	0,8502	24	+
Сливен	0,923	27	0,8115	20	+
Стара Загора	0,925	28	0,8646	27	+

Въз основа на данните от табл. 11 може да се направи изводът, че по-големият относителен дял на “критични/изоставащи” общини в една област влияе върху нейното позициониране в общото подреждане. При областите, които са лидери в подреждането – Кърджали и Смолян например, няма “критични/изоставащи” общини. Коефициентът на корелация между относителния дял на “критичните/изоставащи” общини за всяка област и ранга на областта по обобщаваща оценка е 0,8162 (т.е. много силна положителна връзка).

Таблица 11

Разпределение на общините по области и по групи през 2004 година

Области	Брой общини	Първа група общини („развити“)	Втора група общини („средни“)	Трета група общини („критични/ изоставащи“)
Благоевград	14	6	2	6 (43%)
Бургас	13	7	1	5 (38%)
Варна	12	6	4	2 (17%)
Велико Търново	10	3	3	4 (40%)
Видин	11	5	3	3 (27%)
Враца	10	2	3	5 (50%)
Габрово	4	2	1	1 (25%)
Добрич	8	2	4	2 (25%)
Кърджали	7	7	0	0 (0%)
Кюстендил	9	3	4	2 (22%)
Ловеч	8	3	2	3 (38%)
Монтана	11	4	3	4 (36%)
Пазарджик	11	2	2	7 (64%)
Перник	6	2	3	1 (17%)
Плевен	11	4	1	6 (55%)
Пловдив	18	5	6	7 (39%)
Разград	7	5	0	2 (29%)
Русе	8	1	3	4 (50%)
Силистра	7	2	4	1 (14%)
Сливен	4	1	2	1 (25%)
Смолян	10	8	2	0 (0%)
Столична община	1	1	0	0 (0%)
Софийска област	22	10	5	7 (32%)
Стара Загора	11	1	5	5 (45%)
Търговище	5	1	2	2 (40%)
Хасково	11	4	5	2 (18%)
Шумен	10	2	3	5 (50%)
Ямбол	5	1	2	2 (40%)

* Цифрите в скоби представят дела на групата в общия брой общини в областта.

3. Различия в инвестиционния капацитет между районите на планиране през периода 2003-2004 г.

Резултатите от изчислението на тези различия са представени на табл. 12.

Таблица 12

Обобщаващи социални оценки и рангове, характеризиращи равнището на инвестиционния капацитет на районите за планиране за периода 2003-2004 г.

Райони на планиране	2003		2004		Посока на промяната на ранга
	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг	
Северен централен	0,7169	1	0,8604	6	-
Североизточен	0,7395	2	0,4246	2	o
Югоизточен	0,7423	3	0,3238	1	+
Югозападен	0,8854	4	0,6408	4	o
Южен централен	0,9124	5	0,5205	3	+
Северозападен	0,9298	6	0,8363	5	+

През изследвания период само два района на планиране запазват позициите си в подреждането – Североизточен и Югозападен; три района ги подобряват, а един изостава значително в подреждането – Северен централен.

Въпреки подобряването на стойностите на обобщаващата оценка през 2004 г. размахът на диференциацията нараства от 0,2129 през 2003 г. до 0,5366 през 2004 г. Това показва известно задълбочаване на различията в инвестиционния капацитет между районите на планиране, което вече беше констатирано и за областите. Друг измерител на това е коефициентът на вариация на стойностите на обобщаващата оценка за районите на планиране, който през 2003 г. е 10.89%, а през 2004 г. – 33.18%.

Подобно на ситуацията при областите високият относителен дял на „критични/изоставащи” общини в един район на планиране влияе върху неговата позиция в подреждането. Коефициентът на корелация между тези две променливи за 2004 г. е 0,6028 (т.е. силна права връзка) (табл. 13).

Таблица 13

Разпределение на общините по райони за планиране и по групи през 2004 г.

Райони на планиране	Брой общини	Първа група общини („развити”)	Втора група общини („средни”)	Трета група общини („критични/изоставащи”)
Северен централен	41	13	10	18 (44%)
Североизточен	49	18	17	14 (29%)
Югоизточен	22	9	5	8 (36%)
Югозападен	52	22	14	16 (31%)
Южен централен	68	27	20	21 (31%)
Северозападен	32	11	9	12 (38%)

* * *

В зависимост от целите на изследването, определили насоките на анализа, могат да се формулират **две основни групи изводи:**

1. Влияние на реформата към фискална децентрализация върху различията в инвестиционния капацитет на общините

- Фискалната децентрализация задълбочава диференциацията между общините и по двата изследвани показателя. В резултат се наблюдава ясно изявена поляризация, изразяваща се в това „силните общини да стават по-силни (първа група), слабите – по-слаби (трета група), а в центъра (втора група) да омават минимален брой общини.
- Едни от преките резултати от фискалната децентрализация са свързани с нарастването на равнището и относителния дял на приходите от

собствени източници в общинските бюджети. Това обуславя както постоянния ръст на средните и критичните стойности при този показател през трите години, така и по-голямата диференциация на общините при него.

- Въпреки че системата на целеви капиталови трансфери за общините остава сравнително непроменена от реформата към фискална децентрализация, диференциацията между общините по показателя „приходи от целеви субсидии за инвестиции” се задълбочава, но не толкова силно както при приходите от собствени и привлечени средства.
- Макар че двата изследвани показателя се уравниряват взаимно, реформата към фискална децентрализация води до влошаване на стойностите на обобщаващата оценка за инвестиционен капацитет на общините и задълбочаване на диференциацията между тях в посока към по-голяма поляризация.

2. Различия в инвестиционния капацитет между териториалните единици през периода 2003-2004 г.

- Резултатите от изследването показват, че най-малка е диференциацията между общините по техните обобщаващи оценки за инвестиционен капацитет, следвани от областите, а най-голяма е тя при районите за планиране.

Въпреки тези различия между коефициентите на вариация при трите типа териториални единици при всички тях се наблюдава една и съща тенденция към задълбочаване на диференциацията през 2004 г. в сравнение с 2003 г.

СОЦИАЛНИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ТЕРИТОРИАЛНИТЕ ЕДИНИЦИ – СЪСТОЯНИЕ И ПРОМЕНИ

Целта на студията е да се установят, анализират и оценят състоянието и развитието на социалните различия между териториалните единици в България през периода 2003-2004 г. Изследването се провежда последователно на три нива – общини, области и райони за планиране. Конкретните изследователски задачи се свеждат до извършването: (а) на ниво общини – анализ и оценка на подреждането и диференцирането на общините по избрани социални показатели през 2004 г.; анализ и оценка на промените в подреждането и в диференцирането на общините според обобщаващите оценки на тяхното състояние; (б) на ниво област – анализ и оценка на социалните различия между областите и на промените в диференциацията между тях; (в) на ниво район за планиране – анализ и оценка на социалните различия между тези териториални единици и на промените в диференциацията между тях; (г) обобщения и изводи за идентифицираните териториални социални различия.

Въз основа на модел, основаващ се на таксономичния метод,² са изчислени и анализирани обобщаващи оценки за социалното състояние на териториалните единици в България. Оценките се основават на статистическа информация за следните показатели: размер на средната работна заплата; размер на изплатените социални помощи на един жител; дял на населението в режим на водоползване от водоснабденото население; брой лекари и брой стоматолози на 1000 жители.

JEL: I38, O18, R13

1. Подреждане и диференциране на общините по социални показатели през 2004 г.

Преди подробния анализ на резултатите за 2004 г. накратко ще обобщим картината към 2002 г. Тази кратка ретроспекция е необходима, за да се изведат впоследствие основните промени и тенденции в развитието на социалните различия между общините.

Резултатите от предходното изследване³ показаха следното:

¹ Ст.н.с. д-р Георги Шопов е научен сътрудник в Икономическия институт на БАН, секция Макроикономика, тел: 8104035.

² Вж. по-подробно Янкова, Н. Социално-икономически различия между общините в България. С., 2003, с. 9-11.

³ За повече подробности вж. Шопов, Г. Социални различия между общините в началото на XXI век – състояние и промени. – Икономически изследвания, 2006, кн. 1, с. 90-111.

По отношение подреждането и диференциацията на общините по обобщаваща социална оценка за 2002 г.:

- Във всяка шеста община социалното положение на населението е по-добро от средното за страната. През 2002 г. средното за страната равнище е по-близо до най-добрите оценки, отколкото до критичните стойности, което може да се оцени положително (през предходните години ситуацията е обратна – средната стойност е по-близо до критичното равнище на оценката).
- Социалният „статус“ на значителна част от общините в първата (най-добрата) група е сравнително устойчив – водещите три общини остават същите, както и през 2000 г.; около половината от общините в първата група през 2002 г. са били в челото на класацията и през 2000 г. Следователно социалните промени в тези общини са оставали изцяло в положителна посока.
- Броят на общините в групата на „критичните“ общини е двойно по-голям – тя обхваща около 1/3 от цялата съвкупност. Това заедно с обхвата на първата група позволява да се заключи, че съществува значителна поляризация в състоянието на общините по тяхната обобщаваща социална оценка.
- Получените от предишното изследване резултати отново потвърждават връзката между социално и икономическо развитие на общините, като социалният профил на преобладаваща част от тях съответства на общото им социално-икономическо състояние (кохерентността между трите групи общини по интегрална и по обобщаваща социална оценка е между 50 и 70%). Разминаванията в позиционирането на общините по интегралната и по социалната им оценка е следствие главно от по-голямата им диференциация в социално отношение, но и от инерционния характер на връзката „икономическо – социално развитие“.

По отношение динамиката на промените в подреждането и диференциацията на общините през периода 2001-2002 г.

- За социалното състояние на повечето общини е характерна значителна динамика и те променят своите позиции в общото класиране. Тази динамика не е еднозначна, но като цяло е в посока към увеличаване на поляризацията и задълбочаване на териториалните социални различия.

В областта на доходите на населението

- Подреждането през 2002 г. до голяма степен възпроизвежда класацията и различията между общините, идентифицирани през 2000 г., а и през 1998 г. Установиха се са обаче устойчиви процеси на доходна диференциация в териториален аспект, изразяващи се в изтъняване на слоя общини с

относително високо равнище на доходи на населението. В това отношение се запазва тенденцията от през периодите след 1994 г. (1994, 1996, 2000 г.), което в по-общ план е част от процеса по задълбочаване на териториалните социални неравенства.

- Съставът на групата общини, където равнището на облагаеми доходи е значително над средното за страната, се запазва почти непроменен. Челните места заемат общини с моноотраслов профил – най-често от добивната, преработващата индустрия и от енергетиката, където равнището на трудовите възнаграждения по правило е над средното за страната (Девня, Челопеч, Раднево, Мирково, Козлодуй, Гълъбово). На последните позиции остават малки селски общини.

В областта на социалното подпомагане:

- Разпределението на общините в трите групи е сравнително по-равномерно в сравнение с това по показателя за доходите на населението. Мащабът на стратификация обаче е нараснал, тъй като обхватът на най- депривирани общини и диференциацията са се увеличили.

По отношение редовността на водоснабдяването

- Независимо от лошото състояние на ВиК мрежата и големите загуби на подадена питейна вода, в по-голяма част от общините няма проблем с редовното водоснабдяване на населението. Най-тежко е положението в 26 териториални единици, където за над 3/4 от хората е имало режим на водоподаване. Това формира значителна диференциация между общините.

По отношение достъпа до здравни услуги

- В хода на здравната реформа е налице значителна диференциация между общините по отношение осигуреността на населението с общопрактикуващи лекари и (особено) със стоматолози.

1.1. Доходи на населението

Анализът на резултатите от подреждането на общините по този показател за 2004 г. (вж. табл. 1) позволява да се направят следните констатации и изводи.

Първо, средната за страната стойност на показателя е доста нагоре в подреждането – на 23-та позиция. Това (независимо от промяната на използвания индикатор) отразява устойчивите процеси на доходна диференциация, които протичат през последните 10 години и се изразяват в

стесняване обхвата на общини с относително високо равнище на доходи на населението.⁴

Второ, в групата общини с високо ниво на заплащане на наемния труд намират място Челопеч, Пирдоп, Козлодуй, Мирково, Раднево, Девня, Гълъбово и др., които във всички досегашни мониторингови изследвания са били напред в подреждането по показателите, отразяващи доходите на населението. Това означава, че техните жители продължават да се радват на стабилен висок доходен статус.

Трето, профилът на тази група се определя също от присъствието на общини със солидна икономическа база – например гр. София (с комплексна икономика), Севлиево (където структуроопределяща е фаянсовата промишленост, развивана с чуждестранни капитали), Бургас (промишлен и пристанищен център, където доминира присъствието на „Лукойл“), Панагюрище (с развита минна, хранително-вкусова и лека промишленост), Камено (със структуроопределяща хранително-вкусова промишленост) или общини с проспериращи отрасли и дейности (например туризъм – в Поморие и Балчик).

Четвърто, прави впечатление, че само три общини (гр. София, Бургас, Благоевград), чиито централни селища са областни центрове, намират място сред общините с най-скъпа наемна работна сила. Общото намаляване на броя общини, където доходите на населението са над средните за страната, е за сметка най-вече на големи урбанизирани центрове. Една от вероятните причини е, че там делът на сивата икономика е по-голям, но също и че динамиката и равнището на заплащане се задържат относително по-ниски поради по-комплексната структура на местната икономика, където има отрасли и дейности с ниско заплащане, както и поради по-голямото предлагане на работна сила в тях.

Пето, на последните позиции в класацията де намират малки селски общини, сред които Борован, Цар Калоян, Борино. Повечето от тях винаги са били в дъното на подреждането през последните 10-15 години. Разликата между нивото на заплащане в Борован със средното за страната е 1.7 пъти, а с водещата община Челопеч – почти четири пъти. Това са сериозни различия, които отразяват от една страна, спецификата на местните икономики, а от друга, значителните териториални разлики в цената на труда. В някои от тях (например Хаджидимово) през следващите години могат да се очакват положителни промени, свързани с влиянието на открития нов граничен пункт с Гърция и ускореното развитие на трансграничното сътрудничество.

⁴ Избраният показател по обясними причини отразява нивото на заплащане само в „светлата“ икономика.

Таблица 1
Подреждане на общините според равнището на доходите на населението през 2004 г.*

Община	Средна работна заплата (лв.)	Ранг	Община	Средна работна заплата (лв.)	Ранг
Челопеч (Камено)	8030	1	Антоново (Цар Калоян)	2109	257
Пирдоп (Девня)	6730	2	Н.Козлево (Медковец)	2088	258
Козлодуй (Челопеч)	6721	3	Борино (Бр. Даскалови)	2078	259
Мирково (Раднево)	6335	4	Цар Калоян (Ружинци)	2069	260
....		...	Хаджидимово (Н. Козлево)	2046	263
Средно за България	3509	23 (31)	Долна баня (Чавдар)	2044	264
Варна (Белене)	3478	24 (32)	Борован (Вълчедръм)	2023	265

* В скоби са дадени резултати от предходното изследване за 2002 г.

На тази основа може да се направи *общият извод*, че подреждането през 2004 г. в много голяма степен възпроизвежда класацията и различията между общините, идентифицирани през периода 2000-2002 г., а и през 1998 г. Запазва се тенденцията, характерна за периода след 1994 г., към увеличаване на доходната диференциация в териториален аспект.

1.2. Социално подпомагане на населението

Анализът на резултатите от подреждането на общините по този показател за 2004 г. (вж. табл. 2) позволява да се направят следните констатации и изводи:

Първо, в сравнително малко на брой общини (около 40) нивото на социалните помощи за бедното население е по-високо от средното за България. Това (имайки предвид дизайна на системата за социално подпомагане) означава, че в по-голяма част от страната това население има доходен статус, по-нисък от средния.

Второ, в дъното на класацията обаче диференциацията е значителна – бенефициентите от Кайнарджа например получават значително по-големи помощи в сравнение с тези от Шумен (вж. табл. 2). Най-вероятните причини за

това са както по-ниските им доходи и лош имуществен статус, така и структурата на подпомаганите семейства.⁵

Таблица 2

Подреждане на общините според равнището на социални помощи на 1 жител през 2004 г.*

Община	Социални помощи/ 1 жител (лв.)	Ранг	Община	Социални помощи/ 1 жител (лв.)	Ранг
Несебър (София-град)	2,32	1	Стралджа (Брегово)	55,77	257
Бургас (Хасково)	2,93	2	Брусарци (Брусарци)	56,15	258
Приморско (Благоевград)	3,13	3	Лом (Якимово)	58,63	259
Сопот (Свищов)	3,77	4	Каолиново (Ружинци)	62,44	260
....		...	Димово (Димово)	63,29	263
Средно за България	14,33	124 (83)	Н. Козлево (Н. Козлево)	73,88	264
Шумен (Ардино)	14,40	125 (84)	Кайнарджа (Кайнарджа)	78,40	265

* В скоби са резултати от предходното изследване за 2000 г. Посочени са само помощите, предоставяни съгласно Правилника за приложение на Закона за социално подпомагане.

По-задълбоченото интерпретиране на посочените два извода от анализа изисква да се очертае размерът на системата за гарантиране на минимални доходи на бедните лица и семейства. За него може да се съди по следните данни. През 2002 г. с месечни целеви помощи са подпомогнати общо 249 947 лица и семейства и са изплатени 123 947 556 лв. През 2003 г. броят на подпомогнатите лица и семейства е 268 241, като са изплатени 98 898 049 лв. Тази тенденция се променя през 2004 г., когато броят на подпомогнатите лица и семейства намалява на 222 040, а обемът на изразходваните средства – на 86 345 482 лв. (вж. табл. 3).

Таблица 3

Разходи за целево социално подпомагане (2003 и 2004 г.)

	2003 г.		2004 г.	
	Млн. лв.	% от БВП	Млн. лв.	% от БВП
Месечни социални помощи (ГМД)	98,9	0,3	86,6	0,23
Помощи за отопление	107	0,3	87,2	0,23
Целеви семейни помощи за деца – всичко	72,4	0,2	253,3	0,67

Източник: МТСП и НСИ.

⁵ От състава и структурата на семейството (брой на неговите членове, вкл. деца, здравен статус и пр.) зависи максималният размер на възможната социална помощ, а от доходния и имуществения статус – достъпът до схемата за гарантиране на минимални доходи на бедните.

Първоначалното нарастване на броя случаи и на разходите се дължи на увеличените индивидуални коефициенти, гарантиращи приоритетна социална защита на самотни възрастни хора, хора с трайни увреждания и родители, които отглеждат сами децата си. През 2004 г. върху намаляването на броя на подпомогнатите лица и семейства и на разходите за месечни социални помощи влияят два основни фактора:

- значителното съкращаване на броя на бенефициентите в трудоспособна възраст – главно поради ефектите на националната програма “От социални помощи към осигуряване на заетост”, която осигурява заетост и доходи на тази група лица;
- номиналният растеж да доходите от работна заплата и от пенсии, което при замразяването на гарантирания минимален доход (ГМД) на равнището му от март 2001 г. „извежда” от обхвата на социалното подпомагане част от бенефициентите.

Трето, териториалните ниши на бедност остават постоянни: на последните места през последните 10 години традиционно намират място малки, слаборазвити, бедни общини като Кайнарджа, Н. Козлево, Брусарци, Димово, Ружинци и др.

За 2004 г. прави впечатление присъствието на Ябланица както сред общините с висок среден размер на социалните помощи на 1 жител, така и сред тези, където нивото на заплащане е от най-високите в страната. Този факт може да се интерпретира като наличие на значителна доходна стратификация сред местното население, като един от резултатите на прехода в тази част на страната.⁶

1.3. Качество на водоснабдяването на населението

Анализът на подреждането на общините по избрания показател, отразяващ качеството на водоснабдяването (вж. табл. 4) показва следното:

Първо, почти всяка четвърта от община има проблем с редовното водоснабдяване на населението. При оценката на този факт трябва да се имат предвид, неблагоприятните обстоятелства, произтичащи най-вече от крайно лошото физическо състояние на ВиК мрежата.

Второ, в около 60% от общините ситуацията с редовното водоподаване е по-добра в сравнение със средното за страната, т.е. там спрямо под 19% от населението е прилаган режим на водата (най-често сезонен).

⁶ Не случайно в началото на 2007 г. по предложение на общинския съвет в Ябланица Министерският съвет прие решение за закриване на шест населени места, които на практика са почти безлюдни.

Трето, най-тежко е положението в 35 общини, където за над 1/3 от хората е имало режим на водоподаване. Изцяло от такъв режим е било засегнато населението на шест общини (вж. табл. 4).

Таблица 4

Подреджване на общините според редовността на водоподаване през 2004 г.

Общини	Дял на населението на режим на водоползване (%от водоснабденото население)	Ранг	Общини	Дял на населението на режим на водоползване (% от водоснабденото население)	Ранг
Банско	0	1	Чепеларе	98,9	257
Ружинци	0	2	Добрич	100	258
Белослав	0	3	Ракитово	100	259
Панагюрище	0	4	Земен	100	260
...и още 60 общини....	0	64	Мадан	100	263
Средно за България	18,98	161	Неделино	100	264
Кула	19,29	162	Чавдар	100	265

Изводът е, че диференциацията между общините в това отношение е значителна (коэффициентът на вариация е над 1.18) и тя се дължи на наличието на (предимно сезонен) режим в редица териториални единици през анализиранията година. Лошото състояние на селищната водопреносна мрежа също влияе върху тази диференциация, тъй като от нея зависи качеството и редовността на водоснабдяването. Това е една от причините редица предприемачески програми (САПАРД, ФАР) да предвиждат възможности за финансиране на общински проекти, насочени към подобряване на водопреносната мрежа.

1.4. Осигуреност с лекари и стоматолози

Анализът на подреджането на общините по двата показателя, избрани да отразяват достъпа на населението до здравни услуги показва следното (вж. табл. 5 и 6):

Съществуват значителни различия между общините по отношение осигуреността на тяхното население с медицински персонал. В по-привилегировано положение по правило са жителите на общини, чиито централни селища са големи градове, центрове на области или се намират близо до тях. Населението на малките изостанали общини страда от недоосигуреност с такъв персонал, като този проблем често се наслага с териториалната отдалеченост до съответния лекар или стоматолог. В огромната част от българските общини осигуреността на населението със

здравни кадри е под средното за страната равнище, което влошава значително качеството на здравната помощ на местно ниво.

Таблица 5
Подреждане на общините според осигуреността на населението с лекари през 2004 г.

Община	Лекари /1000 жители	Ранг	Община	Лекари / 1000 жители	Ранг
Добрич - селска	6,45	1	Кайнарджа	0,37	259
Плевен	6,39	2	Тунджа	0,37	260
Пловдив	6,15	3	Завет	0,33	261
Стара Загора	5,91	4	Каспичан	0,31	262
...		...	Цар Калоян	0,29	263
Средно за България	3,54	29	Антоново	0,28	264
Лом	3,5	30	Н.Козлево	0,20	265

Таблица 6
Подреждане на общините според осигуреността на населението със стоматолози през 2004 г.

Община	Стоматолози / 1000 жители	Ранг	Община	Стоматолози / 1000 жители	Ранг
Добрич - селска	3,25	1	Берковица	0,00	259
Пловдив	1,76	2	Георги Дамяново	0,00	260
Столична община	1,30	3	Якимово	0,00	261
Велико Търново	1,18	4	Алфатар	0,00	262
...		...	Брусарци	0,00	263
Средно за България	0,84	41	Хитрино	0,00	264
Брацигово	0,83	42	Опака	0,00	265

1.5. Обобщаваща оценка за състоянието на общините по социални показатели

Анализът на подреждането на общините по тази обобщаваща „социална” оценка за 2004 г. (вж. табл. 7) позволява да се направят следните изводи и оценки.

Първо, обхватът на първата група (с оценки над средната за страната) е много малък – в нея влизат само 7% от общините. Това означава, че едва във всяка четиринадесета община социалното положение на населението (по

анализираните показатели) е по-добро от средното за страната. Това е значително по-малко в сравнение с резултатите от 2002 г.

Таблица 7

Подреждане на общините според равнището на обобщаващата оценка за тяхното състояние по социални показатели през 2004 г.*

Общини	Обобщаваща оценка	Ранг	Общини	Обобщаваща оценка	Ранг
София-град (Девня)	0,4133	1	Вълчедръм (Долни чифлик)	0,9635	259
Челопеч (Челопеч)	0,4380	2	Антоново (Завет)	0,9652	260
Раднево (Раднево)	0,4899	3	Брусарци (Ружинци)	0,9701	261
Пирдоп (София-град)	0,5001	4	Ракитово (Самуил)	0,9795	262
....		...	Каолиново (Н. Козлево)	1,0009	263
Средно за България	0,6286	18 (43)	Кайнарджа (Антоново)	1,0056	264
Смолян (Г.Делчев)	0,6330	19 (44)	Н. Козлево (Кайнарджа)	1,0461	265

* В скоби са резултатите от предходното изследване.

За общините от тази група е характерно, че:

- Те са сравнително големи, с развита и солидна местна икономика, осигуряваща добър поминък на населението. Често това са общини, където функционират фирми от национално значение (гр. София, Челопеч, Бургас, Девня, Пирдоп, Пловдив и др.).
- Разликите между техните обобщаващи социални оценки са сравнително големи, което означава наличие на вътрешна диференциация в тази относително малобройна група общини.
- Независимо от посочената в началото на раздела известна промяна на показателите, формиращи обобщаващата социална оценка, сред водещите четири общини през 2004 г. намират място три от челото на класирането през 2002 г. Почти всички общини в първата група през 2004 г. са били в нея и през 2002 г. (без Севлиево и Перник). Изводът е, че състоянието на всички тези общини по социални показатели може да се определи като сравнително устойчиво – още повече, като се има предвид стесненият обхват на първа група в сравнение с предходното изследване за 2002 г.

Второ, по-широк (86) е обхватът на групата общини, където социалното положение на населението може да се характеризира като „критично” или „изоставащо”.⁷

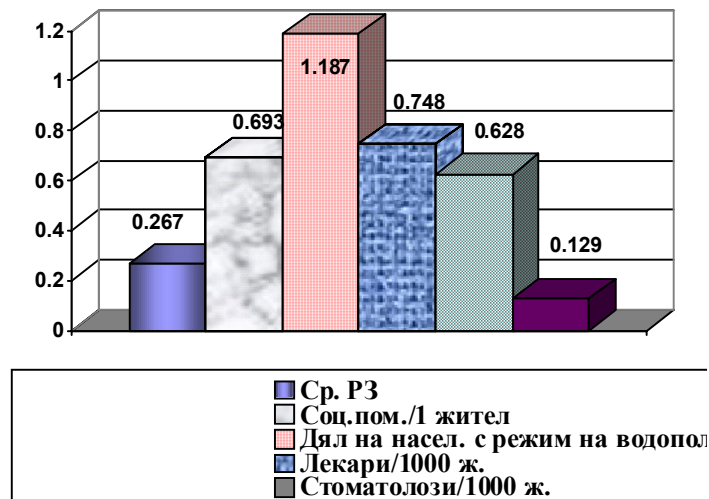
За тази група е характерно, че:

- Тя по традиция обхваща предимно малки, периферни, много често – планински, обезлюдяващи се и застаряващи общини.
- Разликите между техните обобщаващи социални оценки не са толкова големи, което означава, че вътрешната диференциация в тази относително многобройна група не е значителна. С други думи, техният социален статус, освен че е неблагоприятен и устойчив, но е и относително сходен.

Трето, разликата между обобщаващата оценка на първата в подреждането община – София-град, и средната за страната оценка е по-малка, отколкото между средната оценка и тази на последната в класирането община – Кайнарджя. Това означава, че през 2004 г. средното за страната равнище отново (както и през 2002 г.) е по-близо до най-добрите оценки, отколкото до критичните стойности, което поддържа развитието на една положителна тенденция (през предходните години ситуацията е обратна – средната стойност е по-близо до критичното равнище на оценката).

Фигура 1

Диференциация на общините по социални показатели през 2004 г.

⁷ Има основания да се приеме, че формулировката „общини в критично социално състояние” е по-подходяща за годините на преход и те вече биха могли да се оценяват като „изоставащи”. Същевременно обаче досегашните мониторингови изследвания показват, че тази група общини е устойчива по състав и техните социални параметри не са се подобрили съществено.

Четвърто, върху равнището на обобщаващата оценка, респ. върху ранга на общините по нея, най-силно е влиянието на показателите, отразяващи редовното водоснабдяване на населението и осигуреността му с медицински кадри, тъй като по тях териториалната диференциация е най-значима (вж. фиг. 1). Те остават решаващите фактори, които определят степента на социални различия между общините.

1.6. Диференциация на общините според изследваните параметри

Анализът на коефициентите на вариация за анализираната година (вж. фиг. 1) показва следното:

Диференциацията на общините е най-голяма при дела на населението с режим на водоснабдяване, което се дължи на обстоятелството, че там стойностите с движат от 0% (т.е. в общината няма такъв режим) до 100% (например в Николаево), означаващо, че цялото население в определени периоди е било на воден режим.

Сравнително висока е диференциацията и по отношение на осигуреността със здравен перосонал – особено с лекари. Това е отрицателна индикация за наличие на сериозни различия в достъпността на медицинската помощ за населението в различните краища на страната.

Най-малка остава диференциацията между общините по обобщаващите им социални оценки. Всичко това дава основание да се заключи, че междуобщинските различия, формирани от наблюдаваните социални параметри, не могат да се оценят като особено значими.

1.7. Социален профил на трите групи общини според интегралната оценка за социално-икономическото им състояние

Очертаването на този профил позволява да се оцени връзката между равнището на икономическа и социална развитост на общините.

Според интегралната оценка за 2004 г. броят на общините в първа група (над средното за страната равнище на развитие) е 38, във втора (между средното за страната и прага на критичност) – 148, а в трета (където са т.нар. „критични/изоставащи общини“) – 79. Според обобщаващата „социална оценка“ групите обхващат, както следва: първа група – 17, втора – 161 и в трета – 86.

Сравнението показва, че разпределението на общините според социалната им оценка отново (както и при предходните мониторингови изследвания) е поляризирано. За анализирания период това се дължи на по-малкия брой общини в първата група и на по-големите различия в стойностите на тези

оценки между общините, поради което коефициентът на вариация на интегралните оценки е 0,085, а на обобщаващите социални оценки – 0,129.

Анализът на кохерентността⁸ на подреждането в двете групировки през последната наблюдавана година показва следното. В състава на формираната според интегралната оценка първа група влизат 15 общини от първа група, като в случая кохерентността е 39% (т.е. не е много висока). Във втора група, формирана според интегралната оценка, влизат само 2 общини от първа група по обобщаващата социална оценка и 29 от трета група по същата тази оценка. Това формира една висока степен на кохерентност от 69%. Степента на кохерентност в третата („критична/ изоставаща“) група общини, образувана според интегралната им оценка, е най-голяма – над 72%.

Таблица 8

Рангове на общините според интегралната оценка за социално-икономическо състояние и обобщаващата социална през 2004 г.

Община	Ранг според интегр. оценка	Ранг според обобщ. социална оценка	Община	Ранг според интегр. оценка	Ранг според обобщ. социална оценка
Несебър	1	147	Венец	259	247
Челопеч	2	2	Кирково	260	182
Девня	3	15	Джебел	261	180
Приморско	4	106	Вълчедръм	262	259
....			Крумовград	263	192
Средно за България	39	18	Каолиново	264	263
Петрич	40	102	Никола Козлево	265	265

Тези резултати потвърждават връзката между социално и икономическо развитие на общините и че социалният профил на преобладаваща част от тях съответства на общото им социално-икономическо състояние (най-вече във втора и трета група). Разминаванията в позиционирането на общините по интегралната и по социалната им оценка за 2004 г. (главно в първата група общини) е следствие най-вече от:

- малкия обхват на първата група, формирана въз основа на социалната оценка, дължащ се в известна степен и на инерционността на връзката (икономическото развитие води до положителни социални резултати след време и при наличие на адекватни механизми);
- по-голямата диференциация на общините в социално отношение – особено по отношение на режима на водоползване и достъпа по здравно

⁸ Тя се измерва като дял на общините от “i”-та група общини по обобщаваща социална оценка, попадащи в съответната “i”-та група общини по интегрална оценка (i=I, II, III).

обслужване. Заедно с това трябва да се отбележи, че равнището на работна заплата в някои развити в икономическо отношение общини (например Несебър, Куклен, Бяла-Варненско) е доста под средното за страната, което води до влошаване на техните социални оценки и до „изпадането” им в по-ниската втора група.

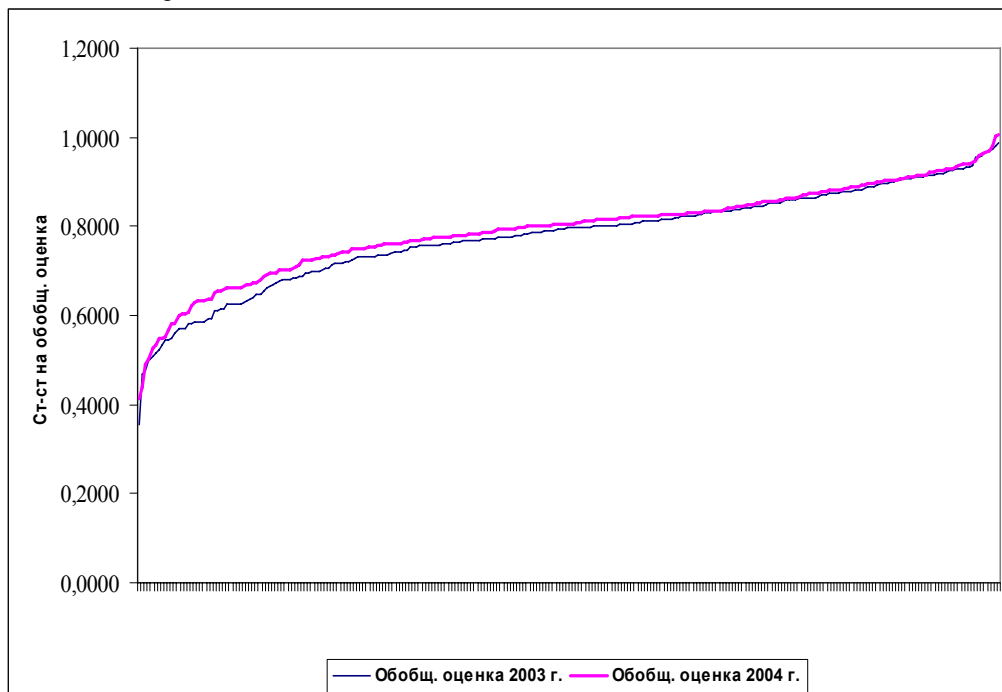
1.8. Промени в подреждането и диференциацията на общините през периода 2003-2004 г.

За тази цел се анализират промените в подредбата на общините по обобщаващите им социални оценки за 2004 г. спрямо 2003 г. (вж. фиг. 2) и по-специално:

- промените в броя на общините, които са сменили местата си в подреждането;
- движението на общините от група в група;
- промените в диференциацията на обобщаващите оценки и на наблюдаваните показатели.

Фигура 2

Промени в обобщаващите социални оценки за 2003 и 2004 г.

В подреждането за 2004 г., от 17 общини в I група по обобщаваща социална оценка се повтарят 16 общини от същата група, формирана през 2003 г., което показва един изключително висок коефициент на стабилност от почти единица (при това трябва да се има предвид, че през 2003 г. в първата група влизат 22 общини, т.е. с 5 повече в сравнение със следващата година). Подобно е положението и в третата група, където 85 общини през 2004 г. са били в „критично/изоставащо” социално състояние и през 2003 г. (когато обаче тази група е била доста по-многобройна и е включвала 136 общини). С други думи, на фона на намаляващата поляризация в подреждането и групирането на общините през анализирания период статусът на най-развитите и на най-изостаналите от тях в социално отношение се запазва.

В тези рамки обаче 112 общини (или около 42%) са подобрили своето място в подреждането през 2004 г. спрямо 2003 г., а 16 от тях – и своята група, като са преминали от трета във втора. Това показва наличието на значителна динамика в социалните процеси на местно ниво, което обаче (като цяло и в съпоставителен план) невинаги е в положителна посока – останалите 152 общини са влошили класирането си, но по правило остават в една и съща група и през двете години. С други думи, в случая смяната на конкретното място в класацията не води до качествена промяна в позиционирането. Запазването на подобно позиционно статукво може да се обясни с късия период, който се наблюдава, и с инерционността на анализирания процес.

Анализът на кривите, представящи стойностите на обобщените оценки за всички общини през наблюдавания период, показва следното (вж. фиг. 2):

- В сравнение с 2003 г. кривата за 2004 г. е малко по-стръмна, особено в своите краища, формирана от най-добрите и от най-лошите оценки. Това е следствие от по-рязкото увеличаване на различията между всички общини, но особено, между тези, които са в първата и последната група на подреждането. Стойностите в началото и в края на кривата за 2004 г. са над стойностите за 2003 г., което отразява известно влошаване на съвкупните социални параметри, особено в общините от първа и втора група.
- Като цяло кривата, респ. Стойностите, за 2004 г. са над тези за 2003 г., което отразява известно влошаване на оценките;
- В рамките на тези процеси диференциацията между общините много слабо намалява (коефициентът на вариация на обобщаваща оценка леко спада през 2004 г.).

Сравнителният анализ на показателите за степента на диференциация на общините по социални показатели и по обобщаващата оценка (вж. табл. 9 и фиг. 1 и 2) показва, че за изследвания период тя, макар и малко, е нараснала при всички параметри. По такъв начин през наблюдавания кратък период териториалните социални неравенства между българските общини са продължили да се задълбочават.

Таблица 9
Диференциация на общините по социални показатели през 2003 и 2004 г.

	2003 г. Коефициент на вариация	2004 г. Коефициент на вариация
Средна работна заплата	0,263	0,267
Социални помощи/1 жител	0,681	0,693
Дял на население с режим на водоползване	1,178	1,187
Лекари/1000 жители	0,706	0,748
Стоматолози/1000 жители	0,605	0,628

Всичко това, заедно с посоченото вече намаляване на обхвата на общините от първа и трета група през 2004 г. спрямо 2003 г., дава основание да се направят следните изводи:

Първо, промените в подреждането и групирането на общините са предимно в посока към леко увеличаване на поляризацията и (макар и слабо) увеличаване на териториалните социални различия.

Второ, социалното състояние на повечето общини е динамично и те променят своите позиции в общото класиране. Тази динамика, разбира се, не е еднозначна, но в повечето случаи не е свързана с някаква „качествена“ относителна промяна, водеща до смяна на групата общини.

Трето, поради намаления обхват на първата и на третата група общини „вентилацията“ (промяната на мястото) е главно в посока към „златната среда“ (т.е. във II група), което отразява ограничено увеличаване на сходността на социалните проблеми на местно ниво.

2. Социални различия между областите през периода 2003-2004 г.

Теазти различия се оценяват с помощта на същия методологически подход и показатели, използвани за общините. Резултатите от изследването са показани на табл. 10.

Първо, ярко се откроява оценката на водещата област (София – град), която е много близко до еталона. Същевременно, стойностите на оценките на областите, намиращи се в дъното на класацията, са сравнително близки, но и доста отдалечени от еталона. Това са предпоставки, които формират наличието на сравнително добре изразена диференциация между обобщаващите оценки за социалното състояние на областите.

Второ, различията между областите по отношение равнището на социално развитие се запазват приблизително на едно ниво (коефициентът на вариация е 0.23 и за двете години). Все пак трябва да се отбележи, че размахът (измерен чрез разликата между максималната и минималната стойност на оценките

$d_{\max} - d_{\min}$) намалява от 0,8511 през 2003 г. на 0,8376 през 2004 г., което отразява известно сближаване на областите, намиращи се в двата края на класацията. Освен това и двете екстремни стойности се доближават до нулата, което (при използваната методология) е позитивен индикатор за доближаване до еталона.

Таблица 10

Обобщаващи социални оценки и рангове, характеризиращи равнището на социално развитие на областите за периода 2003-2004 г.

Области	2003		2004		Посока на промяната на ранга
	Оценка	Ранг	Оценка	Ранг	
София-град	0,0445	1	0,0431	1	o
Варна	0,4719	2	0,4951	3	-
Стара Загора	0,4721	3	0,492	2	+
Пловдив	0,5513	4	0,5458	4	o
Ловеч	0,5811	5	0,5879	5	o
Габрово	0,6131	6	0,6022	6	o
Плевен	0,6313	7	0,6368	8	-
Кюстендил	0,6449	8	0,6252	7	+
Велико Търново	0,664	9	0,664	9	o
Бургас	0,6846	10	0,6643	10	o
Хасково	0,6983	11	0,6867	13	--
Добрич	0,7122	12	0,6847	12	o
Русе	0,7129	13	0,6831	11	++
Враца	0,7133	14	0,7045	14	o
Кърджали	0,7247	15	0,7414	19	----
Видин	0,729	16	0,7183	15	+
Софийска област	0,7305	17	0,7261	16	+
Пазарджик	0,7334	18	0,7519	20	--
Благоевград	0,7396	19	0,7315	17	++
Перник	0,7575	20	0,7412	18	++
Смолян	0,7781	21	0,7848	22	-
Ямбол	0,7822	22	0,7693	21	+
Шумен	0,7853	23	0,8	24	-
Силистра	0,7961	24	0,7922	23	+
Разград	0,8067	25	0,8549	26	-
Сливен	0,8076	26	0,8229	25	+
Търговище	0,8603	27	0,8694	27	o
Монтана	0,8956	28	0,8807	28	o

Трето, подреждането на областите е сравнително устойчиво – 10 от тях запазват мястото си в класацията, а 12 я променят с една позиция (нагоре или надолу). Прави също впечатление, че разместванията в първата десетка са незначителни. Това е нормално, като се има предвид инерционността на изследваните процеси в краткия период на изследване.

Четвърто, десет области са подобрили мястото си в класирането, като Враца, Благоевград и Перник са се изкачили с две места нагоре.

Пето, осем области са влошили позициите си, като най-значително е отстъплението на Кърджали (четири места надолу). Прави впечатление, че

голяма част от областите, които се намират на „отворени“ граници (където има гранични контролно пропускателни пунктове), подобряват позициите си, докато например Смолян и Кърджали ги влошават. На тази основа може да се допусне, че интензивното сътрудничество в трансграничните райони в близка перспектива (вкл. чрез откриването на нови гранични пунктове – „Елидже“ – Рудозем, „Маказа“ – Кърджалийско, „Дунав мост 2“ – Видин), ще бъде съществен фактор за динамизиране в положителна посока както на социалното, така и на икономическото развитие на „външните“ териториални единици на страната.

Таблица 11
Разпределение на общините по области и по групи през 2004 г.

Области	Брой общини	Първа група общини („развити“)	Втора група общини („средни“)	Трета група общини („критични/ изоставащи“)
Благоевград	14	1	8	5 (36%*)
Бургас	13	1	9	3 (23%)
Варна	12	2	6	4 (33%)
Велико Търново	10	1	6	3 (30%)
Видин	11	-	8	3 (27%)
Враца	11	1	7	3 (27%)
Габрово	4	1	3	- (0%)
Добрич	8	-	7	1 (13%)
Кърджали	7	-	4	3 (43%)
Кюстендил	9	-	7	2 (22%)
Ловеч	8	1	5	2 (25%)
Монтана	11	-	2	9 (82%)
Пазарджик	11	-	8	3 (27%)
Перник	6	1	3	2 (33%)
Плевен	11	1	8	2 (18%)
Пловдив	18	1	14	3 (17%)
Разград	7	-	3	4 (57%)
Русе	8	-	5	3 (38%)
Силистра	7	-	2	5 (71%)
Сливен	4	-	2	2 (50%)
Смолян	10	0	7	3 (30%)
Столична община	1	1	-	- (0%)
Софийска област	22	3	17	2 (9%)
Стара Загора	11	2	6	3 (27%)
Търговище	5	-	2	3 (60%)
Хасково	11	-	9	2 (18%)
Шумен	10	-	2	8 (80%)
Ямбол	5	-	2	3 (60%)

* Цифрите в скоби представят дела на групата в общия брой общини в областта.

Интерес представлява анализът на областите според структурата на включените в тях общини от гледна точка на равнището им на социално развитие (вж. табл. 11).

Разпределението на общините по групи и области е твърде неравномерно. Съвсем закономерно е наличието на много слаборазвити в социално отношение общини да детерминира лошото позициониране на съответната област (например Монтана, Силистра, Разград, Шумен), и обратно (Бургас, Варна, Стара Загора, Софийска област). В половината от областите няма общини с равнище на развитие над средното за страната, но само в 2 области (едната от които е гр. София) няма общини от третата група. Това обуславя

извода, че във всички области в страната съществува проблемът с изоставащите в социално отношение общини.

3. Социални различия между районите за планиране през периода 2003-2004 г.

Резултатите от квантифицирането на тези различия са показани на табл. 12.

Таблица 12

Обобщаващи социални оценки и рангове, характеризиращи равнището на социално развитие на районите за планиране за периода 2003-2004 г.

Райони за планиране	Брой области	2003		2004		Посока на промяната на ранга
		Оценка	Ранг	Оценка	Ранг	
Югозападен	5	0,555	1	0,4943	1	o
Северен централен	5	0,6009	2	0,5648	2	o
Североизточен	6	0,697	3	0,7352	4	-
Южен централен	6	0,7452	4	0,5952	3	+
Югоизточен	3	0,8654	5	0,8038	5	o
Северозападен	3	0,9311	6	0,9472	6	o

Първо, през изследвания период, повечето райони за планиране запазват своята позиция по равнище на социално развитие. Първи в подредбата е Югозападният район, а последен – Северозападният. Само Южния централен и Североизточният район разменят местата си в полза на първия.

Второ, различията между районите за планиране са в сравнително широки и нарастващи рамки. За 2003 г. те са в интервал с дължина 0.3761, а за 2004 г. – 0.4529, което се дължи както на приближаване на максималната оценка към еталона (изразяваща се в приближаването ѝ към нулата), така и на увеличаване на минималната стойност на оценката (отразяваща отдалечаването ѝ от еталона). Това показва *известно задълбочаване на различията в равнището на социално развитие на районите за планиране за периода 2003-2004 г.*

4. Специфика на социалните различия между териториалните единици през периода 2003-2004 г.

Получените стойности на коефициента на вариация, измерващ диференциацията между териториалните единици според стойностите на техните обобщаващи социални оценки (вж. фиг. 3), показват, че в съпоставителен план *най-малка е диференциацията между общините по техните обобщаващи социални оценки, следвани от районите за планиране и областите.*

Фигура 3

Промени в диференциацията между териториалните единици според техните обобщаващи социални оценки

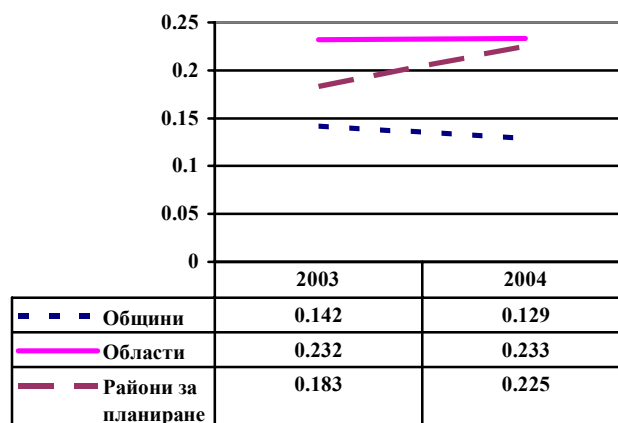

Таблица 13

Разпределение на общините по райони за планиране и по групи през 2004 г.

Области	Брой общини	Първа група общини („развити”)	Втора група общини („средни”)	Трета група общини („критични/ изоставащи”)
Югозападен	52	6	35	11 (21%)
Северен централен	41	4	27	10 (24%)
Североизточен	49	2	22	25 (51%)
Южен централен	68	3	48	17 (25%)
Югоизточен	22	1	13	8 (36%)
Северозападен	33	1	17	15 (45%)

В контекста на направения в предходните две точки анализ може да се обобщи, че териториалната концентрация на общини със сходно ниво на развитие детерминира общия профил на района за планиране или на областта. Например в Североизточния район се намират 25 изоставащи в социално отношение общини, което прави 51% от всички общини там, а в Северозападния те са 45% (вж. табл. 13). И обратно, във водещия Югозападен район през 2004 г. се намират 6 от общо 17 общини от първа група, което прави около 12% от всички общини там. От практическа гледна точка това означава, че специално внимание и усилия изисква преодоляването на социалното изоставане на областно и местно ниво в Северозападния и в Североизточния район за планиране, както и Югоизточния, за който е характерна значителна вътрешна диференциация между общините.

*

Резултатите от изследването позволяват да се обобщят следните **изводи и оценки**.

1. По отношение на социалните различия между общините

В областта на доходите на населението

- Запазва се тенденцията, установена през периода след 1994 г., към увеличаване на доходната диференциация между населението в териториален аспект, което в по-общ план е част от процеса по задълбочаване на този аспект на териториалните социални неравенства.
- Стесняващият се кръг общини с относително високо равнище на доходи на населението е сравнително „затворен“. В него по традиция намират място Челопеч, Пирдоп, Козлодуй, Раднево, Девня, Гълъбово Бургас, гр. София, отличаващи се по правило с развита местна икономика, която често е базирана върху стопански единици с национално значение.
- Последни по ниво на доходите от труд са малки селски общини (например Борован, Цар Калоян, Борино), повечето от които винаги са били в дъното на подреждането през последните 10-15 години. Разликите между нивото на заплащане в тях и в челните общини се измерват в пъти и отразяват, от една страна, спецификата на местните икономики, а от друга, значителните териториални разлики в цената на труда.

В областта на социалното подпомагане на населението

- Най-същественият извод е, че териториалните ниши на бедност остават постоянни на крайните места през последните 10 години традиционно намират място малки, слаборазвити, изостанали общини като Кайнарджа, Н. Козлево, Брусарци, Димово, Ружинци и др. В регионален аспект доста от тези общини са разположени в северозападната и североизточната част на страната.

По отношение редовността на водоснабдяването

- Почти всяка четвърта от община има проблем с редовното водоснабдяване на населението. Диференциацията между общините в това отношение остава значителна и тя се дължи главно на наличието на (предимно сезонен) режим в на водоснабдяване в редица териториални единици и на лошото състояние на селищната водопреносна мрежа.

По отношение достъпа до здравни услуги

- В огромната част от българските общини осигуреността на населението със здравни кадри е под средното за страната равнище, което влошава значително качеството на здравната помощ на местно ниво. Това обуславя наличието на значителна диференциация и води до формирането на лоши условия на живот и нисък здравен статус на жителите на тези общини.

По отношение подреждането и диференциацията на общините по обобщаваща социална оценка през 2004 г.:

- Едва във всяка четиринадесета община социалното положение на населението (по анализирани показатели) е по-добро от средното за страната, но то може да се определи като сравнително устойчиво.
- Общите междуобщински различия, съвкупно формирани от наблюдаваните социални параметри, не могат да се оценят като особено значими.
- Групата общини в „критично” състояние (или на изостаналите в социално отношение) включва над 1/3 от цялата съвкупност. Разликите между техните обобщаващи социални оценки не са толкова големи, което означава, че вътрешната диференциация в тази относително многобройна група общини не е значителна. С други думи, техният социален статус, освен че е неблагоприятен и устойчив, е и относително сходен.

По отношение динамиката на промените в подреждането и диференциацията на общините през периода 2003-2004 г.:

- Социалното състояние на повечето общини е динамично и те променят своите позиции в общото класиране. Тази динамика не е еднозначна, но в редица случаи е свързана със заемане на място в „златната среда” (т.е. във II група), което отразява известно увеличаване на сходността на социалните проблеми на местно ниво. Въпреки това промените в подреждането и групирането на общините са предимно в посока към леко увеличаване на поляризацията и (макар и слабо) задълбочаване на териториалните социални различия.
- Социалният профил на повечето общини съответства на общото им социално-икономическо състояние. Разминаванията в тяхното позициониране по интегралната и по обобщаващата им социална оценка за 2004 г. може да се интерпретира като проява на инерционността на връзката между икономическо и социално развитие.

2. По отношение на социалните различия между областите

- Поради много добрата стойност на обобщаващата социална оценка на водещата област (София-град) и поради близките, но и доста отдалечени от еталона стойности на оценките на областите, намиращи се в дъното на класацията, се наблюдава сравнително добре изразена диференциация

между областите. Във всички области обаче съществува проблемът с изоставащите в социално отношение общини.

- Подреждането на областите в краткия анализиран двугодишен период е сравнително устойчиво, като разместванията са по-типични за области, заемащи място във втората половина на класацията.
- Голяма част от областите, които се намират на „отворени” граници (където има гранични контролно пропускателни пунктове) подобряват позициите си, докато Смолян и Кърджали например ги влошават. Отварянето на нови транспортни коридори по границите ни с Гърция и Румъния и засилването на сътрудничество в трансграничните райони в близка перспектива ще бъде съществен фактор за динамизиране в положителна посока както на социалното, така и на икономическото развитие на „външните” териториални единици на страната.

3. По отношение на социалните различия между районите за планиране:

- Различията между районите за планиране са в сравнително широки и нарастващи рамки. Това индикира известно задълбочаване на различията в равнището на тяхното социално развитие през разглеждания период 2003-2004 г.
- Позиционирането на районите за планиране се определя от състоянието на съставляващите ги общини, поради което Северозападният и Североизточният райони, където се намират около 47% от изоставащите общини, заемат последните места в класирането по обобщена социална оценка.
- Преодоляването на социалното изоставане на областно и местно ниво в Северозападния и в Североизточния район за планиране, както и в Югоизточния, за който е характерна значителна вътрешна диференциация между общините, изисква специално внимание от практическа гледна точка.

Проведеното изследване на трите териториални нива позволява да се заключи, че методите и резултатите от него могат да се използват за наблюдение и оценка на състоянието и различията в социалната област между общините, областите и районите за планиране и да служат като основа за вземането на решения, засягащи стратегическото планиране и управление на местно, регионално и национално равнище.

ЕКОЛОГИЧНИ ПАРАМЕТРИ И ТЕРИТОРИИ

*Направен е опит да се ранжират всички общини в страната по посока на изискването за постигане на „устойчиво“ (екологосъобразно) развитие. С помощта на „таксономичен подход“ и на емисионни и имисионни характеристики са открити групи от общини, създаващи съществени екологични неблагоприятия, респ. формиращи „депресивни“ територии. Проследени са диспропорциите на екологично насочени инфраструктурни елементи за водите, въздуха и третиране на отпадъците. Изведени са изводи за превръщане на екологичния фактор от „ограничител“ в ускорител на устойчивото развитие.
JEL: R11, R19*

В условията на пълноправно членство на България в Европейския съюз въпросите с устойчивото и екологосъобразно развитие на общините придобиват нови и по-значими измерения.

Предвид обстоятелството, че без съхраняване на природния компонент на съвкупния капитал постигането на устойчивост е невъзможно и всички компромиси в това отношение в дългосрочна перспектива водят до изкривяване на развитието, тези въпроси вече нямат само регионално значение. Членството в клуба на европейските икономики императивно налага ново мислене и поведение по отношение на природните компоненти на всяка една страна в съюза, защото именно те на практика оформят нейната уникалност и придават необходимото разнообразие на този мегарегион с огромна територия и население.

Европейските стандарти във все по-голяма степен ще предизвикват нови за страната ни казуси и ще поставят на изпитание способността на административните структури да решават проблеми. Най-добра илюстрация за това е напрежението в редица общини около проектите свързани с “Натура 2000“ и кризата около “софийския боклук“ която изкара на преден план въпросите със занемарените стратегически подходи за трайно решение на проблемите, правата на гражданите да имат достъп до информация, правосъдие и инициативи, ако тези права са нарушени, финансовите, технически и административни лостове за адекватна реакция. Едва ли ще

¹ Ст.н.с. д-р Николай Чкорев е научен сътрудник в Икономическия институт на БАН, секция Регионална и секторна икономика, тел: 8104035.

сбъркаме ако кажем, че подобни случаи ще са една проекция на това, което може да стане след години в който и да е друг район на страната при положение, че добрите европейски практики бързо и ефективно не намерят приложение във всяка една българска община.

Ето защо е необходимо добре да се познават екологичните параметри на общините, областите и районите за планиране, които безспорно са индикатор за състоянието на базата за развитие.

Както показват предишни изследвания във формираната се вече биоикономическа система всякакви решения които игнорират този аспект на развитието имат пагубни последици и водят до появата и развитието на т. нар. екологично депресивни територии и трайни икономически, социални и екологични негативни последици.

Целта на изследването е на базата на официална статистическа информация (от източници на НСИ и ИАОС) по отношение на основните природни компоненти (въздух, води, отпадъци, акустична среда), както и на емисионни и имисионни характеристики да се открие приноса на всяка община (територия) във формиране на екологичния фон на страната, да се ранжират общините съобразно този принос и да се проследи във времето в каква посока (ограничител или стимул на развитието) е действал т.нар. "екологичен фактор". Изводите засягат 2004 г., а където е било необходимо са анализирани и процеси през 2003 г. Част от анализите на общинско равнище, предвид конфиденциалния характер на информацията, са изведени от електронни носители на информация.

Потенциални ползватели на този продукт биха могли да бъдат всички субекти и институции, имащи отношение в областите на регионалното развитие.

1. Територии и прилежащите въздушни басейни

Въздухът е особен природен компонент и въпреки първостепенната му важност само условно все още може да се схваща като същински икономически ресурс. За разлика от водата която може да се акумулира, съхранява и при нужда да се използва (атрибути на същинските ресурси) въздухът, предвид неограничената си достъпност е по-скоро всеобщо благо отколкото ресурс. Твърде възможно е, в близко или по-далечно бъдеще това положение да претърпи развитие и във все по-голяма степен този компонент да придобива качества и функции присъщи на ресурсите. При всички случаи обаче неговата незаменимост за биологичните видове и качества му го превръщат в ключов фактор за всяка една територия. Самото съществуване на понятието "екологично обусловена миграция" често е свързано пряко или косвено с този природен компонент и посоката на мигрантите добре характеризира дадена територия като "добро място за живеене" или "депресивна територия". За съжаление доста голяма част от територията на страната подобно на минали периоди все още не може да се причисли към първата категория и причините за това са комплексни.

Известно е, че в много от българските общини съществуват производствени мощности които много трудно бихме могли да приемем като екологосъобразни. В резултат на наследената материално-техническа база с ниско технологично равнище, голяма материалоемкост и енергоемкост, бавно реструктуриране на икономиката и изключително дълъг преходен период към същинска пазарна икономика (където по презумпция би трябвало да важи принципа “замърсителя плаща”) в страната съществуват територии където компромисите по отношение на екологичните нужди са практика. По правило тези територии обхващат големи и много големи демографски маси в активна възраст, а в пространствен аспект варират от малки (Бобов дол и Елисейна) до много големи (районите “ Марица-изток “ и София) размери.

Разбира се, най-важната характеристика по повод атмосферния въздух е остротата на породените неблагоприятни екологични последици и затова от първостепенна важност е да се проследи приноса на конкретните общини при емисиите на замърсители, а така и имисионните характеристики за отделните общини.

В по-глобален план може да се отбележи, че решаваща роля в това отношение играе икономическата активност на страната и особено технологичното равнище на производствените мощности в отделните региони. Ако излезем от класическата характеристика за отношението икономика-околна природна среда “емисии на единица БВП (произведен брутен вътрешен продукт)” може да заключим, че страната върви в правилна посока.

В сравнение с 2003 през 2004 г. нивото на емитираните серни окиси спада с около 4% докато БВП на човек от населението в щ. дол. надхвърля 3000 или с около 500 дол. повече. Това е значително постижение, но за съжаление не важи за всички емисии на замърсители. Правилните тенденции при емисиите на серни окиси, метанови съединения и въглероден двуокис (намаляващи съответно с 4% и 2%) се изкривяват от увеличените в редица региони количества на емисиите на азотни окиси – ръст 3%, неметанови летливи съединения – 5% и двуазотен окис – ръст 7%.

Съмненията, че отпадането на мощности от ядрената енергетика на страната, съобразно договореностите с ЕС и доста отдалеченото във времето пускане на нови такива, ще доведе до задълбочаване проблемите с емисии на замърсители във връзка с процесите по изгаряне на горива за добив на енергия, ако не се предприемат адекватни мерки, остават.

От Таблица 1 се вижда, че приносът на Южният централен район за планиране по отношение на емисиите на атмосферни замърсители е решаващ и изцяло негативен (ранг 1). Подобно на минали периоди големият замърсител СМЕК “Марица-изток” през 2004 г. е емитирал 67% от серните окиси, 23% от азотните и 41% от въглеродния двуокис от общите за страната количества на тези емисии. Очевидно посочените правилни тенденции, както и увеличаването на относителния дял на емисиите по други направления (производствени процеси и транспорт и други източници) не са в състояние да

промяят статуквото и този район за планиране остава рекордьор в генериране на проблеми по отношение на атмосферния въздух, а както се вижда и по отношение на другите природни компоненти. Вторият район за планиране, създаващ отчетливи проблеми в това отношение е Югозападния, където само в районите на Кремиковци и Перник са емитирани съответно 2854 и 23381 т от серните окиси, 845 и 2204 т. – от метана, 66441 и 6711 т. – от въглеродния окис, 1052521 и 1106669 т въглероден двуокис от общите за страната по линия на индустриалните горивни и производствени процеси през 2004 г.

Най-малкопроблемни по отношение емисиите на атмосферни замърсители са Северозападния и Северноцентралния район за планиране – съответно ранг 6 и 5.

Таблица 1

Интегрални оценки и рангове на районите за планиране – емисионни характеристики през 2004 г. (по компоненти)

райони за планиране	оценка	ранг	оценка	ранг	оценка	ранг	оценка	ранг
	отпадъци	отпадъци	въздух	въздух	води	води	води и въздух	Води и въздух
Северозападен	0,8232	5	0,9013	6	0,8208	3	0,9096	6
Север-централен	0,8799	6	0,8034	5	0,7474	2	0,8136	4
Североизточен	0,6565	2	0,6581	3	0,8613	4	0,7187	3
Югоизточен	0,75	4	0,7535	4	0,9795	6	0,8213	5
Южен централен	0,4134	1	0,4184	1	0,7293	1	0,5045	1
Югозападен	0,6804	3	0,5837	2	0,8641	5	0,6622	2

По отношение на областите логично е да предположим, че тези с най-утежняващи характеристики по отношение на приноса в атмосферното замърсяване са разположени в Южния централен и Югозападния район за планиране. В първата десетка по ранг са Стара Загора, Хасково, Перник, Кюстендил, Пловдив, както и Бургас, благодарение на нефтохимическата си индустрия. В северната част на страната отчетливи проблеми се наблюдават във Варна, В.Търново и Русе. Изключително неблагоприятни са позициите на най-развитите области – София и Варна с рангове 3 и 2 съответно по отношение качеството на въздуха, защото в тях са съсредоточени огромни демографски проблеми. На другия полюс в тази класация са областите Търговище, Силистра и Кърджали с интегрални оценки над 0,900 и рангове съответно 28,27 и 26.

Следователно можем да препотвърдим извода от минали периоди, че по отношение на незаменимия природен компонент – въздуха – “най-развитите в икономическо отношение области остават добро място за формиране на доходи, но лошо място за обитаване”.² Не трябва да се забравя, че точно в тези територии е разположена по-голямата част от активното население на страната

² Вж. Социално-икономически различия между общините в България, С., 2003, с. 137.

и рисковете за неговото здраве са значителни. Наблюдаваните превишения на ПДК в тези територии са в противоречие с изискването на наредба № 14 от 23 септември 1997 г. регистрираните количества да “не оказват нито пряко, нито косвено въздействие върху организма на човека, включително отдалечени последствия за настоящето и бъдещето поколение, и да не намаляват неговата работоспособност, самочувствие и дълголетие”.³ Това е много сериозен икономически и социален проблем особено като се отчетат огромните дефицити в системата на здравеопазването на страната.

В област Стара Загора към тези неблагоприятни тенденции трябва да се прибавят и проблемите с т. нар. залпови замърсявания чието идентифициране се натъква на доста трудности и прехвърляне на отговорности. За този които почне да изпитва вредните въздействия върху здравето си обаче едва ли ще е от значение дали военният полигон или ТЕЦ “Марица-изток” са първопричината за мъчителното лутане по болнични заведения с неясен изход и огромни финансови загуби. Все още принципът “Замърсителя плаща” практически не се прилага в необходимата цялост и това не е само български проблем.

Членството на България в ЕС предоставя и възможности тези неблагоприятни последици чрез използване на добрите европейски практики на общинско и национално равнище да бъдат туширани и в следствие премахнати. Един от приоритетите за развитието на българските общини е те да играят много по-голяма роля при формиране на политиката по отношение предоставяните услуги в рамките на своите територии. Сега е момента общинските администрации да проумеят принципите на устойчивото развитие и вместо да провеждат късогледа политика, подчинена преди всичко на интересите на много малко по правило хора (бизнесмени) с неясни капитали или дребни собственици с големи надежди, да заложат успешни природосъобразени стратегии с дългосрочни цели. Например “Натура 2000” е шанс в много по-голяма степен отколкото ограничител на икономиката на крайбрежните морски региони. В този смисъл неадекватните реакции на кметовете на тези и други общини са типичен пример на провинциализъм и сбъркан местен патриотизъм. Опасността за която предупреждава Джон Ст. Мил, а именно че “Оригиналноста е нещо което неоригиналните умове не могат да оценят”⁴ е на път да се осъществи в българските реалности. Преситените богати туристи няма да предпочетат Турция или Гърция каквито са аргументите на противниците на разширяване обхвата на защитените територии, а по-скоро ще оценят сравнителните преимущества на неурбанизираните територии. Точно тук трябва да се действа по европейските критерии, дори на някому това да не се харесва. Сега ще проличи решимостта на централните институции и истинските политици (доколкото ги има) да надмогнат собствените си амбиции и интереси в името на европейските граждани и бъдещите поколения. Всеки друг подход ще подкопава истинската ресурсна база за развитие и ще повтори грешките на доста напреднали в туристическата

³ Опазване качеството на въздуха, т. 2, МОСВ. Вис Виталис, С., 2005, с. 52.

⁴ Джон Стюарт Мил за свободата, Център за изследване на демокрацията, 1993, с. 88.

индустрия страни като Испания например, в която се преосмисля прекаленото урбанизиране на морските курорти.

За съжаление това което се случва в нашите крайбрежни територии и както изглежда ще продължи да се случва, предвид бездействието на институциите, е типичен пример на безогледно, а в много случаи и незаконно строителство. С тези сенчести схеми и криминални практики трябва да се приключи и инициативата не бива постоянно да идва от ЕС.

На равнище област проблемите свързани с емисии на замърсители в прилежащите въздушни басейни притежават качеството инерционност и въпреки, че в предишни изследвания не са представлявали точно очертан обект се формират в конкретните общини. Именно поради тази причина област Стара Загора е безспорният лидер по отношение на емисиите от въглеродни диоксиди (над 14 млн. т през 2004 г.) и с голям принос по линия на замърсяването с метан (над 240 хил. т.) и азотни окиси – над 21000 т. В таблица 2 са представени ранжировките на 10-те полярно разположени области, генериращи проблеми в атмосферата (осем с най-лоши и две с най-благоприятни показатели).

Таблица 2

Рангове на десет полярно разположени области по принос на емисии на замърсители по компоненти въздух, води и въздух-води общо през 2004 г.

Област	Ранг – въздух (В)	Ранг – води (С)	Ранг (В+С)
Ст.Загора	1	6	1
Варна	2	9	2
СГО	3	2	3
Бургас	4	24	4
Хасково	5	8	5
Кюстендил	6	19	6
Перник	7	23	7
Пловдив	8	3	8
Силистра	27	16	24
Търговище	28	10	22

От таблицата се вижда, че проблемните области са съсредоточили и най-големи демографски маси. Само в три от тях СГО, Варна и Бургас живеят повече от 50% от българското население (по данни от преброяването на населението към 31.12.2001 г. – НСИ). Обратно е положението в областите Търговище и Силистра, т.е. там където не се генерират проблеми населението е най-малко (малко над 140 000 души за всяка област). Тези съотношения не трябва да се интерпретират еднозначно, но не можем да допуснем, че там, където емисиите на замърсители достигат екстремни значения, е хубаво да живеят толкова много хора и обратното. Очевидно стандартът на живот не позволява всекидневно да се напускат териториите където се работи и да се осъществява обитаване и отдих на други (по чисти) такива, като по този начин

се реализира една “междинна“ стратегия, която в дългосрочен план е пагубна и не позволява пълноценен живот. Правилната стратегия в случая изисква от всеки биологичен вид, в т.ч. и човека, или да избяга от депресиращата го територия, или да премахне стресовите влияния. По много причини сега огромната част от населението не е в състояние да осъществи правилен подход и е принудена да споделя места, където околната природна и работната среда се наслаждат.

Вероятно това е една от причините за незавидния здравен статус на българите, влошената възрастова структура на населението и доста ниската средна продължителност на живот.

2. Общини и прилежащи въздушни басейни

Колкото и да са важни проблемите засягащи по-глобалните измерения на посочените проблеми те не могат да бъдат решени изобщо, те винаги ще са свързани, поне в пространствен аспект, с конкретните общини. В този смисъл всеки успех на общинско равнище по-правило ще води до положителни промени и в областите, и в регионите за планиране, и в крайна сметка, в планетарен мащаб. Колкото и незабележими да са ефектите с почистване на атмосферния въздух в община Гълъбово или Раднево по деликатните и опосредствани природни механизми, може би точно те ще са със решаваща роля за предотвратяване на глобалното затопляне например.

Преминаването от глобално мислене към конкретно действие е и най-важния атрибут на работещия съвременен енвайронментализъм. Точно затова всеки достатъчно просветен и мислещ кмет или общински съветник може по своеобразен начин да се приближи към действителния световен елит като предпочете вечните интереси на поколенията, които ще ни наследят, пред тези на силните на деня. Отчитането на интересите на бъдещите обитатели на териториите, които смятаме по презумпция за “наши”, е предизвикателството на този век.

Главоломните промени в технологиите, скоростта, с която ще можем да обработваме информация, и неизбежната глобализация на икономиката са в състояние да ни помогнат по пътя към изграждане на устойчиви общини. Първата стъпка по този нелек засега път е идентификацията на екологичните проблеми, там където съществуват.

Най-проблемните общини по линия на замърсяване на атмосферата са представени с интегралните си оценки и рангове, изчислени с помощта на различни показатели (емисии на азотни оксиди, неметанови и метанови съединения, въглеродни оксиди и диоксиди и амоняк) и таксономичен подход, позволяващ да се проследи напредъка и изоставането им по пътя към устойчиво развитие. Става дума именно за напредък, а не за истинско устойчиво развитие, тъй като към днешна дата на територията на страната не съществуват необходимите за пълноценната му реализация условия. В този смисъл най-отдалечени от този напредък са общините СГО, Раднево, Девня,

Бургас, Гълъбово, Димитровград, Бобов дол, Белослав, Перник, Русе и те формират челната десетка, а на противоположната страна са Суворово, Сапарева баня, Сатовча, Ново село, Сопот, Опан, Калояново, Съединение, Ново село и Белица. Между тези полярно разположени общини в страната се вместиат другите 244, които в резултат на наслагване на емисионни и имисионни фактори гравитират по-силно или по-слабо към изброените по-горе.

С оглед на конкретните стойности на интегралната оценка на всяка община и абсолютните стойности на емитираните замърсители може да приемем, че общините с оценка по-голяма от 0,9420 (Самоков) с ранг 59 по-скоро търпят вредни влияния отколкото създават проблеми. Тези 205 общини сравнително лесно могат да решат екологичните конфликти и да се придвижат по-близо до хипотетичната община модел. Основанията за подобна констатация се базират на конкретни анализи по изброените показатели. Ако детайлно подходим към проблемите на община Костинброд – например ранг 121 и интегрална оценка 0,9436 ще забележим, че с много малко инвестиции емисиите на въглеродни диоксиди – 2204 т през 2004 г., могат да се редуцират и тъй като те са с най-голяма относителна тежест общината може да се придвижи в зоната на тези с ранг 200.

С различна сила такива стратегии могат да се приложат за почти всички общини от междинната група, а те са многократно повече от групата на проблемните. Идеята на подобен подход е постепенно първият квинтил от съвкупността на българските общини с най-голям принос в емисиите да се приближи до едни поносими равнища и на последващ етап от развитието на икономиката бързо да се приближи до моделните характеристики.

От таблица 3 и фигура 1 се вижда, че 7 от десетте най-големи и замърсители със въглероден диоксид са общини разположени в южната част на страната. Това е трайна тенденция и се наблюдава от десетилетия.

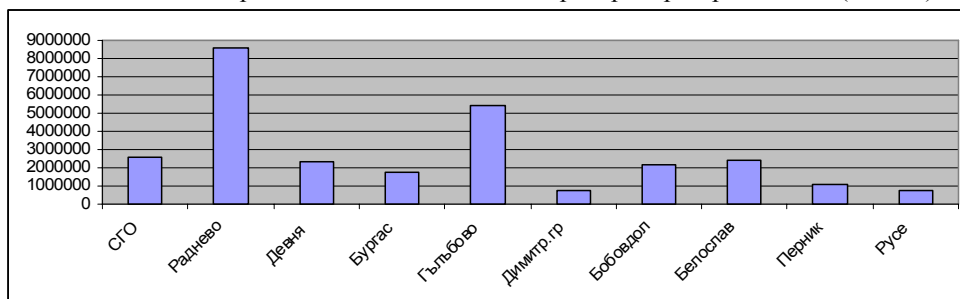
Таблица 3

Емисии, рангове и интегрални оценки на десет общини (най-крупни емитери на въглероден диоксид през 2004 г.)

Община	Емисии на въглероден диоксид (т)	Ранг (въздух)	Интегрална оценка
СГО	2622231	1	0,6585
Раднево	8547294	2	0,7234
Девня	2326435	3	0,7464
Бургас	1786905	4	0,7591
Гълъбово	5454161	5	0,7825
Димитровград	765646	6	0,8056
Бобовдол	2125593	7	0,8287
Белослав	2435788	8	0,86
Перник	1110668	9	0,8755
Русе	744174	10	0,8895

Фигура 1

Емисии на въглероден диоксид в общините рекордьори през 2004 г. (тонове)

Само общините Раднево и Гълъбово изхвърлят в атмосферата повече от 50% от емисиите на общините рекордьори, а в национален мащаб – около 28% от диоксидите. Причината СГО да е номер едно в класацията по отношение на компонента въздух са големите количества на емитираните през годината метанови и неметанови съединения и въглероден окис. Следователно ако приоритетно усилията по овладяване на тези проблеми се насочат в южната половина на страната може бързо да се постигнат конкретни резултати.

От фигурите 2а и 2б се вижда, че при различните замърсители на атмосферата общините рекордьори най-често сменят само местата си, но остават в десетката на най-големите емитери. При адекватни мерки в общините Гълъбово, Раднево и Бобов дол огромна част от тези проблеми могат да отпаднат и в резултат на това в национален мащаб фоновото равнище ще се оптимизира. С още по-голяма сила това важи за амоняка – специфичен канцероген (фиг. 2б) в общините Девня и Димитровград.

При неметановите летливи органични съединения общините в първата десетка се подреждат както следва: Бургас (33999 т емисии), Столична (40718), Варна (2656), Хасково (1997), Русе (1632), Пловдив (1143), Разград (1120), Ямбол (1053), Девня (10538) и Димитровград (977).

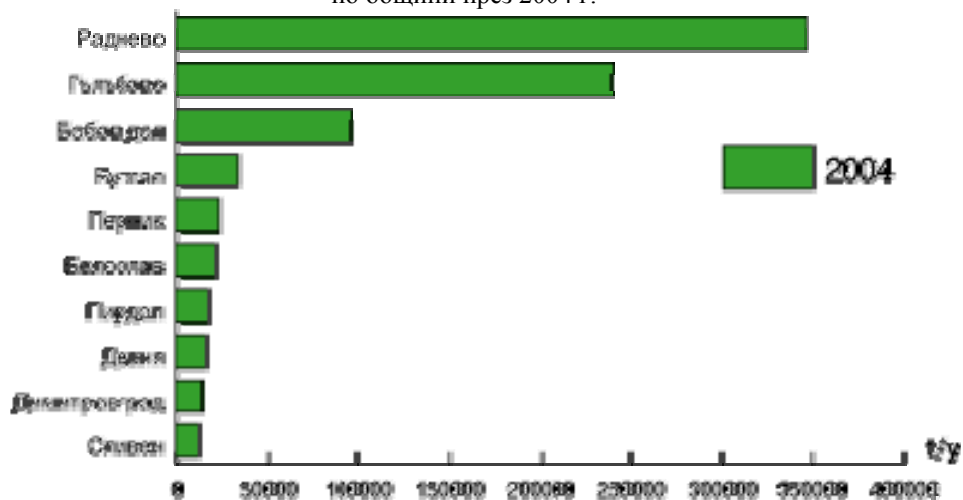
При емисиите от метан в тази класация се вметват общините Раднево – 160914 т, Бобов дол, Гълъбово, Поморие Враца, Перник Силистра, Бургас, Столична и Годеч с 4899 т.

В първата десетка на общините с рекордно високи емисии на въглероден окисид (между 67019 и 510 тона) са Столична, Перник, Бургас, Ихтиман, Ст. Загора, Враца, Първомай, Пирдоп, Шумен и Гълъбово.

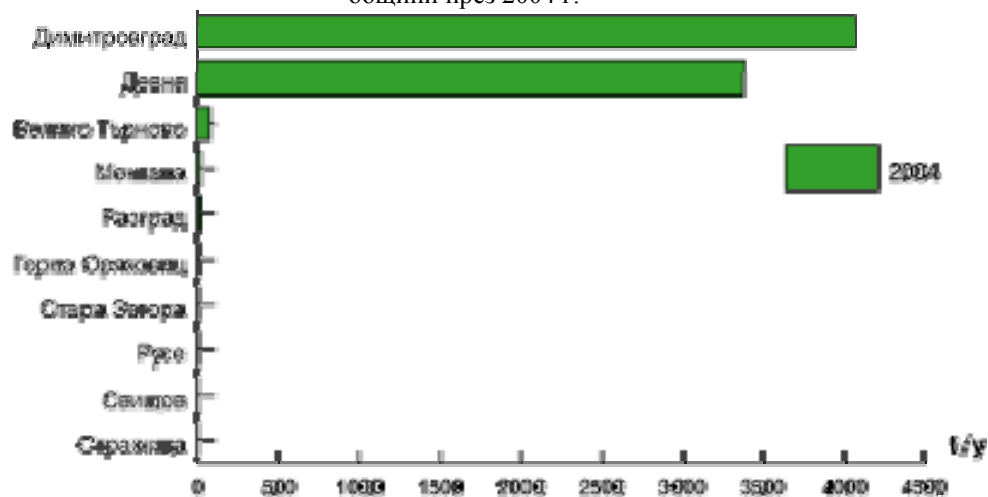
Както се вижда големите общини София, Варна, Бургас и по шестте избрани показатели за атмосферен въздух почти стопроцентово присъстват в най-

проблемната /първите десет/ група или гравитират към нея. В това отношение сравненията с минали периоди никак не са оптимистични и показват неоправдано бездействие.

Фигура 2а
Емисии на азотен диоксид във въздуха от горивни и производствени процеси по общини през 2004 г.

Фигура 2б
Емисии на амоняк във въздуха от горивни и производствени процеси по общини през 2004 г.

Източник: ИАОС

3. Отпадъци

За всички български общини проблемите с образуването, транспортирането и третирането на отпадъците в различните им проявления започват да изискват все по-голямо внимание. В зависимост от спецификата на конкретните общини понякога управлението на тези процеси е решаващ фактор за бъдещето развитие на прилежащите територии. Перманентните кризи със софийския боклук и продължаващото отлагане на кардиналното и трайно решение по този повод са най-добрата илюстрация на споменатите твърдения. В началото на XXI век депонирането на отпадъци остава основен метод за обезвреждане им в страната. Единствен метод за обезвреждане на битовите отпадъци в страната е депонирането. Това далеч не отговаря на нуждите на съвременното българско общество и предприетите в последно време опити за разделно събиране на битовите отпадъци в някои общини са твърде закъснели, макар и полезни. За съжаление слабостите визирани в предишни изследвания се запазват и дори задълбочават. Немислимо е едва 3% от депата на които се депонират битови отпадъци да са снабдени с кантари, а на другите 97% разчетите за превозените, събрани и депонирани отпадъци да се базират изцяло на субективните отчети на шофьорите на фирмите ангажирани с тази дейност. Полезно е те да имат печалби, но при един действителен, а не занижен или липсващ най-често контрол. След опитите да се въведе разделно събиране на битови отпадъци на много места се чувства и съпротива, която придобива уродливи форми и такива случаи се посочват в медиите.⁵ Едва ли клошарите имат интерес да палят новите кофи тъй като в известен смисъл те ги улесняват (особено за хартиените отпадъци) и причините трябва да се търсят на друго място – там където има конфликти на интереси.

По същата причина вероятно не се осъществяват и прокламираните от години намерения да се въведе GPS система за проследяване на движението на камионите, транспортиращи отпадъци. Въпреки тези факти общинските съветници в цялата страна са особено чувствителни когато се заговори за корупционни схеми в техните среди.

Продължава и вредната практика да не се наблюдава морфологичния състав на битовите отпадъци. Липсват и инсинератори за изгаряне на отпадъци от болниците, като това е изключение само в София.

По отношение на опасните отпадъци, които носят и най-големи рискове за здравето на населението, има положителни промени, но и те не са достатъчни; процентът на депонираните остава много висок. В национален мащаб основните методи на третиране на опасни отпадъци през периода 2000-2004 г. са илюстрирани на фиг. 3а и 3б. За разглеждания петгодишен период депонираните опасни отпадъци са около 60% спрямо общото количество образувани. Средногодишно 390 kt от тях се депонират.

⁵ в-к „24 часа“ р 15.01.2007, „Голяма шашма с разделното събиране“.

Фигура 3а

Фигура 3б

От 2001 г. се забелязва тенденция към намаляване дела на депонирането спрямо останалите методи за третиране на отпадъците, което се дължи най-

вече на предприети действия за внедряване на технологии, водещи до оползотворяване и въвеждане в експлоатация на инсталации за обезвреждане на опасни отпадъци. За 2004 г. са депонирани около 316 kt такива отпадъци, което сравнено с 2003 г. е с около 8% повече. За периода 2000-2004 г. средно 24% от образуваните опасни отпадъци са предадени за оползотворяване, като за 2004 г. те са 159 kt. Забелязва се тенденция към нарастване дела на отпадъците, предадени за оползотворяване, спрямо общообразуваните, което е свързано с въвеждане в експлоатация на инсталации за повторното им използване и рециклиране. За оползотворяване се предават основно опасни отпадъци, съдържащи метали, като алуминиева шлака, оловна шлака, цинкова пепел, цинкови утайки, излезли от употреба оловно-кисели акумулатори и отработени масла.

Тези полезни процеси обаче в голяма степен се изкривяват с криминалните схеми на действие на почти всички лицензирани фирми за изкупуване на черни и цветни метали. Придобитите вторични суровини често са просто откраднати, а на тези които ги предават не се иска да докажат произхода им. Очевидно бизнес интересите тук са много големи и волята на политиците да променят нормативната база в това отношение липсва. През последните две десетилетия няма реални стъпки в това отношение, което е твърде симптоматично за техните бъдещи намерения.

През 2004 г. около 9% опасни отпадъци са обезвредени чрез химични методи и изгаряне. Това са основно нефтените утайки от Лукойл-Нефтохим – община Бургас.

Изгарянето като метод за обезвреждане е характерен за отпадъците от лечебните заведения. През 2004 г. 67% от тях са обезвредени в инсинератор за опасни отпадъци от здравните заведения, разположен на територията на Александровска болница – София.

През периода 2000–2004 г. чрез депониране са обезвредени средно 87% от производствените отпадъци. За 2004 г. делът на депонираните производствени отпадъци спрямо образуваните е 72%. Производствените отпадъци, образувани от неорганични химични процеси и от съоръжения за обработване, пречиствателни станции за отпадъчни води и от водното стопанство, практически изцяло се депонират. Делът им спрямо общо депонираните е над 92%. Най-голям дял от депонираните производствени отпадъци имат тези от термични процеси (72%). Следват отпадъците от неорганични химични процеси (12%). За сравнение през 2003 г. тези проценти са съответно 82 и 12.

Тук е необходимо едно уточнение относно сравненията с минали периоди. През 2004 г. методологията на статистическите проучвания (специално за неопасните отпадъци) беше изменена и въведена нова номенклатура. Сегашния “списък на отпадъци” замени използвания преди термин “класификация на отпадъците”, а освен това беше променен и обхвата на статистическото наблюдение на отпадъци. Следователно сравненията носят и известна условност.

През периода 2000-2004 г. обезвредените чрез изгаряне производствени отпадъци са средно около 0.46% от общото количество, като през 2004 г. количеството им възлиза на около 42 kt. На фиг. 4 са показани количествата депонирани битови, производствени и опасни отпадъци. Общото количество през 2004 г. е намалено с 25% спрямо 2003 г., за сметка на депонираните производствени отпадъци.

Фигура 4

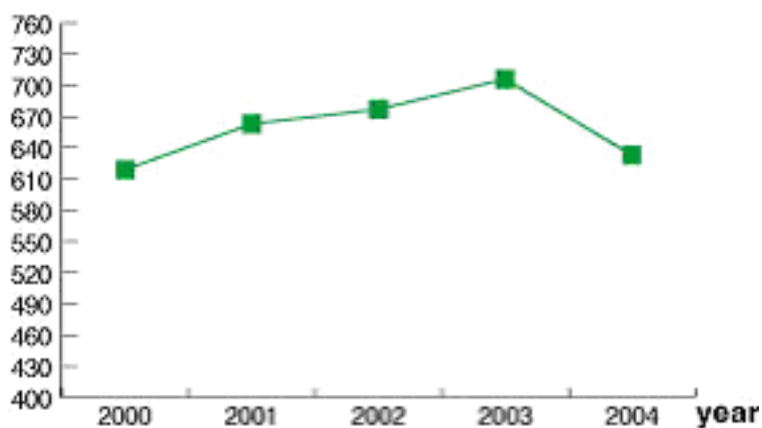
От фигурата се вижда, че битовите отпадъци са сравнително постоянни като количество, но на общинско равнище съществуват големи диференциации. Докато в община Руен са депонирани 26 т през 2004 г. количествата в общините Столична (361000), Аксаково (109606), Банско (15555) и Несебър (28600 т) са несравнимо по-значителни и недвусмислено показват къде трябва да се насочат приоритетите при управлението им. Всички общини развиващи туризъм трябва да изработят адекватни стратегии в това отношение и да насочат голям процент от еврофондовете в тази посока.

Така всички конфликти на интереси и по отношение на изграждането на депа за отпадъци и на терени за построяване на заводи за такава обработка до голяма степен ще бъдат избягнати. От фигурата 5 се вижда, че броя на депата намалява в сравнение с 2003 г. и почти се приближава до този през 2000 г. По тревожен е фактът, че в почти всички общини в страната съществуват т. нар. нерегламентирани сметища и броят им нараства (по експертни оценки надхвърля 5000, т.е. почти колкото са населените места в страната). Не е приемливо в страна-членка на ЕС съотношението на нерегламентираните към

законните сметища да е 9 към 1, защото това поставя много въпроси свързани с ефективността на общинските администрации изобщо.

Фигура 5

Брой депа за битови отпадъци за периода 2000-2004 г.

Източник: НСИ

Източник: НСИ и ИАОС

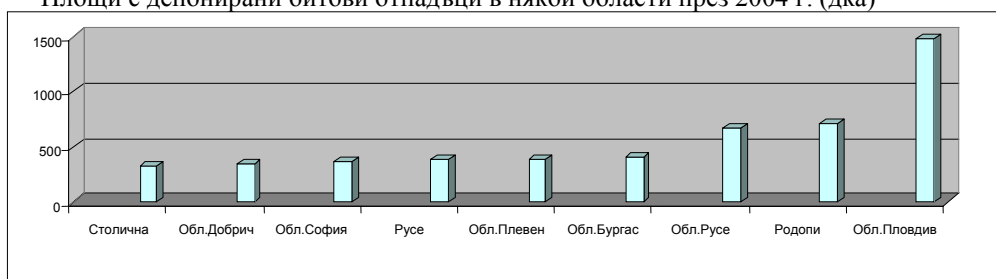
Фигура 6

Процент на обхванатото със организирано сметосъбиране население по райони за планиране през 2004 г.

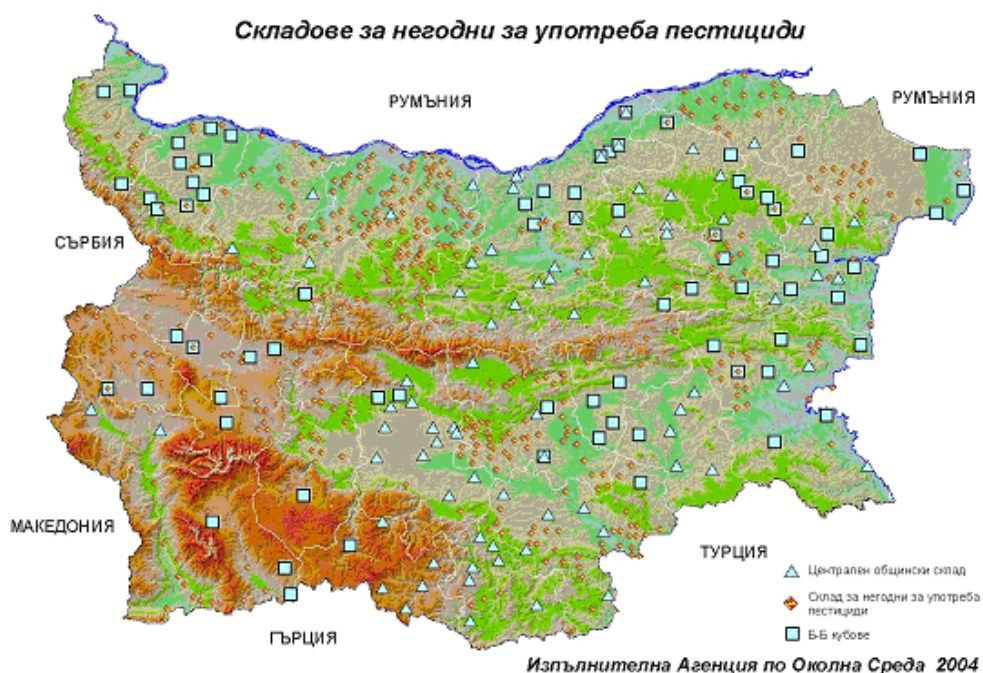
Фигура 7

Площи с депонирани битови отпадъци в някои области през 2004 г. (дка)

Подобни са и процесите със хаотичното разполагане на излезли от употреба пестициди и от фигура 8 се вижда сериозността на този проблем, който в резултат на имисионни фактори излага на опасност прекомерно голям брой общини, особено в северната половина на страната. Липсата на ефективна охрана на такива обекти и ниската екологична култура на лицата за които тези субстанции представляван някаква ценност подсказва, че могат да възникнат сериозни здравни рискове.

Фигура 8

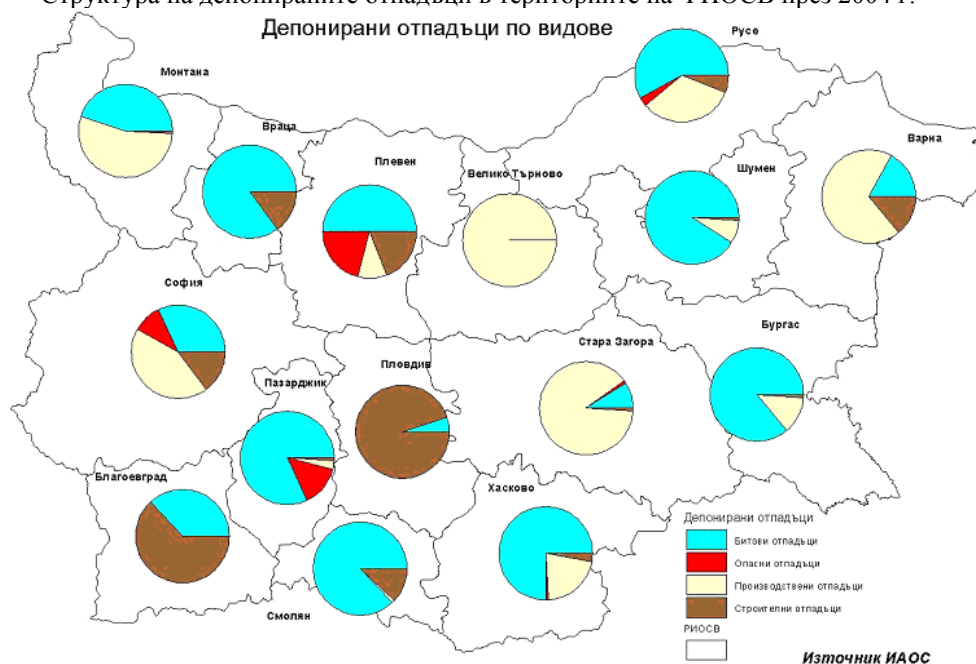
По отношение предоставяне на услуги свързани със сметосъбирането в повече от общините се забелязват положителни тенденции и нарастване процента на населението обслужвано със системи за организирано сметосъбиране. В сравнение с 2003 г. увеличението е с около 2% и през 2004 г. 84.2% от населението е обхванато с тези системи.

С най-добри показатели се характеризират общините София – 100%, Смолян – 97.3%, Габрово – 94.8%, Благоевград, Кюстендил, Пловдив, Русе с над 90%, а на другия полюс в тази класация са общините Силистра – 47%, Разград – 51.2% и Търговище 56.6%. По данни на общинските администрации през годината са събрани над 3000 хил. т. битови отпадъци, а общият брой на депата където те се извозват е 633. В сравнение с 2003 г. броят им намалява с 73, като най-много са закрити в Пазарджик – 26, Варна и Плевен – по 24.

Причините за тези промени са – изчерпване на капацитета и някои несъответствия за изграждане и експлоатация на такъв тип обекти.

Ограничените финансови възможности на голям брой от общините и трайните тенденции отпадъците да се депонират подсказват, че и в бъдеще ще продължат конфликтите на интереси.

Фигура 9
Структура на депонираните отпадъци в териториите на РИОСВ през 2004 г.

Освен структурата на депонираните отпадъци може би много по-голямо значение имат количествата им и размера на териториите върху които те са разположени. По отношение на битовите отпадъци съществува териториална диспропорция, като в Южния централен (2418 декара заета площ) и Югозападен район (1247 дка) са разположени повече от половината заети с отпадъци площи в страната. Пловдив, Русе, Бургас, Добрич, Плевен, Монтана в най-близко време ще запълнят постоянно намаляващите остатъчни капацитети на депата и кризата от София ще се разпростре и в други територии ако не се избере превантивна стратегия.

Тази изразена диспропорция се наблюдава и при неопасните отпадъци от икономическа дейност като областите София (образувани 31529 хил. т), Пазарджик (17239 хил. т) и Стара Загора (130109 хил. т) генерират повече от 80% производствени отпадъци през 2004 г.

В северната част рекордьори, но в много по-малки мащаби, са Варна, Русе и Враца – между 1404 и 204 хил. т.

Макар и голяма част от тези отпадъци да се обезвреждат по различни способности проблемите със отнемането за несвойствени нужди терени рано или късно ще затормозят развитието на конкретни общини. Като се има предвид голямата роля на отрасъл строителство подобни конфликти трябва да се очакват в почти всички общини където се наблюдава строителен “бум”.

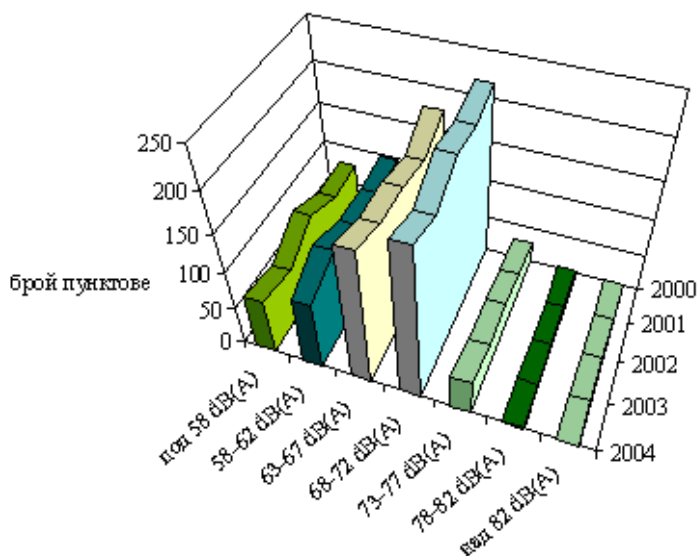
4. Шум и акустичен дискомфорт

В голям брой от общините проблемът с акустичната среда се превръща в постоянен и все по-невралгичен. Като се има предвид обстоятелството, че всеки шум над 58 децибела е опасен стресов фактор с все още слабо проучено в дългосрочен аспект негативно действие, може да се каже, че данните за 2004 г. са тревожни.

Както се вижда от фиг. 10 независимо, че е налице слабо увеличение на пунктовете с нива под 58 децибела в сравнение с 2003 г. и намаление на тези в интервала 58-62 във всички общини където са разположени монитори за шум се наблюдава влошаване на ситуацията в най-опасните за здравето интервали на шумови нива. Редица градове от страната, въпреки увеличеното количество на пунктовете (с 27 повече в сравнение с 2003 г.), остават извън системата на мониторинг. Няма данни за ситуацията с този опасен стресов фактор на територията на Благоевград, Видин, Пазарджик, Кюстендил, Силистра, Смолян, Търговище, Перник и Хасково.

Фигура 10

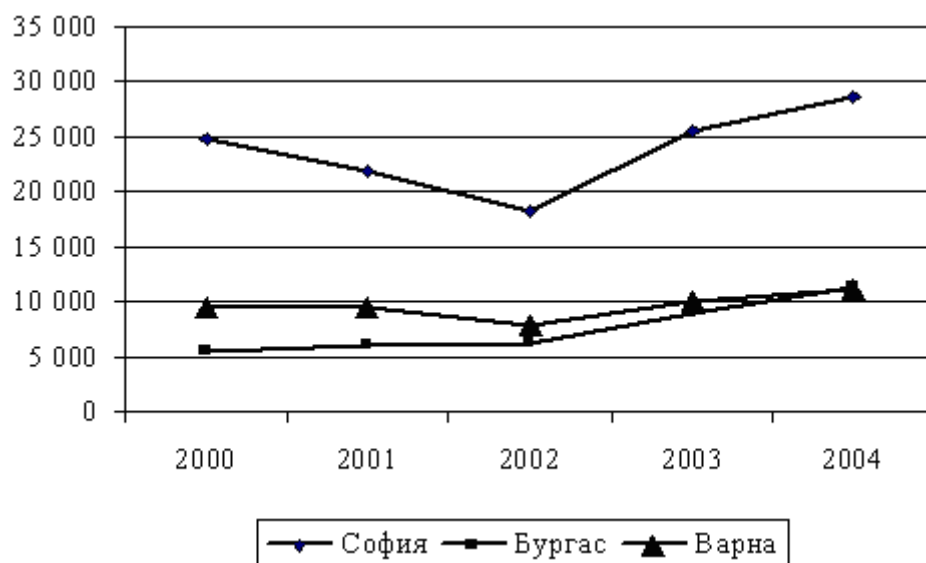
Разпределение на пунктовете за наблюдение на шумовите равнища по интервали в обхванатите с мониторинга населени места (градове) през 2004г.

От обхванатите с мониторинг територии през годината най-големите (екстремни) акустични неблагоприятия се наблюдават в Бургас, където са надхвърлени равнищата от 78 децибела. Особено тревожна е ситуацията с авиационния шум. Достигнатите най-високи стойности през 2004 г. в София, Варна и Бургас по отношение интензивността на движението на самолети (фиг. 11) е процес който явно ще се задълбочава в бъдеще с нарастване на авиационните превози. Не винаги разширенията на летищата (както е случая със Софийското летище) се съпътстват с мерки, свързани с намаляване на шумовите равнища.

Фигура 11

Интензивност на самолетодвиженията на основните летища

Когато към тези проблеми се прибавят и наследените става ясно защо през 2004 г. в Пловдив, София, Русе, Варна, Плевен, Габрово, Ямбол, Стара Загора фоновото равнище е почти винаги в изключително неблагоприятния интервал между 68-72 децибела, а другите големи градове Велико Търново, Добрич, Свищов са в интервала 63-67 дб и това е доминиращото ниво (72% от 592 пункта).

За оценка на шумовото натоварване от прелитащите над жилищните територии на София въздухоплавателни средства е създадена Автоматизирана система за мониторинг на авиационен шум, състояща се от 6 броя локални измерителни станции. Средните еквивалентни дневни нива на шума (Leq) за 16 часов непрекъснат период на измерване (включва фона с отчитане на авиационния шум) за най-засегнатите жилищни територии са дадени в табл.4. Както се вижда от таблицата с изключение на кв. Орландовци и кв.Кривина през 2003 г. в останалите места са превишени хигиенните норми. В резултат на

захожданията при приземяване и излитането на самолети около 30% от населението на София живее в акустичен дискомфорт само по тази линия. Особено засегнати са хората в непосредствена близост до терминалите (кв. Враждебна) и при излитане, и при кацане.

Проблем създава отделното шумово събитие, а именно прелитане на въздухоплавателно средство над съответна жилищна територия. То обикновено е с продължителност 20 – 35, но ако се наложи повторно или последващо захождане при кацане, това време се удължава.

Таблица 4

Разпределение на еквивалентни дневни нива на шума

Район/еквивалентно ниво	2002 г.	2003 г.	2004 г.
	Leq dB(A)	Leq dB(A)	Leq dB(A)
кв. Подуене	58,22 dB(A)	63,28 dB(A)	61.79 dB(A)
кв. Кривина	62,75 dB(A)	57,91 dB(A)	58,30 dB(A)
кв. Орландовци	50,21 dB(A)	50,58 dB(A)	50,54 dB(A)

Дори в територии и общини където се очаква да има подходяща акустична среда, предвид изключително високата мобилност на някои слоеве от населението се наблюдават т. нар. туристически дигресици. За един мощен джип вече не е трудно да достигне и най-трудно достъпни и по принцип тихи райони и да влоши средата и местообитанията на съобществата там. Много често ловни дружини и любители на екстремни изживявания стресират невикналите с човешко присъствие и голям шум животни. Точно по тази причина вместо да се търсят пътища да се заобикалят европейските изисквания за разширяване на тези тихи зони е необходимо да се оптимизира акустичната среда и да се съхрани биоразнообразието на тези територии.

Трябва да се намерят начини да се обуздаят въоръжените с бензинови резачки членове на различните “дървени” мафии, браконьерите с техните пушки в горите и бомби във водоемите, а ако това не се случва, така или иначе, както е през последните десетина години, да се преоцени необходимостта от съществуването на т.нар. контролни орган.

Очевидно продължава подценяването на този проблем в почти всички общини в страната и е много показателно отношението на правоохранителните органи в тази посока. На фона на необяснимото и неотговарящо на размерите на престъпленията свързани с околната среда намаление на условни и ефективни присъди, едва 92 случая през 2004 г. (165 през 2000 г.) няма нито условни, нито ефективни присъди, въпреки драстичното влошаване на акустичната среда, особено в празничните дни. Козметичните санкции на търговци, продаващи пиротехнически материали най-често на непълнолетни лица са единствения “актив“ на МВР и други компетентни институции, а с такива полумерки прелом в това отношение няма да има.

Наред с проблема за ошумяване на териториите в последно време все по-голяма актуалност придобива и прекомерното и недобре изучено влияние на нейонизиращите лъчения. Достатъчно е да вдигнем поглед нагоре във всеки един голям град за да забележим опасаните с кабели, издигащи се на покривите излъчватели на многобройните оператори, боравещи с т. нар. електромагнитни (ЕМП) полета с висока плътност. Многобройните частни телевизии, радия, радиотелефонни мобилни оператори, сателитни предаватели, високоволтови станции и други обекти неизбежно пораждаат проблеми, тъй като наднормените плътности на тези полета вредят на биологичните видове. Това във все по-голяма степен засяга и хора извън столицата и тук ролята на РИОСВ при категоризирането на такъв тип обекти трябва да е водеща. За всяка община би било полезно да се знае мощността, честотата и местоположението на тези излъчватели на ЕМП за да се вземат превантивни мерки по отношение на здравните рискове.

Нормално е стопанското оживление след приемането ни в ЕС да стане по интензивно, а това означава да нарастват и автомобилните и железопътните превози. По експертни оценки близо 85% от общото шумово натоварване в големите населени места се дължи на транспортните средства като тук решаващи са, от една страна, състоянието на автомобилния парк, качествата на релсовия път и уличните настилки, а от друга, крайно недостатъчните противошумови мероприятия. Най-добра илюстрация за ниската ефективност на предприеманите усилия са всички софийски общини с изграден релсов път. Въпреки че той е положен на непрекъсната гумена подложка (или поне така би трябвало да е) трасетата на трамвайните маршрути са много шумни.

Проблеми съществуват и с промишления шум, тъй като в доста общини не се спазват отстоянията и в хигиенно-защитните зони често съществуват нарушения. Практика е да се нарушават и условията при устройственото планиране на селищните територии. Множество малки обекти с негативно локално действие влошават допълнително акустичната среда в жилищните зони или в близост до тях. Специфичен проблем е трудното им типизиране и "пулсиращото", т.е. непредвидимо в рамките на денонощието им поведение. Предприетите мерки в някои от общините да не се допуска функционирането на подобни обекти в гаражи, безистени и подобни места са закъснели с много години и освен това запазват наследеното положение, защото не засягат вече съществуващите обекти. Това на практика е узаконяване на минали незаконни действия и трябва да се ревизира.

Наред с авиационния шум, всичко това ще усложнява ситуацията особено в големите общини, като се има предвид възрастта на превозните средства, подценяването на техническите параметри и необходимостта от технологично време за подмяната им, въпроса с изграждането на пътна инфраструктура извън населените места и мерки в границите им за намаляване на шума е изключително актуален.

Ако тези стъпки не се предприемат наред с икономическата емиграция, ще се засилва и екологичната и не случайно имотите в близост до мощни шумови обекти са със силно занижени стойности, както е в другите европейски страни.

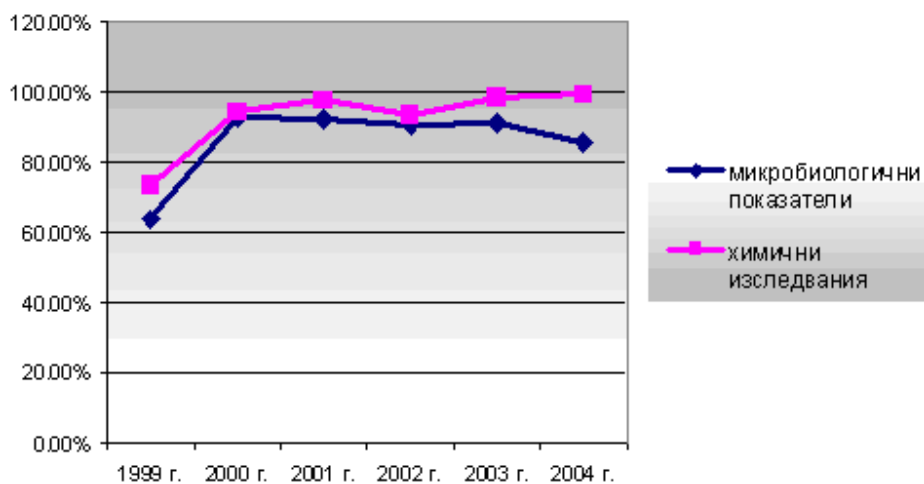
5. Води

Водата във все по-голяма степен се превръща в стратегически ресурс предвид своята незаменимост и качества както на местно, така и на планетарно равнище. Нито една община, изпитваща дефицит от тази “основа на живота” не е в състояние да развива устойчива икономика. Всички проспериращи градове и територии неизменно съседстват с различни по вид и площ акватории и системообразуващият характер на водните ресурси са извън всякакво съмнение. За съжаление България не разполага в необходимата степен с този ресурс и по тази причина трябва да е по-загрижена за него, тъй като почти всички отрасли и дейности, на които се разчита да “издърпат” слабата икономика изискват вода. Селскостопанско производство, туризъм във всичките му разновидности, индустрия е немислимо да се развиват в условията на воден дефицит. Дори само от санитарно-хигиенни критерии да изходим (виж фиг. 12.) се вижда, че през последните пет години се влошават микробиологичните показатели на водните тела. Когато говорим за дефицити във водния сектор би било логично да се правят усилия поне това с което разполагаме да бъде съхранявано и опазвано от вредни влияния по подходящ начин.

Фигура 12

Тенденции в санитарните нормативи на водите пригодни за къпане през периода 1999-2004 г. (химични и микробиологични показатели)

Степен на съответствие с нормите за води за къпане в периода 1999 – 2004 г.

По данни на ИАОС

Немислимо е през XXI век голяма част от областите и общините в България да не разполагат с пречиствателни станции за отпадъчни води, а там където са изградени да се използват непълноценно и в неправилен технологичен режим. Тези инфраструктурни обекти са със ясно изразени териториални диспропорции – от 62 СПСОВ 22 са на територията на Варна и Бургас – над 30%, докато в области Русе, Видин, Силистра, Търговище, Ямбол, Кърджали, Пазарджик, Хасково и Благоевград няма нито една изградена или действаща станция. Това са огромни дефицити и броят на селищата свързани със СПСОВ е едва 73, както и изключително неблагоприятния процент на населението, ползващо такива услуги – едва 40.5% са абсурдни за европейска страна с претенции да развива туризъм например.

През годината е била въведена една единствена нова станция в Троян и е पुзната след реконструкция съществуващата в Хисаря.

По-нататък са илюстрирани резултати публикувани в “Зелената книга 2004” на ИАОС, а коментарите се базират на съответствието на тези резултати с данните от табл. 8. На нея са показани както интегралната оценка по компонент вода, така и ранговете, получени при отчитане на количествата отпадна вода, количеството нетретирана отпадна вода и отношението между тях самите.

Повърхностни води – Дунавски басейн

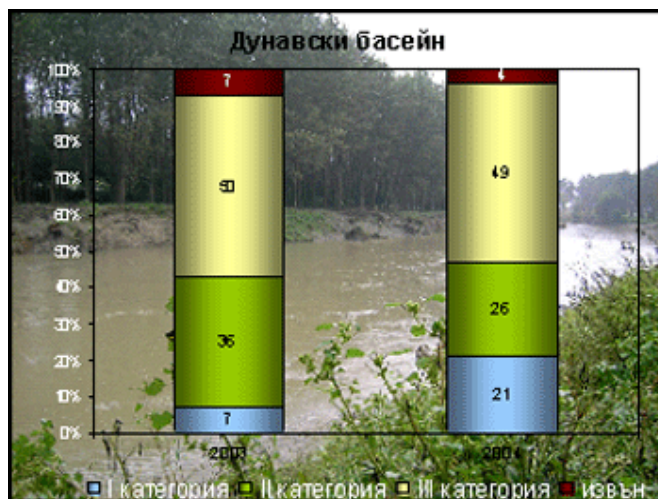
През последните три години се наблюдава голяма динамика в общото състояние на речните води в Дунавския басейн. Една част от реките в него преминават от II в I категория и се определят като не повлияни от антропогенното въздействие, което индикира добри самопречистващи характеристики на тези реки. Въпреки това басейна се характеризира основно с реки със средно замърсени води, спадащи към III категория. Горните им течения от поречието, с някои малки изключения, се характеризират с незамърсени до слабо замърсени води защото общините не развиват производства.

На фиг. 13 ясно се вижда нарастването на процента на незамърсените реки и намаляването на силно поразените участъци от реките в сравнение с 2003 г.

По биологичните показатели водите на река Дунав в българския участък се оценяват като средно замърсени (III категория). За 2004 г. участъкът от р. Дунав след Русе обаче се характеризира със силно замърсени води. Вероятните причини за този факт може да са търсят както в нашите, така и в румънските населени места. Останалите реки, характеризиращи се със силно замърсени участъци са р. Лесновска и р. Малък Искър, вследствие на промишлено замърсяване. Реките Осъм, Янтра след Габрово и Русенски Лом след Разград са с влошено екологично състояние вследствие на смесени индустриални и битови отпадъчни води или само на битови отпадъчни води (р. Осъм след Троян). Повече от 25% от отпадъчните води на Троян не се третират по

никакъв начин преди заустване, а още по-лоша е пропорцията заустени отпадни третириани води в Русе, Бяла, Белене и в много общини на района (коефициента е 1 или близо до 1).

Фигура 13

Източник ИАОС

Фигура 14

Източник ИАОС

В Дунавския басейн са регистрирани следните участъци с нарушен екологичен статус:

- **р. Тимок** – силно трансгранично замърсяване с тежки метали, която за 2004г. отново си възвръща статута на силно поразен участък
- **р. Искър** след град София, като тежкото органично замърсяване се дължи на смесени индустриални и битови отпадъчни води.
- **р. Малък Искър** след рудник Елаците и гр. Етрополе. Замърсяването се дължи основно на продължаващи токсични залпове от открития меден рудник „Елаците” АД. Допълнителен замърсяващ ефект оказват и отпадъчните води от гр. Етрополе, както и излужваните от дъното на реката тежки метали.
- участъците от **р. Янтра** след пречиствателна станция в гр. Велико Търново – вследствие на органичното замърсяване от отпадъчните води от промишлените предприятия. Регистрираният за 2003 г. поразен участък след гр. Горна Оряховица остава като такъв през 2004 г.
- **р. Поповски Лом** след гр. Попово – тежко органично замърсяване с битови и промишлени
- **р. Русенски Лом** при вливането ѝ в гр. Русе. Замърсяването е следствие от битовите и индустриални води.
- През 2004 г. за поречието на **р. Осъм** отново са регистрирани участъци с напълно поразен екологичен статус, като това са участъците след гр. Ловеч и при вливането на р. Осъм в р. Дунав

Всички замърсени участъци в региона са в съседство с общини с неблагоприятни рангове по отношение на количествата и качествата на отпадъчни води – София (2), Свищов (5), Враца (17), Велико Търново (19), Ловеч (33), Русе (10), Разград (20).

Черноморско направление

В Черноморския басейн повечето реки в горните си течения се характеризират с незамърсени до слабо замърсени води (I категория). В долните течения качеството на водите варира от слабо до средно замърсени (II до III категория).

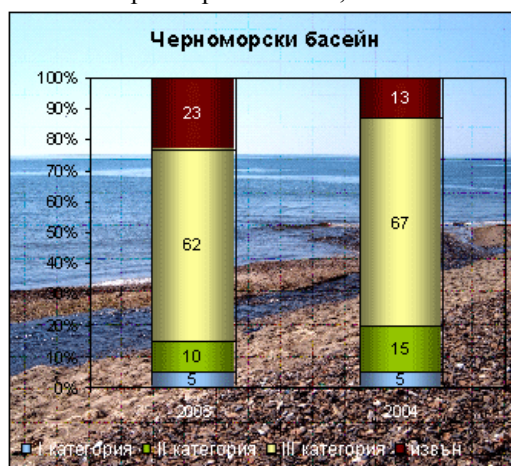
Изключение правят южните черноморски притоци: **Голямата, Средецка и Айтоска, както и р. Провадийска, р. Врана и р. Поройна** от северните притоци – те се характеризират със силно замърсени води. Реките от южния черноморски район се вливат със средно до слабо замърсени води (III и II категория) в Черно море или Бургаските езера. Прави впечатление, че р.

Факийска е силно замърсена в горното си течение и доброто екологичното състояние се възстановява още след вливане на р. Караевренска. Напълно незамърсена е единствено р. Изворска, а р. Елешница е слабо замърсена в цялото си протежение (III категория). *Реките Камчия и Луда Камчия* се характеризират с незамърсени до слабо замърсени води в горните си течения. През 2004 г. р. Врана е с подобрен екологичен статус като се самопречиства преди вливането си и не повлиява състоянието на главната река – Камчия. Общата тенденцията в Черноморския басейн е към съвсем леко подобряване на екологичното състояние на реките. Частта на екологично поразените участъци е намаляла през 2004г., но традиционните критично замърсени участъци (извън категориите) продължават да съществуват:

- **р. Врана** – след гр. Търговище, основният замърсител са заустваните в реката отпадъчни води от града;
- **р. Провадийска** – преди устие при с. Разделна и вследствие на поразяване притока р. Крива точно преди устието при с. Енево;
- **р. Поройна** след гр. Шумен се характеризира със сериозно органична замърсяване от битови отпадъчни води;
- **р. Хаджийска** – с. Преображенци преди устие, замърсяването е с инцидентен характер;
- **р. Стара** е критично замърсена в горното си течение след което преди вливането си в р. Камчия успява да се самопречиства;
- **р. Айтоска** след гр. Айтос – основен източник на замърсяване продължава да са смесените битови и промишлени води на гр. Айтос.

Фигура 15

Черноморски басейн, 2004 г.

Източник: ИАОС

Фигура 16

Биологична оценка на качеството на речните води в Черноморски басейн за 2004 г.

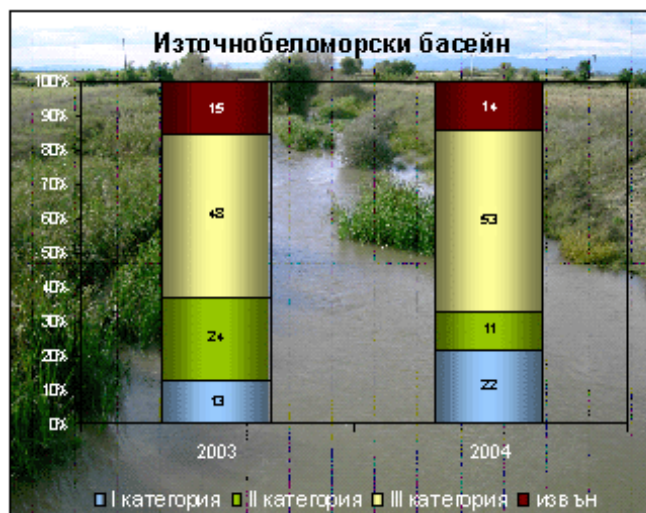
Източник ИАОС

Общините с най-неблагоприятни рангове в това направление освен изброените са и Девня (5), Варна (6), Добрич-селска (1), Бургас (10), Карнобат (57), Созопол (60) (вж табл. 8).

През 2004г. са регистрирани известни изменения в качеството на водите в **Източнбеломорския басейн** – увеличаване на средно замърсените участъци и намаляване на слабо повлияните от антропогенното въздействие реки. В сравнение с предходните години се наблюдава трайна тенденция към запазване на екологично поразените участъци. Същевременно е регистрирано слабо увеличение на участъци от реките с отлично екологично състояние.

Басейна на *р. Марица* се характеризира с най-сериозните и мащабни екологични проблеми за цяла България. В същото време се наблюдава известно увеличаване броя на притоците, неповлияни от антропогенното въздействие. В поречието доминират реките със слабо до средно замърсяване (II-III категория), докато водите на самата *р. Марица* се оценяват като средно замърсени. Подпоречието на *р. Тополница* продължава да се характеризира с най-тежкото замърсяване и поразения участък от реката през 2004 г. достига до с. Петърч.

Фигура 17

Източник: ИАОС

В поречието на *р. Арда* се наблюдава тенденция към запазване на неповлияните от антропогенното въздействие реки, като поречието се характеризира с най-малко на брой регистрирани екологични щети. Тук обаче се наблюдават опасни за общините процеси, свързани с високата поройност на реките. Големите наклони и флукутации на водите често променят самия ландшафт.

Биологичното качество на речните води в басейна на р. Тунджа не показва значими промени в сравнение с предходната година. Основните замърсители на повърхностните води са битово-фекални от градската канализация на големите селища и промишлени отпадъчни води, които се вливат непречистени в реките.

Фигура 18

Биологична оценка на качеството на речните води на Източнобеломорски басейн за 2004 г.

В Източнобеломорския басейн напълно поразените участъци са следните:

- **р. Марица** след гр. Белово – дългогодишно замърсяване от завода за хартия Белово (Белана).
- **р. Тополница** след вливане на р. Медет и заустването на БИМАК – с. Челопеч, силно натоварени с тежки метали. Едно от най-сериозните токсични замърсявания в страната от индустриални отпадъчни води с екстремни стойности на рН и тежки метали и металоиди.
- **р. Елишишка** е токсично поразена в участъка след Панагюрски мини ЕАД при с. Елишица до вливането си в река Тополница, като регистрираното замърсяване се дължи на натоварването на водите с тежки метали.

- *р. Панагюрска Луда Яна* е екологично поразена цялата след гр. Панагюрище. Органичното замърсяване е вследствие на промишлените и битови води от населените места.
- *р. Стара река* се характеризира само с един екологично поразен участък за тази година. След завод за ветеринарни препарати „Биовет” – Пещера и гр. Пещера е регистриран критично замърсен участък, който се дължи на ежегодни токсични залпове.
- *р. Чепеларска* – сериозно органично замърсяване се наблюдава след градския колектор на гр. Асеновград и „КЦМ” АД-гр.Пловдив и “Агрива” АД до вливането ѝ в р. Марица
- *р. Стряма* след заустването на „Свиноевдство”ЕАД, с. Маноле. Засегнат е много къс участък от устието на р. Стряма, който обаче дава отражение на качеството на водите на р.Марица в този участък.
- *р. Чинардере* – наблюдава се органично замърсяване след с.Тополово, дължащо се на битовите води от селото, както и от отпадъчните води на ЗМ – Чинардере.
- *р. Текирска* е силно органично замърсена от отпадъчните води на гр. Чирпан и е нова гореща точка за поречието на р. Марица
- *р. Сазлийка* – замърсена основно от притока на р.Бедечка, приемник на непречистените отпадъчни води от градската канализация на гр. Стара Загора и промишлените отпадъчни води, животновъдни ферми, пестициди и нутриенти от селското стопанство.
- *р. Бедечка*, преди устие – изключително тежко замърсен речен участък, чийто основен замърсител са смесените битови и промишлени води на гр. Стара Загора. Оттока на реката се формира почти изцяло от отпадъчните води на града.
- *р. Блатница* – след с. Езеро и гр. Нови Пазар.
- Регистрираните критично замърсени участъци по протежението на *р. Тунджа* са след заустването на тежко замърсените води от реките Асеновска и Калниц.
- *р. Асеновска* – вследствие смесеното замърсяване на промишлени и битови отпадъчни води от гр. Сливен, както и токсично натоварената р. Крънска.
- *р. Хасковска* – силно замърсяване, което е засегнало реката в цялото ѝ протежение.

- **Реките Маданска, Върбица** – през 2004 г. са отново локални горещи точки за поречието на р. Арда, като последица от дългогодишното изпускане на непречистени руднични води.
- **р. Чепинска** – нова гореща точка за поречието на р. Арда. Замърсяването е вследствие на киселите руднични води, които се заустват в реката от рудници „Рибница” и „Шахоница”.

Съгласно чл. 176, ал. 1 от Закона за водите една от системите, осигуряващи информация за екологичното състояние на водите на регионално и национално ниво, е контролно-информационната система за състоянието на отпадъчните води, заустващи във водни обекти. Системата е водеща при дефиниране както в количествено, така и в качествено отношение, на екологичното състояние на водите и функционирането ѝ позволява провеждането на превантивна дейност за подобряване на неговото състояние.

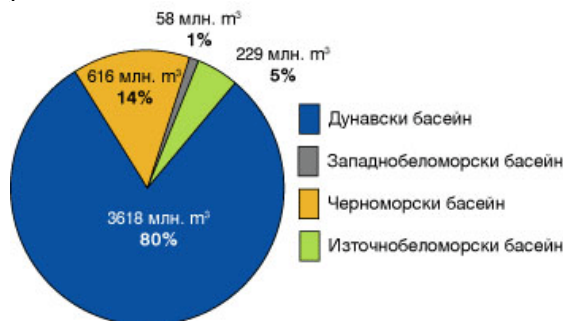
Съгласно Наредба № 5 от 08.11.2000 г. за реда и начина за създаване на Национална система за мониторинг на водите на задължителен контрол подлежат всички обекти, формиращи отпадъчни води с водно количество над 100 m³/денонощие и заустващи в повърхностни водни обекти.

Списъците на обектите, подлежащи на задължителен контрол се актуализират и утвърждават в края на всяка календарна година, като техният брой за 2004 г. е 459.

Общото количество на отпадъчните води, заустващи в повърхностни водни обекти за 2004 г. е 4520,45 млн. m³, което включва производствени, битови и дъждовни отпадъчни води. Нарастването на отпадъчните води по линия на индустрията за 2003 и 2004 г. в сравнение с предходни периоди се дължи на изпускането на води от хвостохранилища с изричното разрешение от РИОСВ. Това е причината тези води от добивната дейност да формират най-голям дял от индустриалните води – 72% и да надвишават количествата на използваните през годината. По басейни разпределението на отпадъчните води е представено на фиг. 19.

Фигура 19

Разпределение на отпадъчните води за 2004 г. по басейни

Източник : ИАОС

Разпределението на водите по видове за всеки басейн е дадено на табл. 5.

Таблица 5
Разпределение на отпадъчните води за 2004 г. по видове и басейни, млн. m³

Басейни	Производствени води	Битови води	Дъждовни води	Обща годишна маса
Дунавски	3404,62	148,73	64,62	3617,96
Черноморски	463,58	103,88	48,50	615,95
Западнореломорски	19,75	18,28	19,57	57,60
Източнореломорски	105,75	84,36	38,92	228,93

Източник : ИАОС

Общото количество на отпадъчните води за 2003 г. е 4539, 57 млн. m³, а броят на обектите – 475. Разпределението на водите по видове за всеки басейн е дадено на табл. 6.

Таблица 6
Разпределение на отпадъчните води за 2003 г. по видове и басейни, млн. m³

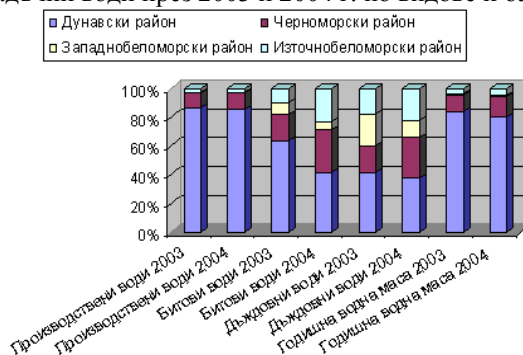
Басейни	Производствени води	Битови води	Дъждовни води	Обща годишна маса
Дунавски	3652,28	166,27	37,18	3855,73
Черноморски	449,89	49,26	16,80	515,94
Западнореломорски	17,76	21,31	19,78	58,85
Източнореломорски	111,53	26,40	16,00	153,93

Източник : ИАОС

На фиг. 20 за сравнение са представени процентните съотношения между масите на производствените, битовите и дъждовните води през 2003 и 2004 г. Намалението на годишната водна маса на отпадъчните води през 2004 г. спрямо 2003 г. се дължи на съкращавани броя на обектите, отделящи такива води с количество над 100 m³/денонощие, както и от въвеждането от някои дружества на програми за рационално използване на водите.

Фигура 20

Отпадъчни води през 2003 и 2004 г. по видове и басейни

Източник: ИАОС

От фигурата се вижда, че само при отпадъчните води от бита са настъпили чувствителни промени в структурата (намаление с около 20%) в сравнение с 2003 г. в Дунавското направление, докато при Черноморските и Източнобеломорски реки се наблюдава увеличение на относителния дял. Тези процеси в известен смисъл са положителни, особено като се има предвид обстоятелството, че общините край Черноморието са най-добре обезпечени с пречиствателни станции. Общото количество на някои опасни вещества в (kg) по списък I и списък II на Наредба №6 от 9.11.2000 г. за емисионни норми за допустимото съдържание на вредни и опасни вещества в отпадъчните води, зауствани във водни обекти през 2004 г. е представено в табл. 7. От данните на ИАОС се вижда, че най-голям принос по отношение на замърсяванията с тежки метали на водоприемниците имат общините в Източнобеломорския, Дунавския и Черноморския регион, а далеч по малък е приноса на тези от Западнобеломорски регион.

Таблица 7
Общо количество на опасните вещества от списък I и списък II по Наредба № 6 от 9.11.2000 г. за 2004 г., дадено по Басейнови дирекции, (kg)

Показатели	Дунавски район	Западно-беломорски р-н	Източно-беломорски р-н	Черноморски р-н	Общо
Списък I					
живак	0.07	0.18	0.37	0.05	0.67
кадмий	0.76	0.07	16.80	0.56	18.19
Списък II					
мед	34.43	3.11	27.06	110.02	174.62
цинк	536.69	9.30	916.12	188.98	1651.09
олово	3.94	1.16	327.17	15.59	347.86
арсен	0.68	0.14	1.38	0.13	2.33
никел	3.48	0.31	13.21	0.09	17.09
кобалт	4.62	0.04	0	0	4.66
хром	3.77	0.37	47.55	1.03	52.72

Източник : ИАОС

Западнобеломорски басейн

В поречието на р. Струма преобладават реките с отлично екологично състояние, но самата река се характеризира със средно замърсени речни води. Незамърсени са участъците до яз. Студена, а слабо повлияни от антропогенното въздействие са водите на р. Струма в участъка след вливане на р. Елешница до гр. Благоевград. За 2004 г. отпада като локална гореща точка р. Джерман преди устие, като реката дълги години беше поразявана вследствие залповите замърсявания на ТЕЦ Бобов дол и битово-промишлените води от гр. Дупница. Реките от поречието на река Места са слабо повлияни от антропогенното въздействие и преобладават реки с незамърсени и слабо замърсени води (I и II категория). Участъкът на р. Изток след гр. Разлог се е подобрил, като дълги години е бил проблемен вследствие органичното замърсяване от дейността на завода за хартия "Пиринхарт". В горното си

течение р. Доспатска е в отлично екологично състояние, едва след гр. Доспат качеството на водите силно се влошава. Като цяло за **Западнобеломорския басейн** тенденцията е към известно влошаване качеството на водите, докато в екологично поразените участъци тя не се е изменила, но се наблюдава намаляване на слабо повлияните участъци и увеличаване на средно замърсените. Тези изменения са вследствие динамичните промени в поречието на р. Струма, докато в поречието на р. Места през 2004 г. се наблюдава тенденция към запазване на качеството на водите. В **Западнобеломорския басейн** през 2004г. са регистрирани нови горещи точки, но вследствие отпадането на други, делът на поразените участъци (в червено и оранжево) остава същият:

- **р. Струма** след яз. Студен кладенец – качеството на водите в този участък силно се влияе от хидроложките условия.
- **р. Струма** след гр.Благоевград и гр. Батановци – замърсяването главно се дължи на заустването на отпадъчните битови води.
- **р. Баница** – силно органично замърсяване. Оттока на реката се формира реално от отпадъчните води на гр. Кюстендил.
- **р. Благоевградска** Бистрица преди устие – тежко органично замърсяване от гр. Благоевград.
- **р. Струмешница** преди устие – постоянно замърсяване от непречистените битови и индустриални води на гр. Петрич. Замърсяването не рефлектира върху р. Струма.

Ситуацията в силно замърсените (червени и оранжеви) участъци кореспондира напълно с приноса на отделните общини при нейното формиране. И в четирите направления такива участъци се наблюдават в съседство с общини, големи емитери на отпадни води, или при които отношението “заустени общо-третирани” води е неблагоприятно. Такива примери са СГО, Кюстендил, Благоевград, София – направление Западнобеломорско, Пловдив, Смолян, Пазарджик, Хасково и Стара Загора – източнбеломорското. В черноморското и дунавското направление общини и области с рангове в първата десетка са Варна, Търговище и Русе и Велико Търново. Най-съществени са проблемите в източнбеломорското направление където са съсредоточени и най-голям брой поразени участъци в най-неблагоприятните категории замърсеност. Общините в поречието на р. Марица са най-големите потърпевши, но и причинители на ситуацията през 2004 г.

Фигура 21

Биологична оценка на качеството на речните води в Западнобеломорски басейн за 2004 г.

Източник ИАОС

Неприятна е ситуацията при отношението образувани отпадъчни (921958 хил. куб. м) – третиранни преди заустване отпадъчни води (557838 хил. куб. м.) през 2004 г. Вижда се ясно, че обемите на нетретираните в национален мащаб води са огромни. На равнище общини най-сериозно (обемите в двете категории съвпадат) е положението в Трявна, Видин, Димово, Павликени, Тетевен, Велики Преслав, Нови пазар, Омуртаг, Крумовград, Батак, Пещера, Велинград, Котел, Руен, Чирпан, Свиленград, Гоце Делчев, Кресна, Петрич, Сапарева баня, Сатовча, Якоруда и още около 90 други общини. Най-малки са проблемите в това отношение в общините Бургас, Варна, В. Търново, Враца, Добрич, Ябланица, Шумен, София.

6. Кумулативни ефекти от замърсяванията и общините

Кумулативните ефекти от различните негативни проявления на замърсяванията често надхвърлят простото сумиране на отрицателните ефекти по компоненти. В литературата този феномен е известен като “синергичен ефект” и по общо признание неправилно се подценява. С цел да се насложат проблемите в областите “въздух” и “води (повърхностни)” е съставена и табл. 8, като ранговете и интегралните оценки са изчислени по 6 показателя за въздух и три за водите. По този начин всички 264 общини се подреждат по степен на екологичен дискомфорт и отдалеченост от една хипотетична община модел. В таблицата са включени двадесет и шест най-проблемни и пет най-малко създаващи проблеми на околната среда общини, а голямата група общини, заемащи междинно положение не са включени, но се коментират на различни места в текста.

В сравнение с 2002 г. в групата на първите десет най-проблемни общини по компоненти въздух и води е настъпило само вътрешногрупово разместване, като Гълъбово и Раднево са разменили местата си, Бургас и Девня са се преместили с една позиция напред (т.е. влошили са показателите си), както и Мирково, Белослав и Бобов дол. На другия полюс Каварна, Смядово и Лозница изместват Несебър и Царево с добри позиции през 2002 г.

Разбира се, по-важните промени са в класираните от първо до 30 място общини, като липсата на движение в тази критична група подсказва, че проблемите в тези два основополагащи компонента на средата далеч не са преодоленни.⁶ Придвижването на общините В. Търново, Троян, Попово, Стара Загора в правилна посока в сравнение с 2002г. се неутрализира в национален мащаб от влошаване на характеристиките на общините Видин, Разград, които в минали периоди не са били в групата на 26-те най-критични територии.

Анализите на т. нар. синергични ефекти са полезни защото дават възможност да се коригират изводите за икономическото и социалното развитие на общините, извършвано по традиционните способности. Ако в пълна степен сме в

⁶ За общините от т. нар. Междинна група са направени същите ранжировки и обобщаващи оценки, както при полярно разположените. Характеристиките са конфиденциални, но могат да се видят на електронни носители в директория.

състояние да обхванем тези ефекти (статистиката по ОС далеч не е съвършена все още) всички класации по повод на развитието могат да се ревизират.

Таблица 8

Рангове, обща и интегрални оценки на полярно разположени общини в България през 2004 г. – по компоненти атмосферен въздух и повърхностни води

Община	Оценка обща	Ранг- общо	Инт. оценка въздух	Ранг- въздух	Инт. оценка води	Ранг- води
СГО	0,6472	1	0,6585	1	0,5392	2
Раднево	0,7663	2	0,7234	2	0,9043	228
Девня	0,7745	3	0,7464	3	0,8519	7
Бургас	0,7869	4	0,7591	4	0,8999	10
Гълъбово	0,8115	5	0,7802	5	0,9008	84
Димитровград	0,8307	6	0,8057	6	0,8918	24
Бобов дол	0,8467	7	0,8287	7	0,8751	14
Мирково	0,8731	8	0,9437	131	0,1945	1
Белослав	0,8813	9	0,86	8	0,9149	264
Перник	0,8833	10	0,8755	9	0,8606	8
Пловдив	0,8916	11	0,9438	14	0,7614	4
Русе	0,8954	12	0,8895	10	0,8629	9
Варна	0,9011	13	0,9005	12	0,8411	6
Златица	0,9086	14	0,9438	164	0,9013	114
Монтана	0,9099	15	0,9904	11	0,894	31
Враца	0,9099	16	0,9028	13	0,8824	17
Свищов	0,9156	17	0,9188	18	0,835	5
Хасково	0,9186	18	0,9112	15	0,8916	23
Плевен	0,926	19	0,9185	17	0,8991	46
Поморие	0,9273	20	0,9181	44	0,9084	239
Стамболийски	0,9273	21	0,9251	23	0,874	13
Видин	0,9279	22	0,9221	19	0,8927	162
Разград	0,9293	23	0,9224	20	0,9003	71
Ловеч	0,9299	24	0,924	21	0,8948	33
Ямбол	0,93	25	0,9249	22	0,8911	22
Сливен	0,9315	26	0,9293	25	0,8778	16
.....						
.....						
Смядово	0,9498	260	0,9438	189	0,9139	255
Роман	0,9499	261	0,9438	173	0,9146	258
Лозница	0,95	262	0,9438	190	0,9149	260
Каварна	0,95	263	0,9437	142	0,9022	217
Приморско	0,9503	264	0,9438	170	0,9116	262

Към чисто икономическите критерий и подходи, все още господстващи в нашето съвремие, в ЕС успешно започват да се прилагат и схеми, включващи основни принципи от термодинамиката, екологията, ентропията и физиката. Във вече формираната биоикономическа система биологичните аспекти на развитието получават ново измерение. Точно по тази причина общините, които ще съумеят да запазят своето биологично разнообразие, да намалят максимално вредните влияния на кумулирането на синергия на замърсители в дългосрочен аспект действително ще преуспеят.

Обратен ще е ефектът в общините, които подценят екологичния фактор и надценят асимилационната способност на прилежащите територии. Никога не трябва да се пропуска простото обстоятелство, че самовъзстановителната способност на средата притежава критична стойност и надхвърлянето и води до деградация. Много често тя е необратима, като наличието на антропогенни пустини във все по-големи размери е показателно.

Основни изводи и заключение

От всичко отбелязано дотук можем да обобщим следното:

- В края на 2004 г. в много от българските общини екологичните параметри на основните природни компоненти представляват по-скоро ограничител, отколкото ускорител на развитието им. Предвид съществуването на т. нар. синергични ефекти, дори и в общините, приближаващи се по различни компоненти към хипотетична община модел (с благоприятни екологични характеристики) в резултат на имисионни фактори се наблюдават отчетливи негативни последици. Те подриват базата за тяхното успешно устойчиво развитие, тъй като компромисите по отношение на природния компонент на капитала и неговото деградиране в съседни и по-отдалечени територии, превръщат в утопия идеята за устойчивост.
- В сравнение с минали периоди липсват съществени и породени от адекватна политика положителни изменения. Слабите позитивни промени в някои показатели по отношение на отделните компоненти се неутрализират от движението в обратна посока на други не по-маловажни показатели.
- В структурите на държавните, областните и общинските администрации липсват достатъчно подготвени и решителни хора способни да прилагат европейски критерии и практики, доказали висока ефективност в областта на природозащитата. Честа практика е политически решения да изместват необходимите в тази сфера експертни оценки и това уронва престижа на страната. Липсват индикации, че това се осъзнава и че предстоят решения в правилната посока. Показателни в това отношение са безсилието и нежеланието на институциите да преустановят прекомерното урбанизиране на територии с уникални екологични параметри.
- Съществуват ярко проявени териториални диспропорции по отношение генерирането на проблеми в областта на атмосферния въздух, повърхностните води, разположението на обекти на екологичната инфраструктура и депонирането на отпадъци. Южният централен и Югозападният район за планиране генерират най-сериозните в количествено и качествено отношение атмосферни замърсители. Съществува асиметричност в разположението на СПСОВ, а в областите където те все пак функционират има големи слабости и дефицити в технологиите за третиране на отпадните води. В Северния централен и

Североизточен район много общини съседстват със небезопасни складове и хранилища на негодни за употреба пестициди.

- Сравнително малко на брой общини генерират много голям относителен дял емисии на въздушни замърсители – например Раднево, Гълъбово, София, Девня, Бургас, Белослав, Перник и Бобов дол от десетилетия присъстват в групата на десетте най-големи емитери.
- Същият извод е валиден и по отношение замърсяването на повърхностните води, като тук броят на проблемните общини е значителен. Източно-Беломорското направление и най-вече общините покрай басейна на р. Марица са жертви и причинители на замърсявания в най-голяма степен. В това направление са и най-много поразените участъци със силно и критично (над трета категория) замърсяване, а те не трябва да се използват дори и от непретенциозни водопотребители.
- В някои общини, въпреки съществуващите възможности да се предприемат нескъпоструващи мероприятия за ликвидиране на специфични замърсители (амоняк) и по този начин да се тушират проблемите в огромна степен, това не се случва (Димитровград и Девня).
- В областта на управлението на отпадъците от години се повтарят едни и същи слабости, а положението с т.нар. нерегламентирани сметища ескалира в най-неприятната посока. Страната е изправена пред неизбежни санкции от ЕС и по този повод, и по линия на изграждане защитната мрежа от територии “Натура 2000“, ако не се предприемат адекватни мерки.
- Не може да се говори за напредък и по отношение на акустичната среда и излъчването на електромагнитни полета с висока плътност, като здравните рискове тук засягат всички общини и населени места. Сериозността на тези рискове силно се подценява на всички равнища.
- В почти всички общини принципът “Замърсителят плаща“ на практика не се прилага или санкциите не съответстват на размера на замърсяванията. Осъдените лица най-често получават символични ефективни присъди, най-вече за посегателства в горските системи и водоемите. Истинските подбудители (бизнесмени в областта на дърводобива и строителството например) по правило са недосегаеми и тази безнаказаност ги прави все по-агресивни.
- Проявяващите се негативни ефекти в рамките на общините са и в резултат на общата стопанска политика, а тя от години игнорира екологичния фактор в икономиката, като относителния дял на средствата за ОПС от БВП е около 2%, а за да бъдат достигнати европейските критерий е необходимо да се заделят 5-6%.

Всички изброени обстоятелства будят по-скоро опасения отколкото оптимизъм по отношение на устойчивото и екологосъобразно развитие на общините в България. Членството на страната в ЕС предоставя уникален шанс да бъдат избегнати грешките на Съюза в досегашните му усилия по опазване на природната среда и ще бъде непростимо ако го пропуснем и не мислим и действаме в дългосрочна перспектива.

Красимира Кънева, Нина Котева,
Мимоза Младенова, Виолина Хаджиева,
Мария Рисина, Минка Анастасова-Чопева,
Храбрин Башев¹

ДИРЕКТНИТЕ ПЛАЩАНИЯ И РАЗВИТИЕТО НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

Изследването е посветено на изключително актуален проблем за очакваните промени в състоянието и перспективите за развитие на земеделските стопанства при въздействието на договорените вече механизми за подкрепа по общата селскостопанска политика (ОСП) на ЕС.

С използването на разработения методически подход и въз основа на анализ е очертано влиянието, което ще окажат директните плащания върху икономическото състояние и устойчивостта на земеделските стопанства, и доходите на селски домакинства. За да се отчете различното въздействие и разнопосочния ефект от приложението на ОСП, изследването се прави по типология на земеделските стопанства.

Очертани са и насоките на реструктуриране на земеделските стопанства в зависимост от тяхната специализация, размер и юридически статут.

JEL: Q12

Присъединяването на България към Европейския съюз, поставя все по-неотложно въпроса за очакваните промени в състоянието и перспективите за развитие на земеделските стопанства при въздействието на договорените вече механизми за подкрепа в условията на обща селскостопанска политика (ОСП).

В практиката се придържахме към оценка на влиянието на една от мерките на ОСП – единно плащане на 1-ца площ и пазарната подкрепа. За да се отчете различното въздействие и разнопосочния ефект от приложението на тази политика, изследването се прави по типология на земеделските стопанства.

Въз основа на анализ на земеделските стопанства е направена оценка на очакваното въздействие на директните плащания върху тяхното развитие. При разглеждане на тяхното икономическо състояние са използвани данни от Системата за земеделска счетоводна информация (СЗСИ) за 2003 г., която включва 463 стопанства, от които 143 са фамилни, 307 кооперации и 13 търговски дружества с различно производствено направление.

¹ Авторите са ст.н.с. д-р в Институт по аграрна икономика. Изследването е част от завършен научен проект „Очаквано влияние на ОСП на ЕС върху земеделието и хранително-вкусовата промишленост”, ИАИ, НЦАН, С., 2006 г.

1. Модели, подходи и сценарии за оценка въздействието на ОСП върху земеделските стопанства

1.1. Подход за оценка влиянието на директните плащания върху нарастването на нетния доход.

Нетният доход (НД) се определя по методологията на СЗСИ и се изразява с формулата:

$$\text{БП} - (\text{МП} + \text{Ст}) - \text{А} - (\text{Р} + \text{Си}) = \text{НД},$$

където: *БП* е брутната продукция, вкл. приходите от дейността на стопанствата;

МП – междинното потребление;

А – разходите за амортизации;

Р – разходите за заплати и осигуровки, лихви, рента и наеми;

Ст, Си – субсидиите за текуща дейност и инвестиции.

Нарастването на НД с директните плащания на 1-ца площ се установява като:

$$\text{НД} + (\text{ИЗП} \times \text{Сд}),$$

където: *ИЗП* е използвана земеделска площ, вкл. обработваемата земя, семейните градини, трайните насаждения и постоянни пасища ;

Сд – субсидията на дка, която е равна на общата сума за директни плащания за 2007 г., разделена на общата реферативна площ.

1.2. Модел и сценарий за оценка влиянието на директните плащания върху възпроизводството на земеделските стопанства

За да се установи дали едно земеделско стопанство е в състояние да се възпроизвежда се определя прагът на простото възпроизводство, с който се съпоставя НД. В случая като праг за простото възпроизводство се приема размера на общите разходи, които стопанството е направило през изследвания период.

Изследването се прави по два сценария. **При първия**, възможностите за възпроизводство се определят според равнището на нетния доход през **базисния период** (2003 г.) **и след получаването на директните плащания (субсидиите) на 1-ца площ**. Характерно за фамилените стопанства е, че

издръжката на собственика и членовете на домакинството е част от НД. В разходите за заплати и осигуровки се включва само възнаграждението на наетите работници. Ето защо при определяне прага на простото възпроизводство на стопанството към общите разходи се добавят и тези за заплащане на труда на собственика и членовете на семейството му:

$$\text{ППВ} = \text{ОР} + \text{Рн},$$

където: *ППВ* е праг на простото възпроизводство;

ОР – общи разходи;

Рн – разходи за заплащане на труда на неплатените работници (семеен труд)

Тъй като предварително не е известна величината на това заплащане се разработват три варианта при различни равнища на заплащане. **В първия** се допуска, че собственикът и работещите в стопанството членове на семейството, приравнени към годишни работни единици (ГРЕ),² получават заплащане, равно на това на наетите работници (платени ГРЕ). **При втория вариант** заплащането на семейния труд и на платените работници се равнява на средното за земеделието в страната през 2003 г., а при **третия** заплащането е равно на това в кооперациите. И трите варианта се разработват за базисната година и за периода на директни плащания на 1-ца площ, което дава възможност да се изолира тяхното влияние. За да се отрази промяната в заплащането на платените работници, формулата за ППВ добива следния вид:

$$\text{ППВ} = (\text{ОР} \pm \text{Рпл}) + \text{Рн},$$

където: *Рпл* е разликата между заплащането на платените работници през базисната година и средното за земеделието или в кооперациите.

За кооперациите и търговските дружества също се разработват три варианта при различно равнище на заплащане на труда на 1 ГРЕ. **При първия** се запазва базисното равнище на заплащане и се очаква нарастване на НДя само в резултат от субсидията на 1-ца площ. **При втория** заплащането е равно на средната заплата в земеделието за всички групи стопанства, при което веднъж се отчита промяна в НД, поради изменение в равнището на заплащане, а след това и от получените субсидии. **Третиият вариант** е изчислен при заплащане, равно на това в съответните групи за фамилните стопанства. В ООД този вариант е сравнение в заплащането с кооперациите.

При втория сценарий се променя размерът на общите разходи, респ. на прага на простото възпроизводство. За целта се използва оптимизационен модел,

² Годишни работни единици е еквивалент на постоянно заетите в стопанствата с отработени 1856 и повече часа

базиран на линейното програмиране, т.нар. анализ с обхват на данни.³ Резултатите от решението му показват доколко ефективно работи всяко едно от стопанствата и групата като цяло по отношение на най-добрия производител, който е конструиран от фактическите показатели на производителите в извадката. В резултатите се съдържат проектните разходи, в т.ч. за заплати и други разходи, които стопанствата би трябвало да направят, ако работеха по-ефективно и изразходват по-малко ресурси за производството.

1.3. Модел и сценарий за оценка влиянието на директните плащания върху издръжката на живот на земеделските стопани и техните домакинства

В теорията и практиката се прилагат различни методи за определяне издръжката на живот: нормативен, разходен (бюджетен), на потребителската кошница, като последният е комбинация от първите три метода. Тук е използван комбинирания метод.

За определяне стойностите само на набора от необходимите хранителни продукти и напитки са използвани разработени физиологични норми на потребление по възрастови групи.⁴ С присъединяването ни към ЕС би трябвало структурата на потребление постепенно да се приближава до тази на страните от общността. **Затова са разработени два варианта за определяне на цялата издръжка на живот: първият** отчита потребителската структура на направените парични разходи само у нас, а **вторият** включва и структурата на потреблението в европейските страни.

Определената величина на издръжката на живот по двата варианта се използва като **праг на простото възпроизводство (ППВ), съответно на 1 лице и на 1 селско домакинство.**

Както е известно общият доход на домакинството се формира не само от заетост в земеделието, но и от дейности извън него и от социални плащания. Сега с прилагане политиката на диверсификация на икономическите дейности в селските райони се очаква увеличаване дела на другите източници в дохода на селските домакинства. Следователно ППВ на земеделските стопани и домакинствата им би трябвало да се осигурява от целия този доход. Тъй като за другите източници на доходи извън земеделието няма актуална информация, за целта са използвани резултати от предишни изследвания за структурата на общия доход на домакинствата.⁵ Това наложи да предложим **два сценария на решение: в първия** целта е да се изследват възможностите за

³ З Кънева, К. Ефективност на производствените структури в земеделието. – Икономика и управление на селското стопанство, 2001, N 4, с. 31-39.

⁴ Нормите са разработени от Института по хранене

⁵ Капитански, Й. и др. Реализация на труда в българското земеделие, ИИСС, С., с.57-60.

просто възпроизводство само от гледна точка на фермерския доход, а **във втория** се има предвид целия доход на земеделските домакинства.

2. Влияние на директните плащания върху развитието на земеделските стопанства

2.1. Стопанства с отглеждане на полски култури

Кратка характеристика на стопанствата. Над 400 хил. стопанствата отглеждат зърнено-житни култури, а делът на тези, отглеждащи влакнодайни култури е символичен – 58. Близко 98% са стопанствата на физически лица при среден размер на площите със зърнени култури - 0,9 ха, маслодайни – 3,6 ха, протеинови – 0,06 ха, влакнодайни – 5,6 ха. Дребните размери на стопанствата и маломерността на производството, показва ниската им пазарна ориентация. Само 2% са стопанствата на търговските дружества, ЕТ, кооперации, но те държат над 70% от площите със зърнени и 80% от тези с маслодайни култури като произвеждат около 89% от цялата продукция. Като най-големи производители на полски култури се очертават земеделските кооперации, съответно с 42% от площите със зърнени култури, 47% – от площите с маслодайни култури и 39% от влакнодайните култури. **Основни проблеми** пред земеделските производители по отношение на конкурентоспособността на произведената продукция са: монокултурно производство; недостатъчна техническа осигуреност на производството; по-ниски добиви от получените в страните от ЕС; незадоволително качество на продукцията; дребните размери на значителна част от стопанствата; ниска степен на специализация – само 11.5% от стопанствата са специализираните.

Специализираните стопанства за полски култури са около **69,5 хил.**, но главно в тях е съсредоточено производството на основните култури (над 85% от пшеницата, 82% от ечемика, 70% от царевичата, 92% от слънчогледа). Тази група са с най-голям среден размер (**31,2 ха** ИЗП) и с най-висок икономически потенциал (**6 ик. ед.**), в сравнение с другите специализирани стопанства. Въпреки по-добрите характеристики и тук преобладава делът на дребните стопанства – над 80% са до 2 ик.ед. със среден размер от 6,9 дка. Относителният дял на едрите стопанства (над 16 ик. ед.) е едва 5%, но те разполагат с 94% от общата ИЗП на специализираните стопанства в отглеждането на полски култури при среден размер от близо 4000 дка. Налага се извода, че производството на полски култури е съсредоточено главно в едри стопански единици.

Анализът по организационни форми показва, че производството на зърнени и маслодайни култури е съсредоточено в стопанствата на капиталовите дружества, на ЕТ и кооперациите, които се идентифицират с едрите стопански структури в този сектор.

Икономическо състояние на стопанствата преди присъединяването към ЕС. Анализът на данните за специализираните стопанства за полски култури

сочи, че всички организационно-стопански структури са постигнали положителен финансов резултат като единствено при земеделските кооперации полученият среден нетен доход е незначителен (табл. 1). Причините за това трябва да се търсят в равнището на направените разходи. Това определя и най-ниската ефективност на производството в кооперациите, като причините за това са главно от организационно-управленски характер. Съпоставката на постигнатото равнище на показателя брутна добавена стойност на 1-ца площ показва 3 пъти по-висока доходност в търговските дружества, отколкото е средната за групата стопанства. Постигната производителност, продуктивност и доходност в търговските дружества превишават няколкократно средното равнище за групата.

Като се вземе предвид, че с изключение на стопанствата на физически лица до 200 дка, останалите са специализирани предимно в зърнени, маслодайни култури, анализът на икономическото състояние на стопанствата според техните размери и специализация, разкрива някои проблеми. Един от факторите, влияещи върху крайните икономически резултати е подходящата им специализация. Постигнатите отрицателни финансови резултати на стопанствата до 200 дка, отглеждащи посочените екстензивни култури, показват, че производството е неефективно на по-малки площи.

Въз основа на проведеня анализ на състоянието на специализираните стопанства за полски култури могат да се направят някои обобщаващи изводи:

- Дребните размери на значителна част от стопанствата са ограничаващ фактор за ефективно използване на производствените ресурси. Те ще бъдат изправени пред сериозни проблеми по отношение на конкурентоспособността на произведената продукция при евроинтеграцията на отрасъла.
- Сравнителните предимства на едрите стопански структури се проявяват в следните основни направления:
 - по-големият мащаб на производство понижава производствените разходи, намалява риска, прави производителите по-независими от пазарната конюнктура;
 - възможност за развитие на модерно земеделие, техническо и технологично обновяване на производството чрез инвестиране в съвременна техника;
 - увеличаване разходите за подобряване качеството на продукцията;
 - реализация на продукцията без посредници, директни връзки с преработвателите.

- Стопанствата на търговските дружества са постигнали ефективно и конкурентоспособно производство, следвани от стопанствата на физическите лица. Постигнатите финансови резултати в кооперациите поставя въпроса – доколко целесъобразно ще се използват субсидиите от европейските фондове?

Таблица 1
Финансово състояние на стопанствата по организационни форми

Категории стопанства	Средно за стопанство					
	ИЗП, дка	Брутна прод., лв	Междин. потребл., лв	Брутна добав. Стойност, лв	Нетна добавена стойност, лв	Нетен доход, лв
Стопанства на ФЛ						
От 10-50 дка	27	13852	4766	9486	9032	6534
51-200 дка	164	84555	50847	36625	34482	18949
200-1000 дка	626	30127	23538	6756	4903	- 2185
Над 1000 дка	9222	640990	367508	306806	226612	127905
Средно на стопанство на ФЛ	3717,9	274509	157883	130356	98283	55539
Стопанства на ЮЛ						
200-1000 дка	674	559683	96084	463599	431325	426324
Над 1000 дка	7049	497403	269969	232608	164077	79540
Средно на стопанство на ЮЛ	4730,6	520050	206738	316605	268530	205643
Кооперации						
51-200 дка	130	7774	2906	4822	4572	- 2237
200-1000 дка	674	46894	26705	19910	17080	2227
Над 1000 дка	9081	457794	287271	173592	1401524	3527
Средно за кооперация	7892,2	399447	250292	151766	122665	3285
Средно за специализираните Стопанствата	7050,7	381350	232534	153412	123162	19180

Източник.: по данни на МЗГ, отдел "Агростатистика" и собствени изчисления

Влияние на директните плащания. Възприетата схема ще породи редица икономически и социални процеси. Очакванията са за повишено търсене на земя за закупуване и арендуване, което ще повиши цената на земята и поземлената рента. Част от субсидиите на стопанствата, които арендуват земя ще отиде за увеличаване на рентата. Там където няма да се постигне баланс между интересите на ползватели и собственици има опасност от изтеглянето на земята. Финансовите резултати показват, че стопанствата от предприемачески тип са в състояние да повишат рентата в размери, съобразени с пазарното равнище на цените, но за част от кооперациите това може да се окаже непреодолим проблем. Сегашното финансово състояние на някои от кооперациите ще бъде причина да няма реално увеличение на доходите за работещите в кооперацията, въпреки получените субсидии, тъй като част от тях ще отидат за покриване на загубите, а друга – за повишаване на рентата. В такива случаи може да се стигне до преобразуване или ликвидиране на производствени кооперации по искане на техните членове.

Друг проблем, свързан с получаването на еднаква субсидия за 1-ца площ при значителните различия в разходите за отделните култури, ще насочи земеделските стопани към производства с по-ниски разходи. Практически

единното плащане стимулира екстензивните производства, което ще доведе до промяна в производствената структура на стопанствата.

Определящ фактор за получаване на директните плащания е размерът на стопанството. От една страна, минималните критерии (за размери на стопанствата според специализацията и размери на обработваемите парцели) ще ограничат достъпа до субсидии на преобладаващия брой дребни стопанства в сектора, а от друга, големината на стопанството е определяща за размера на получените субсидии и потенциалния ефект върху различните категории стопанства.

Групирането им по икономически размер и размер на ИЗП, дава възможност за преценка каква част от тях са в състояние да отговорят на изискванията за получаването на директните плащания на 1-ца площ (табл. 2). Стопанствата с икономически потенциал до 2 ик. ед. са предимно дребни и натурални. Те няма да имат никакъв достъп до субсидиите от европейските фондове. Анализът на данните показва, че общо около **57 хил. стопанства няма да получат подкрепа по посочената мярка от ОСП.**

Таблица 2

Разпределение на специализираните стопанства за полски култури по икономически размер

Икономически размер на стопанства	Средна СР на стопанство, лв.	Стопанства		ИЗП	
		Брой	Отн. дял, %	Отн. дял, %	Среден размер на стопанство, дка
До 1 ик. ед.	950	42216	60,7	1,4	7,2
1-2 ик. ед.	3302	15006	21,6	1,3	19,1
2-4 ик. ед.	6408	5481	7,9	1,5	60,0
4-16 ик. ед.	18456	3210	4,6	2,0	2024,0
Над 16 ик. ед.	222406	3628	5,2	93,8	3987,2
Общо	14250	69541	100,0	100,0	312,0

Източник: Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2003 г., МЗГ, Дирекция "Агростатистика", С., 2005 г. и собствени изчисления.

Около **4 хил. стопанства са едрите производствено-стопански структури**, с икономически размер над 16 ик. ед. и средна ИЗП – 4000 дка, съсредоточени главно в зърнопроизводството и маслодайните култури.

Въз основа на анализа на приложимостта на ОСП в специализираните земеделски стопанства за полски култури може да се очаква, че около **12,5 хил. от тях (18%) потенциално могат да получат субсидии за 1-ца площ, от които около 4 хил. са едри стопански структури.**

Изследванията за очаквания ръст на доходите на специализираните земеделски стопанства за полски култури е проведено върху включените в СЗСИ. Макар че извадката не е представителна, ориентировъчно може да се посочи ръста на доходите в зависимост от категорията на стопанството (табл. 3):

- Разчетите показват, че за стопанства до 20 дка, директните плащания на 1-ца площ няма да покрият допълнителните разходи (по регистрацията, годишните социални осигуровки);
- Незначителното увеличение на доходите в стопанствата до 50 дка, едва ли ще мотивира достатъчно производителите да отговорят на изискванията и кръстосаните проверки за получаване на субсидиите;
- Директните плащания ще бъдат сериозен допълнителен доход за едрите стопански структури, съсредоточени в зърнопроизводството и маслодайните култури. Те ще са в състояние да инвестират значителни средства за модернизация на производството, уедряване, оборудване за съхранение на продукцията; ще имат възможност да увеличат разходите за подобряване качеството на продукцията. При едрите стопански структури директните плащания ще повишат не само доходите на земеделските производители, но и тяхната ефективност, а също ще подобрят конкурентните им позиции. Тези стопанства от предприемачески тип имат възможност да се развиват дори в по-окупнени форми в сравнение със западните фермери.
- Прилагането на механизмите и мерките на ОСП ще задълбочат промените в броя и структурата на земеделските стопанства. Прилагането на схемата за единно плащане на 1-ца площ като инструмент, насочен пряко към земеделските производители ще оказва най-съществено влияние върху организационното реструктуриране в сектора, а именно намаляване броя на дребните (не само с ИЗП до 10 дка), увеличаване размерите на едрите стопанства в зърнопроизводството и маслодайните култури (главно слънчоглед), трансформация на част от земеделските кооперации.

Таблица 3

Влияние на директните плащания върху доходите по категории земеделски стопанства

Категории стопанства	ИЗП, дка	Субсидии/Разходи, %	Увеличение на НДС, %	Субсидии/Нетен доход, %
Стопанства на ФЛ				
От 10-50 дка	27	5,7	2,0	4,1
51-200 дка	164	3,2	5,0	8,6
200-1000 дка	626	20,8	27,0	50,1
Над 1000 дка	9222	58,4	41,0	72,0
Стопанства на ЮЛ				
200-1000 дка	674	7,1	30,0	1,5,0
Над 1000 дка	7049	26,1	43,0	89,0
Кооперации				
51-200 дка	130	44,7	28,0	41, 9,0
200-1000 дка	674	25,2	39,0	303,0
Над 1000 дка	9081	31,6	64,0	2574,0

Източник: Собствени изчисления

2.2. Зеленчукопроизводителни стопанства

Кратка характеристика. Броят на тези стопанства⁶ е 408579 или 67% от всички, което показва широката застъпеност на градинарството в страната. Около половината от стопанствата отглеждат само зеленчуци, а останалите не са строго специализирани. Зеленчукопроизводството е организирано в дребни стопанства със среден размер 1,1 дка. Наблюдава се непосредствена връзка между юридическия статут на стопанствата и размера на държаната от тях площ. Физическите лица (фамилни стопанства) стопанисват средно 0,970 дка, едноличните търговци – 15 дка, кооперациите – 106,5 дка, търговските дружества – 72,3 дка и сдруженията – 15,4 дка. Физическите лица и едноличните търговци са малки стопанства, според размера на стандартната им разлика, търговските дружества са средни, а кооперациите – големи.

Икономическо състояние на стопанствата преди пресъединяването. От данните се вижда, че зеленчуците са високодоходни и високо интензивни култури – нетният доход е 77,84% спрямо брутната продукция (табл. 4). Разходите общо са 22,16%. Най-голям дял заемат амортизациите на оборудването и сградите, на капитала за създаване и отглеждане. Разходите за заплати на наетите, наеми, лихви, аренды са 7,89%. Ниските разходи за материали и потребление са допринесли да се реализира значителен нетен (предприемачески) доход.

Таблица 4

Икономически показатели за зеленчуковите стопанства

Показатели	Фамилни стопанства	Показатели за 1 дка	Структура, %
Брой наблюдавани стопанства	3	-	-
Земя, дка	34	-	-
Брутна продукция, лв	42805	1019,17	100,00
Междинно потребление, лв	2505	59,64	5,85
Брутна добавена стойност, лв	40300	959,53	94,15
Амортизации, лв	3600	85,71	8,41
Нетна добавена стойност, лв	36700	873,82	85,74
Заплати, наеми, лихви, лв	3379	80,45	7,89
Нетен доход, лв	33321	793,37	77,84

Източник: СЗСИ, Дирекция „Агροстатистика“, МЗГ, 2003.

Високата доходност в малките стопанства за зеленчуци се дължи на простата организация, отсъствието на транзакционни разходи. В същото време тези стопанства не разполагат с нужната техника и ползват външни услуги, което оскъпява продукцията и е свързано с технологични рискове за производството. Зеленчукопроизводителите срещат затруднения при организиране на напояването, особено там където не са изградени сдружения за напояване. Най-тежък си остава проблемът за реализацията на продукцията, поради

⁶ В анализа не са включени семейните градини, върху които се отглеждат много на брой и различни по вид култури (зеленчуци, овощни, ягодоплодни), чиято площ е много малка и не може да се отнесе в кода на съответната култура. Те са 178 хил. ха със средна площ 0,03 ха.

ниската партидност, честа смяна на контрагентите, изкупуващи продукцията, неспазване на договорните отношения и ограничените пазари. Независимо от тези и други затруднения информацията показва, че фамилните стопанства за зеленчуци могат да бъдат жизнени и устойчиви.

Влияние на директните плащания. Получените субсидии на 1-ца площ се отразяват положително на стопанствата, като увеличават нетния доход, но при дребните им размери в сектора, това увеличение е почти неосезаемо. Ето защо за такива интензивни производства, каквото е зеленчукопроизводството, подходящо би било субсидиите да се обвързват не с размера на площта, а с дохода на фермата или с размера на продукцията.

Дребните стопанства се основават изцяло на собствена земя, финансиране и семеен труд. Те няма да имат достъп до преките плащания от еврофондовете, което ги поставя в неравностойно положение, с присъединяването ни към ЕС те ще изпитат сериозни затруднения като сред големите проблеми на тези от градинарството е неспособността им да се адаптират към пазара, защото произвеждат малки количества и не винаги с нужното качество. В същото време, те са от жизнено важно значение за своите собственици, защото са основен източник на доходи и част от продукцията се използва за самозадоволяване. Възможност да продължат да функционират е обединението им в организации на производителите, кооперации, асоциации и др.

Големите по размер зеленчукови стопанства притежават редица предимства пред малките и средните, тъй като нямат загуби от мащаба. С присъединяването ни към ЕС, тяхното състояние би трябвало да се стабилизира по няколко причини: в тях ще се концентрират значителни по размер финансови средства от директните плащания; ще се разшири достъпът им до единния европейски пазар; ще се увеличи вътрешното потребление на зеленчуци, вследствие повишаване покупателната способност на населението; въвеждането на европейските стандарти ще увеличи тяхната конкурентоспособност.

Средните по размер зеленчукови стопанства заемат междинно положение. Една част са организирани основно върху собствена земя, със собствен капитал и труда на семейството, но в тях може да се наемат временни работници, главно при прибиране на реколтата. Те ще ползват преките плащания от еврофондовете, но сумата на субсидиите ще е с относително скромни размери и ще ги подпомага предимно в текущите стопански дейности, но няма да е достатъчна да се реструктурират и разширят. Те са най-проблемни, защото макар и да са по-големи изпитват несигурност на пазара, поради липсата на партидност и честа смяна на контрагентите-доставчици, изкупуващи продукцията им. За да преодолеят тази несигурност е необходимо те също да се включват в организациите на производителите.

Очакваното им въздействие върху зеленчукопроизводителите ще се изяви в следните насоки:

- През първите три години след присъединяването, когато ще се прилага схемата за заплащане на 1-ца площ, размерът на зеленчуковите стопанства ще бъде определящ фактор за влиянието на директните плащания. Разчетите показват, че най-малките стопанства с площ от 10 дка може да получат субсидия от 100 лв, а най-големите – кооперациите – около 1000 лв. Тъй като тази сума е едва 1-2% спрямо нетния доход, тя реално няма да повлияе върху развитието им.
- Организации на производителите (ОП) е възможност за решаване на пазарните им проблеми и за повишаване на тяхната конкурентоспособност. Независимо че нормативно създаването на ОП у нас е регламентирано още през 2001 г.,⁷ то върви бавно и среща редица трудности. За тяхното преодоляване е необходимо да се засили разяснителната работа сред земеделските стопани, популяризиране опита на страните-членки на ЕС.
- След първите три години от присъединяването към ЕС ще започне прилагането на Схемата за единно плащане на ферма, по която не се подпомага производството на зеленчуци. Това означава, че колкото по-добре и по-бързо зеленчукопроизводителите се адаптират към пазарните механизми през този период, толкова те ще са по-конкурентни и жизнени в по-далечна перспектива. За да постигнат това, те трябва да се стремят към окрупняване на площите, прилагане на добрите земеделски практики, увеличаване на добивите и производителността си, спазване на стандартите, обединяване в организации на производителите.

2.3. Стопанства с трайни насаждения

Трайните насаждения обхващат две групи култури (овощни и лозя), с достатъчно голяма специфика, която налага да се разглеждат поотделно.

2.3.1. Стопанства с овощни и ягодоплодни култури

Кратка характеристика. Броят на стопанствата, отглеждащи някаква овощна или ягодоплодна култура е 104997 или 16% от всички стопанства. Семейни овощни градини от по 0,2 дка притежават 134776 стопанства (21%). Общо 34% от стопанствата са ангажирани под някаква форма с овощарство. От тях с пазарна ориентация са 795 ЕТ, 516 кооперации, 3688 търговски дружества и 250 сдружения.

Малко на брой стопанства (5835) притежават неплододаващи насаждения, т.е. огромната част от собствениците на градини нямат сериозни намерения да

⁷ Наредба № 24 от 5 юли 2001 г. на МЗГ за условията и реда за признаване на организации на производители на плодове и зеленчуци, обн. ДВ, бр. 69/2001

превърнат овощарството в свое бъдещо бизнес начинание. Доминира броят на структурите със статут физически лица (5640), а ЕТ са 75, кооперациите – 38, ТД–21, сдруженията – 12, като всички структури се ориентират към по-непретенциозни култури, устойчиви на сухи условия, с продукция, подходяща за преработка и търсена от преработвателните предприятия. Разпределението по площи е следното – около 46% от овощните и ягодоплодните култури се отглеждат в стопанствата на физически лица, 30% – в кооперациите, 9,4% – в ТД, 3% – от ЕТ и 11% – в сдружения. Средният размер на градините варира според вида на насажденията (при ябълките – 1,6 da, при прасковите и сливите – 3 da, при вишните – 9 da, при орехите – 21 da) и статута на стопанствата (стопанствата на физическите лица-са най-дребни, а най-едри – при кооперациите). При всички овощни култури и стопанства средната площ на младите градини е по-голяма от тази на плододаващите. Може да се каже, че се поставя начало на тенденция към преодоляване крайно дребните мащаби на градините.

Икономически проблеми не произтичат само от мащаба, възрастовата структура на насажденията и статута на стопанствата. Тези с различен статут и мащаб нямат визия как ще се противопоставят на очертаващия се конкурентен натиск. Причините за демотивацията на производителите са ниските изкупни цени, непокриващи себестойността на продукцията; липсата на големи инвеститори за интегриране на овощарството с консервната промишленост и инициативи за инвестиране в плодпроизводството.

Влияние на директните плащания. Те няма да играят съществена роля за подпомагане, стимулиране и съживяване на отрасъла, поради малкия им абсолютен размер и ниският относителен дял (1-2%) на субсидиите спрямо годишните разходи на 1-ца площ. Ако чрез пазарните цени не бъде постигната мотивираща норма на печалба, негативните тенденции за намаляване на площите с овощни и ягодоплодни култури ще продължат, въпреки субсидиите.

Въз основа на проведения анализ, очертаните проблеми и постигнатите договорености с ЕС за приложение на ОСП могат да се очертаят **перспективите за развитие на земеделските стопанства в сектора:**

- Определящите фактори за развитието им са икономическата среда и равнището на инвестиции за обновяване на насажденията.
- На фона на редуцирането на площите ще се утвърждава започналото реструктуриране на производството. Ориентацията ще бъде към непретенциозни видове, главно за преработка, със сравнително по-ниска капиталоемкост и ресурсоемкост на производството.
- Финансовите ресурси на ДФ „Земеделие”, на програма САПАРД, а също и тези, които ще бъдат предоставени чрез ОСП на ЕС, се оказват твърде ограничени, за да подпомогнат осезаемо плодпроизводителите да обновят насажденията.

- Постепенно, но системно семейните овощни градини и маломерните полупазарни стопанства ще бъдат ликвидирани. Процесът ще се ускорява и поради липса на приемственост между поколенията, доказана неефективност в резултат на маломерност и лошо стопанисване.
- За инвестиции в този сектор нагласа имат преди всичко фамилни стопанства – на физически лица, ЕТ, ТД. Ориентацията е към насаждения с малък размер – от 10 до 60 дка на собствена земя.
- Стопанствата, инвестиращи в плодотрошването, не полагат целенасочени усилия да минимизират риска и да гарантират подобаваша доходност на инвестицията.

Определено не може да се очаква, че ОСП на ЕС ще повлияе само позитивно и достатъчно силно върху развитието на плодотрошването. Финансовата помощ е ограничена по размер и ще бъде предоставяна при условия и за цели, които не се оценяват от инвестиращите в сектора като належащи и първостепенни. Налага се **изводът, че държавната политика е определяща за развитието на плодотрошването.**

2.3.2. Стопанства с лозови насаждения

Кратка характеристика. Общо 251160 стопанства отглеждат лозя, което представлява 34% от стопанствата в страната. Средният размер на отглежданите лозя в стопанство е 2,7 да, който е твърде малък за извеждане на съвременен ефективно производство и за усвояване на директните помощи. Преобладаващата част (99,1%) от стопанствата са със статут на физически лица, но имат 56,3% от площта.

Средният размер на отглежданите лозя по стопанства с различен статут варира в широки граници – от 1,5 да при физическите лица до 545,3 да в кооперациите. При търговските дружества е 314,3 да, при сдруженията – 67,7 да, при ЕТ – 20,4 да.

Прави впечатление, че липсват неплододаващи лозя в кооперациите или там лозарството е на доизживяване. Основните причини за това са липсата на капитали за инвестиции в трайни насаждения и несигурната перспектива за голяма част от тях. В стопанствата със статут на физически лица, дялът на младите насаждения е крайно малък – 1%, което вестчае в близка перспектива редуциране на насажденията с ускорени темпове и търсене на изход в продажбата на земите, заети с лозя, ако за това се създадат стимули (премии за отказ от лозарството). В търговските дружества размерът на отглежданите лозя расте (10,8%), а младите достигат 29,7%. Явно тези стопанства са в състояние да носят и поемат икономическата отговорност да инвестират в лозя. За да се инвестира с този мащаб и темпове е необходим голям финансов ресурс, но и увереност, че е постижима добра доходност от инвестицията. Тази

увереност ТД намират в обвързването на лозарството, винарството и реализацията, т.е затваряйки цикъла на производство „земя-краен продукт”.

Икономическо състояние на стопанствата преди присъединяването към ЕС. Специализираните се в отглеждането на трайни насаждения, са с висока рентабилност (36%), изчислена на база производствени разходи (табл. 5). Ситуацията е различна във фамилните стопанства и кооперациите. Трайните насаждения във фамилните стопанства са губещи – с отрицателен нетен доход на единица площ и отрицателна рентабилност, а в кооперациите са печеливши. Това се обяснява с икономията от мащаба и по-добрата агротехника при оформени масиви. От това може да се направи извода, че при трайните насаждения, в т.ч. и при лозята, трябва да се стимулира концентрацията на производството. Впечатляващ е крайно ниският размер на амортизациите при структурите, специализирали се в трайни насаждения, което показва, че вече са амортизирани.

Таблица 5

Икономически резултати при трайните насаждения

Показатели Групи култури Стопанства	Лева на 1 декар							Рентабилност, %
	Бруто продукция	Междинно потребление	Брутна добавена стойност	Аморти- зации	Нетна добавена Стойност	Заплати, наеми, лихви	Нетен доход	
Трайни насаждения								
Стопанства – всичко	158	60	98	7	91	49	42	36
в т.ч.: фамилни стопанства	334	345	-11	20	-31	112	-143	-30
кооперации	93	148	42	106	6	100	45	59
Лозя								
Стопанства – всичко	368	57	311	8	303	187	116	46
в т.ч.: фамилни стопанства	63	66	-3	9	-12	4	-16	-20
кооперации	376	56	320	8	312	192	120	47
Овощни култури								
Стопанства – всичко	62	34	27	2	25	26	-1	-2
в т.ч.: фамилни стопанства	413	92	32	24	297	36	261	172
кооперации	59	34	25	2	23	20	-3	-5

Източник: МЗГ, Агростатистика

Във фамилните стопанства лозята са подценявани и гледани лошо, което личи както от крайно ниските брутни разходи и приходи на декар, така и от масата на нетните приходи и рентабилността, които са отрицателни величини. В кооперациите лозята са структуроопределяща култура. За тях са полагани по-големи грижи, поради което икономическите резултати са по-добри. В овощарството картината е различна. Фамилните стопанства се очертават като много печеливши, а кооперациите – като губещи.

Влияние на директните плащания. При текущи разходи за лозята 600 лв./дка, субсидията ще е 2,5% от необходимите средства, което няма да се отрази съществено върху икономическото състояние на производителите. Освен това изискването за минимален размер от 5 да ИЗП ще лиши преобладаващата част от стопанствата на физически лица от директни плащания. Кооперациите също ще загубят от полагащите им се помощи, поради неуредени взаимоотношения с арендодателите.

Могат да се направят следните изводи, препоръки и да се очертаят перспективите за развитие на земеделските стопанства в условията на ОСП:

- Незначителният дял на евросубсидиите от необходимите инвестиции показва, че те не могат да играят ролята на необходимото голямо капиталовложение за стопанствата на физически лица и кооперациите, поради което ограничен брой от тях ще се развият като конкурентни структури, партниращи на търговските дружества;
- Държавата трябва да направи необходимото, за да се активизира поземленият пазар и продажбата на пустеещи лозя. Това означава промяна в законите, в икономическите лостове, премахване на пречките за инвестиращите в отрасъла, пълна яснота на мерките за регулиране на лозарския потенциал, за да се подпомогне възраждането на виненото лозарство;
- Интегрираните лозаро-винарски фирми са силно мотивирани да инвестират в земя и в лозови насаждения, нови или подмладявани при спазване стандартите на ЕС;
- Водещите структури в лозаро-винарството изкупуват продукцията от земеделските производители, но в техните планове не се вписва идеята за интегратор в производството на грозде;
- Усилията на смесените български и чуждестранни стопанства и българските, регистрирани по Търговския закон са насочени към минимизиране риска и гарантиране на висока доходност от лозаро-винарство в краткосрочна и дългосрочна перспектива, чрез диверсификация на своята дейност. Стремежат им е да работят с качествена суровина от добри сортове и с гарантиран произход – предпоставки за производство на качествени вина от високоценовия сегмент на международните пазари;
- Фамилните стопанства и кооперациите, нямат големи шансове в бъдеще да избегнат проблемите, които и досега имаха и ще последват фалити. В стопанствата на физически лица, причините за това са-маломерност на лозята, липса на собствена земя и капитали, напреднала възраст, липса на приемственост между поколенията. При кооперациите причините трябва да се търсят в задлъжнялостта при много от тях, което ограничава достъпа им

до кредити и субсидии, твърде възможно е да започне дестабилизация на масивите с раздвижването на поземления пазар.

2.4. Стопанства с преживни животни

2.4.1. Млечно говедовъдство

Кратка характеристика на стопанствата. Преобладаващата част от животните се отглеждат предимно в малки ферми – 206 000 бр. (97%). По-големите са 6 000, или едва 3%. В първите се отглеждат 80% от кравите за мляко при много малък среден брой на животните (табл. 6).

Таблица 6

Разпределение на фермите според броя на млечните крави

Брой млечни крави във ферма	Брой ферми	%	Брой млечни крави	%
1 крава	130 907	68,6	130 907	36,2
2 крави	39 320	20,6	78 641	21,7
3 – 9 крави	17 082	8,9	72 387	20,0
10 – 19 крави	2 385	1,25	29 388	8,1
20 – 49 крави	973	0,5	26 131	7,3
50 – 99 крави	185	0,1	12 084	3,3
Над 100 крави	78	0,05	12 309	3,4
Общ брой	190 930	100	361 847	100

Източник: МЗГ, “Агростатистика” – Преброяване на земеделските стопанства в Р България през 2003г.

Около 97% от стопанствата отглеждат средно по 2 крави, а едва 4% отглеждат по 12 крави. За сравнение, в страните от ЕС средният брой крави в една ферма е над 50 броя. Наблюдава се непосредствена връзка между юридическия статут на фермите и средния брой животни в една. Най-голям е средният размер на стопанствата при кооперациите и най-малък – при фамилните. По данни на експертно проучване извършено по програма ФАР съществуват около 30 ферми, които имат над 100 крави и те са в рамките на земеделски кооперации. В останалите случаи може да се говори за дребно семейно стопанство. От посочените данни се вижда, че у нас е налице една дуалистична структура на организационно-производствените единици.

Икономическо състояние на стопанствата преди присъединяването. По отношение на доходността – млечното говедовъдство не е високодоходен отрасъл. Освен това не може да се търси никаква зависимост между размера на стопанствата и получения нетен доход. При най-големите (със среден размер 65 бр. млечни крави) нетния доход представлява 0,8% от брутната продукция. При следващия по размер стопанства – 54 бр. млечни крави той е с отрицателна величина. Същевременно при фамилните стопанства с най-малък среден размер – 6 бр. млечни крави нетния доход е 20% от брутната продукция. Високата доходност в дребните стопанства е обяснима. Тя се дължи на по-елементарната организация на производството, по-ниските

административни разходи и по-големия разход на труд вложен от членовете на семейството.

По отношение структурата на разходите, най-голям дял при всички стопанства заема междинното потребление. Разходите за заплати на наетите, наеми, лихви и т.н. варират, като най-ниски са при фамилените стопанства, което допринася за реализиране на по-висок нетен доход.

Влияние на директните плащания. *Малкият размер на фермите* води до сериозни нарушения на технологичните изисквания при отглеждането на животните. След присъединяването към ЕС, тези стопанства ще продължават да изпитват затруднения. Поради липса на финансови средства те няма да могат да се уедрят, да модернизират и реструктурират производството си. Няма да отговорят и на изискванията за качество и хигиена на произведената продукция и за безопасност на околната среда. На тази основа те ще отпаднат от участие в разпределението на индивидуалните квоти, а по-голяма част от тях няма да получат и директните плащания на дка, предвид малкия размер на притежаваната земя (под 10 дка). Същевременно тези стопанства са жизнено важни за своите собственици. За да продължат да съществуват, една от възможностите е да се сдружават, да участват в изграждането на организации на производители.

По-големите по размер стопанства ще имат редица предимства пред дребните. С присъединяването към ЕС, те ще имат възможност да разширят и модернизират своето производство. Това ще стане вследствие на тяхното стабилизиране, в резултат на провежданата интервенционна политика. Освен това те ще получат и финансови средства по линия на директните плащания и премии за участие в индивидуалните квоти.

По-голямо влияние върху стопанствата ще оказват мерките и механизмите на Общата организация на пазара (ОПП). Чрез определянето на фиксирани цени за всяка пазарна година косвено се постига регулиране и на цената на суровото мляко. Въвеждането на квотния принцип ще породи редица проблеми. *На първо място*, ще доведе до ограничаване на производството. Причините за това могат да се разглеждат в няколко аспекта:

- производител на мляко, който има определена квота ще извършва предимно просто възпроизводство на стадата;
- трудно може да се извърши внедряване на съвременни високоефективни технологии и високопродуктивни животни;
- фермерът ще бъде затруднен да извърши реструктуриране на стопанството.

Другият проблем е, че квотите налагат една предопределеност, което противоречи на пазарните принципи. *Третият проблем* се отнася до цената на млякото. След като производството му се ограничава, естествено би било и

цената да е по-висока от равновесната пазарна цена, а това рефлектира и върху потреблението, което ще бъде по-ниско отколкото при свободен пазар. Ето защо трудно би могло да се обясни как ще се стимулира консумацията на мляко – проблем, който се очаква да бъде решен с въвеждането на квоти. По данни на МЗП, вече 13 000 стопанства са се отказали от получаването на индивидуални квоти, тъй като не могат да изпълнят необходимите изисквания. Ако се приеме, че в тези стопанства имат средно по 2 крави, около 60-70 000 т сурово мляко ще трябва да се използва от тях самите. Има вероятност млякото да се продава на “сивия” пазар. За да може да действа успешно квотният принцип е необходимо стриктно да се спазват правилата за разпределение на квотите и стриктен контрол от Разплащателната агенция към МЗП. Същевременно отказването от квотите, поради невъзможност да бъдат изпълнени, може да предизвика сериозен социален проблем, тъй като една значителна част от производителите на мляко осигуряват доходите си именно от дребното производство. Това поставя необходимостта от тяхното обединяване в организации на производителите и в кооперативи. Друг *проблем*, който може да възникне след приемането ни в ЕС и който вече възникна в страни като Чехия и Словакия е, че при отварянето на границите млякото може да бъде изкупено от други страни, което ще създаде сериозни затруднения за млекопреработвателните предприятия.

Прилагането на ОСП ще има и своето *положително влияние* върху развитието на млечните ферми- ще се гарантират по-високи доходи на производителите чрез ограничаване на производството (с прилаганите квоти за мляко); интервенционни мерки и директните плащания на 1-ца площ.

2.4.2. Стопанства с отглеждане на овце

Кратка характеристика. В овцевъдството също се очертава дуалистична организационно-производствена структура. Около 98% от животните са частна собственост, но преобладават малките ферми – 217 000, в които се отглеждат около 84% от овцете. По-големите са едва 4 000 (табл. 7). Около 95% от стопанствата отглеждат средно по 6 овце, а едва 5% по 58 броя. В страните от ЕС, във фамилните ферми се отглеждат значително по-голям брой овцете (например в Гърция – 238 бр., във Франция – 320 бр.).

Таблица 7

Брой на стопанствата и на средния брой животни в тях към 2003 г.

Видове селскостопански животни	Говеда	Крави	Биволи	Свине	Овце	Кози
Професионални животновъдни стопанства – хил.бр.	6	6	0,2	4	4	2
Общ брой животни в тях	152	73	3	401	245	29
Среден брой животни в едно стопанство – бр.	25	12	16	108,5	58,4	15
Малки животновъдни стопанства – хил. бр.	206,9	188,3	2,0	220,5	217,3	225,5
Общ брой животни в тях	579	301	5	617	1347	699
Среден брой животни в едно стопанство – бр.	2,8	2	3	3	6	3

Източник: МЗГ, “Агростатистика” – Преброяване на земеделските стопанства в Р България през 2003г.

Влияние на директните плащания. Те няма да окажат реално отражение върху доходи на земеделските производители в сектора. Изходът за тях е да произвеждат качествена продукция, която ще издържа на конкурентните условия на пазара. По-голямо влияние ще оказват плащания при специални условия (ежегодни премии за овце и кози-майки) и допълнителната премия, която се изплаща в области, където производството на овце и кози е традиционна дейност (предимно в полупланинските и планински райони). След влизането в ЕС се очаква да се извърши и реструктуриране на стадата по отношение на породния състав. Много овцевъди се ориентират към внос на овце от специализирани породи за месо. За да се стъпи на този пазар е необходимо достатъчно по обем производство, а това изисква обединяване на производителите. Освен световните тенденции при определяне на производственото направление трябва да се отчитат и някои други факторно-наличната инфраструктура, близост до млеко- и месопереработвателните предприятия, фуражна база и др. Една от възможностите за по-нататъшното развитие на стопанствата е създаване на организации на производителите (ОП), но на този етап все още няма изградени такива организации.

2.5. Стопанства с непреливни животни

2.5.1. Стопанства с отглеждане на свине

Кратка характеристика. В периода 2003-2005 г. броя на свиневъдните стопанства намалява с 31,5%, като сега са 190819, при което средният брой на отглежданите животни в една ферма се е увеличил от 4,6 на 4,9 броя. Стопанствата на физическите лица представляват 99,5% от всички стопанства, но в тях се отглеждат само 50% от свинете (табл. 8). Характерно за тях е, че те отглеждат средно по 2,5 броя животни, които се използват главно за самозадоволяване, но те ще се запазят и в бъдеще.

Таблица 8

Свинеферми по юридически статут към 2005 г.

Юридически статут на стопанствата	Стопанства – брой	Животни – брой	Ср. брой животни
Общо	190859	931975	4,9
В т. ч. физически лица	190013	466888	2,5
Еднолични търговци	605	69366	114,7
Кооперации	35	12231	349,5
Търговски дружества	149	375170	2518,0
Сдружения и други	57	8320	146,0

Източник: Дирекция “Агροстатистика”, МЗГ, 2005

Едноличните търговци, кооперациите и сдруженията са малко на брой, но с размери над 100 броя животни. В тях се отглеждат около 10% от свинете. Те могат да се определят като средни по размер. Характерно за тях е, че постигнатата средна производителност и разходът на фураж за един кг живо

тегло е по-висок от този в промишлените свинекомплекси, но е по-нисък от разхода в примитивните ферми. Целта е, средните по размер свинеферми да разширяват и модернизират своето производство. За да се постигне това, те ще се нуждаят от инвестиции, което може да ги постави в затруднено положение и да забави реструктурирането им.

Търговските дружества са 149, но в тях се отглеждат 40,5% от броя на всички свине. Те са собственици на промишлените свинекомплекси, за които е характерно, че се прилага научна генетика, развъждане, физиология, биохимия. В тях се осигурява непрекъснатост на производствения процес. Към 2005 г. промишлените свинекомплекси в България са 43, в които са концентрирани мощни финансово-производствени ресурси, те са в състояние да се адаптират към изискванията на пазара и да бъдат конкурентоспособни. Предизвикателството пред тях е да подобряват качеството на месото, да намаляват разходите за фураж, които формира около 70% от себестойността и да опазват околната среда.

Влияние на директните плащания. През първите три години след присъединяването ни към ЕС, директните плащания могат да въздействат върху онези свиневъдни стопанства, които освен животни, разполагат и с обработваема земя. За периода 2003-2005 г. се е увеличил дялът на стопанствата, които не разполагат със земя или размерът на ИЗП е под 10 дка и достига 80,5%. В същото време е нарастнал броят на големите свинеферми, които стопанисват над 1000 дка ИЗП – от 546 през 2003 г. на 595 броя през 2005 г. Тези стопанства ще се възползват от преките плащания, в резултат от което ще укрепнат икономически и ще се увеличат доходите на земеделските стопани. Те ще се отразят позитивно върху големите стокови свинеферми като ще способстват за увеличаване на тяхната жизнеспособност и устойчивост. Преките плащания обаче няма да засегнат дребните стопанства, които произвеждат главно за самозадоволяване.

Таблица 9

Стопанства с отглеждане на свине 2003 – 2005 г.

Размер на използвана земеделска площ, дка	Свине					
	Стопанства – брой		Животни – брой		Ср. размер, бр. животни	
	2003	2005	2003	2005	2003	2005
0,0	3338	5074	353045	349442	105,8	68,9
0,1 – 0,9	23869	18909	102255	52110	4,3	2,8
1,0 – 2,9	51061	41757	120844	72913	3,4	1,8
3,0 – 4,9	50664	29425	103012	52207	2,0	1,8
5,0 – 9,9	76391	39745	162535	78507	2,1	2,0
10,0 – 19,9	43186	30185	128686	88973	3,0	2,9
20,0 – 49,9	21349	16812	81151	66039	3,8	3,9
50,0 – 99,9	5246	4816	35386	23579	6,7	4,9
100,0 – 199,9	1897	2114	51650	23104	27,2	10,9
200,0 – 299,9	511	476	6690	4950	13,1	10,4
300,0 – 499,9	413	499	25484	6849	61,7	13,7
500,0 – 999,9	373	454	9791	5057	26,2	11,1
> = 1000	546	595	98404	108246	180,2	181,9
Общо	278844	190859	1278933	931975	4,6	4,9

Източник: Преброяване на земеделските стопанства в България през 2003 г., Дирекция “Агростатистика”, МЗГ, 2005.

С влизането на България в ЕС, свиневъдството е силно разслоено – от една страна, са дребните ферми с примитивно производство, а от друга – едрите промишлени свинекомплекси. Първите ще оцеляват доколкото служат за самозадоволяване и изпълняват социални функции, вторите, подкрепени от ОСП, е необходимо да развият своята маркетингова стратегия, за да се справят при конкуренцията на световния пазар.

2.5.2. Стопанства с отглеждане на птици

Кратка характеристика. За периода 2003-2005 г. броят на птицевъдните стопанства намалява от 494298 на 380722 за сметка на увеличаване на размерите им. Средният брой птици, отглеждани в едно стопанство е нараснал от 44,1 на 51,7 броя или със 17% (табл. 10). Физическите лица представяват 99,7% от всички стопанства, в които се отглеждат 41% от птиците при среден брой – 21. Всъщност това са дребните стопанства, в които продукцията се използва главно за самозадоволяване. Примитивният начин на отглеждане предопределя ниската продуктивност. Независимо, че продукцията от тези стопанства не излиза на пазара и обикновено е по-скъпа от потенциалните възможности на сектора, те са от жизнена важност за земеделските стопани. На този етап е трудно да се прогнозира каква част от производството ще се реализира от физическите лица. Сега намалява броят на дребните стопанства и броят на птиците, отглеждани в тях, но с поскъпването на птичето месо, тенденцията може да се промени към увеличение.

Таблица 10

Стопанства по юридически статут и отглеждани в тях птици

Стопанства	2003 г.			2005 г.		
	Стопанства, брой	Птици, брой	Среден брой птици	Стопанства, брой	Птици, брой	Среден брой птици
Общо, в т.ч.	494298	21796380	44,1	380722	19669504	51,7
Физически лица	492689	12321657	25,0	379611	8072801	21,3
ЕТ	1328	2900411	2184,0	887	4460572	5028,8
Кооперации	24	47358	1973,3	14	5320	380,0
Търговски дружества	200	6386597	31932,9	179	7097927	39653,2
Сдружения и др.	57	140357	2462,4	31	32886	1060,8

Източник: Преброяване на земеделските стопанства през 2003 г., МЗГ.

Птици се отглеждат само в 14 кооперации и то в ограничен размер. По-големи са стопанствата на едноличните търговци – средно с 5028 птици и сдруженията – средно с 1060 птици. Техният брой през 2005 г. е намалял, но в същото време се наблюдава почти двойно увеличаване на птиците в стопанствата на едноличните търговци – от 2184, те са достигнали 5028 броя.

Търговските дружества през 2003 г. са били 200, а през 2005г. са 179. Увеличил се е абсолютният и относителен размер на птиците в тях – от 31933 през 2003 г., той е 39653 през 2005 г. В същност това са промишлените

птицеферми, които се отличават с висока концентрация и прилагане на модерни, съвременни технологии. Независимо от големите изисквания на пазара, промишлените птицекомплекси най-бързо се адаптират към тях, конкурентноспособни са и дават облика на съвременното ни птицевъдство. Предизвикателството пред тях е да снижават себестойността на продукцията, да подобряват качеството и да осигуряват хуманно отношение към птиците.

Влияние на директните плащания. В сектора няма ограничения (квоти) за размера на производството на птиче месо и яйца; не се предвиждат субсидии; маркетинговите стандарти са задължителни; износът на птичи продукти се регулира чрез експортни субсидии; прилага се митническа защита при внос на яйца и птиче месо от трети страни. Предлагаането на тези продукти на единния европейски пазар означава, че птицевъдите трябва да са готови да поемат отговорността и да се съобразят с изискванията на този пазар. През първите три години от присъединяването ни към ЕС, директните плащания на 1-ца площ, макар и косвено, може да се насочат към сектора в стопанствата, където успоредно с птиците, се използват земеделски земи (табл. 11).

Таблица 11

Птицевъдни стопанства и брой птици

Размер на използвана земеделска площ, дка	Птици					
	Стопанства, брой		Птици, брой		Среден размер, птици	
	2005	2003	2005	2003	2005	2003
0,0	9205	4689	8443086	8279348	917,2	1765,7
0,1 – 0,9	41355	46079	843229	1164145	20,4	25,3
1,0 – 2,9	83117	97124	1391896	1878530	16,7	19,3
3,0 – 4,9	62312	93835	941194	1765251	15,1	18,8
5,0 – 9,9	82750	132506	1416934	3024572	17,1	22,8
10,0 – 19,9	57832	72828	1170455	1878387	20,2	25,8
20,0 – 49,9	30987	34662	943380	1155306	30,4	33,3
50,0 – 99,9	7616	7610	259219	404101	34,0	53,1
100,0 - 199,9	2962	2671	154027	173708	52,0	65,0
200,0 – 299,9	781	731	201990	121435	258,6	166,1
300,0 – 499,9	643	579	24767	178091	38,5	307,6
500,0 – 999,9	568	454	27901	412933	49,1	909,5
> = 1000	595	535	3851418	1360573	6473,0	2543,1
Общо	380722	494298	19669504	21796380	51,7	44,1

Източник: Преброяване на земеделските стопанства през 2003 г., МЗГ.

Данните показват, че 374233 (75,7%) птицевъдни стопанства или нямат земеделски земи, или стопанисват до 10 дка. Следователно те нямат достъп до преките плащания на единица площ. През 2005 г. същата категория стопанства са 278739 броя (73,2%), което показва макар и слаба тенденция към намаляване броя на дребните птицеферми. Тенденцията се запазва при стопанствата, имащи от 50 – 99,9 дка земя и се засилва в групите по 100 до 200 дка, от 200 – 300 дка, от 300 – 500 дка, от 500 до 1000 и над 1000 дка. Тези групи стопанства ще имат достъп до преките плащания срещу земеделските земи, които използват. В резултат от това, се очаква те да укрепнат икономически и да се увеличат доходите на земеделските стопани. Длъжни

сме веднага да отбележим, че уедряване не е постигнато във всички от тези групи стопанства, а само в стопанствата, имащи от 200 до 300 дка земя и тези с над 1000 дка. Оттук може да се направи констатацията, че се е увеличил както броят на най-големите птицеферми, така и броят на отглежданите птици и размерът на използваните от тях земеделски площи. Средните птицеферми, освен че не са многобройни, по-трудно ще се конкурират на общия европейски пазар. Дребните ще оцеляват, доколкото служат за самозадоволяване и изпълняват социални функции, едрите птицекомплекси ще се конкурират на световния пазар, но доколко ще успеят ще покаже бъдещето.

2.6. Сравнителен анализ на икономическите резултати в земеделските стопанства с различно производствено направление и статут преди присъединяването ни към ЕС

Фамилни стопанства

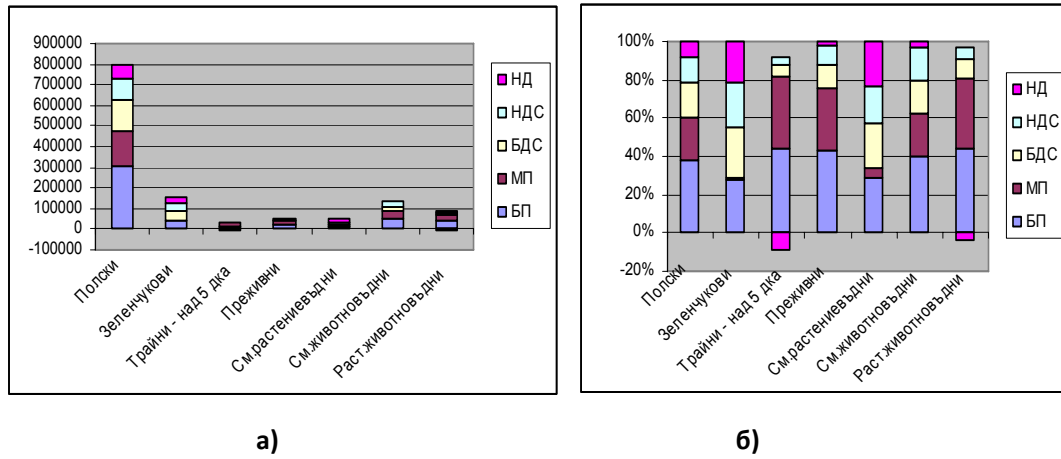
Фиг. 1 (а и б) показва съответно равнището на brutната продукция (БП), междинното потребление (МП), brutната и нетната добавена стойност (БДС и НДС) и нетният доход (НД) в абсолютни стойности и като процентно съотношение за отделните типове стопанства.

Значителните различия в размера на земята и производството при полските фамилни стопанства в сравнение с останалите типове стопанства определят значително по-високите стойности на икономическите им показатели. Това се дължи на включването в анкетата на големи арендаторски зърнени стопанства, в които преобладава наемният труд, а земята основно е арендувана, поради което не се вписват в представите за трудовите фамилни стопанства. Средният размер на БП за този тип стопанства е над 300 х.лв, докато при всички останали групи той е под 50 хил. лв.

Макар полските стопанства да реализират висок нетен доход като абсолютна стойност, зеленчуковите и смесените растениевъдни фамилни стопанства, поради това че използват по-добре ресурсите си, имат по-висок (около 20%) дял на нетния доход в общата структура (фиг. 2б). Високият относителен дял на разходите за междинно потребление (основно за наета работна ръка и механизация, които се отчитат като материални разходи) е довел до загуба стопанствата с трайни насаждения, а в смесените растениевъдно-животновъдни стопанства, тя вероятно се дължи на по-ниската ефективност на застъпеното в тях животновъдство, а също и на този висок дял.

Фигура 1

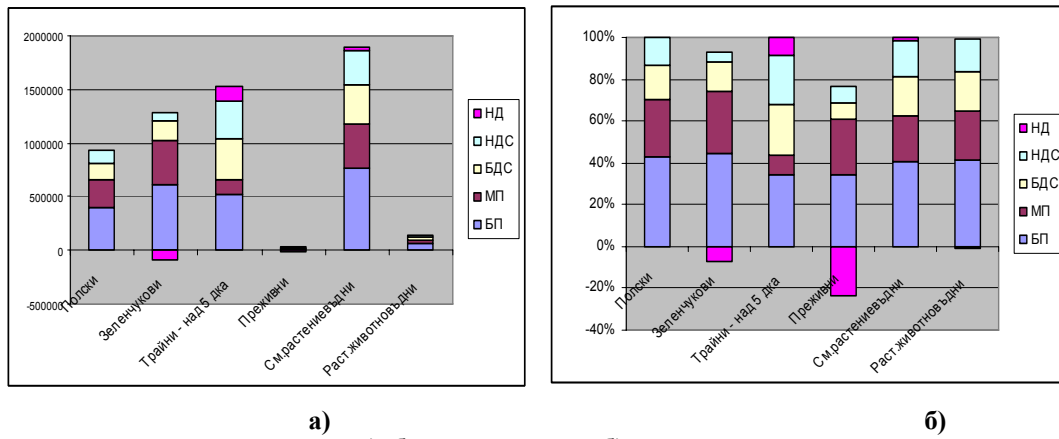
Икономически показатели във фамилените земеделски стопанства

а) абсолютни стойности б) структура

Фигура 2

Икономически показатели в кооперациите

а) абсолютни стойности б) структура

Кооперации

При кооперациите ситуацията е по-различна, дори противоположна на фамилните стопанства. Ясно е очертано, че смесените растениевъдни кооперации имат най-голяма брутна продукция, следвани от специализираните в производството на зеленчуци и кооперациите с трайни насаждения. Въпреки високата стойност на брутна продукция обаче зеленчукопроизводителните кооперации са на загуба, докато тези с трайни насаждения реализират най-голям дял на нетния доход. Стопанствата с преживни животни по-принцип не са сред най-печелившите, но докато фамилните стопанства от този тип получават нетен доход, кооперациите с преживни животни са със значителни загуби.

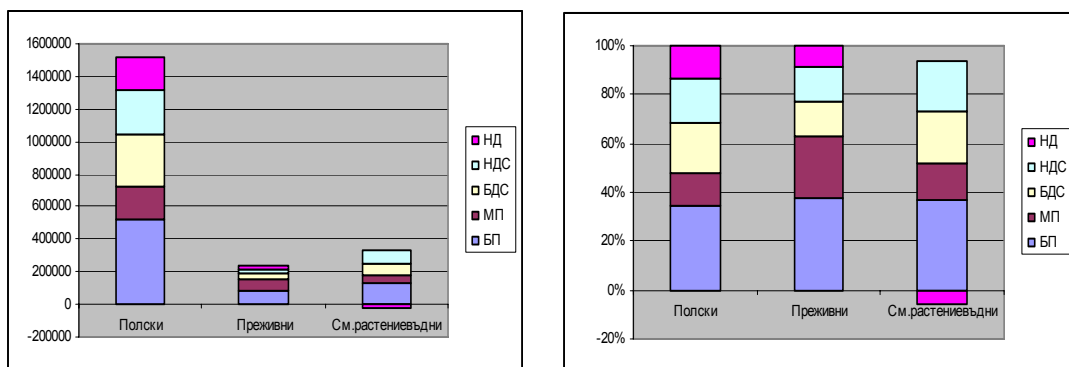
Търговски дружества

Те основно са представени в групата на полските култури и имат значително по-голям размер в сравнение с останалите групи (фиг. 3).

Важно е да се посочи, че със средния си размер на използваната площ от 4700 дка те са малко по-големи от фамилните полски стопанства (4100 дка), но реализират повече брутна продукция и значително по-висок нетен доход, поради относително по-малкото разходи за междинно потребление.

Фигура 3

Икономически показатели в търговските дружества

а)

б)

а) абсолютни стойности б) структура

Основният извод, който се налага е, че икономическите показатели в стопанствата с отглеждане на преживни животни и смесените растениевъдно-животновъдни фамилни стопанства и кооперации са незадоволителни и трудно биха осигурили оцеляването им. Противно на очакванията, полските култури не са най-печеливши в кооперациите, дори не са задоволително печеливши. Фамилните стопанства имат висок нетен доход при полските култури, но зеленчуковите фамилни стопанства и смесените растениевъдни (в които също се отглеждат зеленчуци) са по-ефективни, тъй като реализират многократно по-голям доход на 1-ца площ. Най-голям нетен доход от полските култури имат ООД, а от трайните насаждения – кооперациите.

2.7. Влияние на директните плащания върху доходите на земеделските стопанства

Първи сценарий

Фамилни стопанства. В първи вариант, при който се допуска че заплащането на семейната и платената работна сила е равностойно, нетният доход на стопанството ще се намали със заплащането за семейната работна сила. Във втори вариант заплащането на семейната работна сила при всички групи стопанства е 2431 лв./ГРЕ, колкото е средната заплата за земеделието през 2003 г. Освен с него, нетният доход ще се намали и с увеличението на заплащането за външната работна сила до равнището на средната за земеделието (при полските култури е $2431-1541=890$ лв./ГРЕ).

Таблица 12

Нетен доход средно на едно стопанство във фамилините стопанства през базисния период и след получаването на субсидии по I сценарий, лева

	Общо разходи, (ПШВ) базисен период	Нетен доход на 1 стопанство, базисен период	Нетен доход на 1 стопанство със субсидии	Заплащане на 1 ГРЕ платен труд	Среден брой платени ГРЕ	Среден брой семейни ГРЕ
1	2	3	4	5	6	7
Полски	226 632	60 630	102 013	1 541	9,28	1,62
Зеленчукови	5 884	33 321	33 621	1 774	1,45	0,87
Трайни	2 672	3 098	3 382	1 282	0,46	0,55
Преживни	20 429	1 025	2 052	2 201	1,32	1,4
См.растениевъдни	2 588	11 181	12 091	1 737	0,00	0,74
См.животновъдни	49 930	4 708	6 728	1 982	8,48	1,17
См.раст.животновъдни	40 918	- 2 930	- 221	2 047	3,22	20,8
Средно	129 947	33 251	55 395	1 611	3,46	3,89

* Разходите са преди добавянето на заплащането на семейната работна ръка
Източник: По данни на СЗСИ, 2003, МЗГ.

Допускането в първи вариант за заплащане на семейния труд, равен на фактическото заплащане на външната работна ръка, има условен характер. Във

фамилните стопанства платената работна сила получава твърде ниско възнаграждение, което е около минималната работна заплата. Това е значително под средното заплащане за земеделците в страната и под равнището в кооперациите. Обяснение може да се търси в използването на нискоквалифициран ръчен труд във фамилните стопанства, предимно от временно заети работници, които не плащат данъци и не правят осигуровки.

След приспадане на разходите за “заплати” на семейните работници в първи вариант, нетният доход не се променя съществено както за базисния период, така и за периода на директни плащания. Стопанствата имат доход не само да се възпроизвеждат, но и да осъществяват разширено възпроизводство. Средно на 1 стопанство остават 58,1 хил. лв. нетен доход преди субсидирането и 89,5 хил. лв. след получаването на субсидията, при 229 хил. лв. ППВ.

Във втори и трети вариант нетният доход намалява съответно с около 10 хил. лв. и 20 хил. лв., но се запазва доброто финансово състояние на стопанствата. Очевидно те са печелившите от избраната политика на субсидиране; имат достатъчно големи размери, тясно специализирани са и могат да разширяват производството си. Очакванията са, че значителен дял от увеличението на нетния доход в резултат от субсидирането ще се използва за повишаване личното потребление на семейството на собственика или управителя на стопанството. Съществува възможност и за нарастване на заплащането за външната работна сила.

Далеч по-назад, но със задоволително равнище, е доходът в *зеленчуковите стопанства* (около 32 хил. лв). При 7,4 хил. лв. ППВ, този доход им осигурява нормално възпроизводство при сегашните размери, както и възможност за увеличаване на потреблението. Субсидиите нямат особен принос към нетния доход, тъй като стопанствата са дребни. В следващите два варианта нетният доход се запазва на равнище 28-30 хил. лв. на стопанство, което също гарантира възпроизводството им.

При *трайните насаждения*, въпреки че заплащането на труда е по-ниско спрямо останалите растениевъдни стопанства, нетният доход е много под този в стопанствата с производство на зеленчуци и се равнява на 2,4 – 2,6 хил.лв. средно преди и след субсидирането. ППВ е 3, 4 хил. лв., при което полученият нетен доход може да гарантира възпроизводството на стопанствата. Посочените разходи са само за плододаващи насаждения и показват на какво ниско равнище се поддържат овощите и лозята във фамилните стопанства. Субсидиите няма да повлияят съществено върху възможностите за възпроизводство, при среден размер на стопанствата в изследваната извадка 28 дка.

Във втори вариант нетният доход се понижава до 1,2-1,5 хил. лв, а в трети вариант, при който се отчита заплащане равно на това в кооперациите, нетният доход пада до 400-670 лв. със и без субсидии, което означава, че съществува реален риск за осъществяване на просто възпроизводство в стопанствата с трайни насаждения.

Финансовото състояние на стопанствата с *преживни животни* не дава възможност за просто възпроизводство и в трите варианта, тъй като те са на загуба. При среден размер на изследваните стопанства 103 дка, субсидиите покриват само около 1000 лв. от загубите, което е половината от реализираните загуби на стопанство. Въпреки че в тези стопанства се използва висококвалифициран труд, равнището на заплащане през базисния период е ниско – в размер на 2201 лв./ГРЕ, което е под средното за земеделието. Направените други разходи обаче предопределят висок ППВ – 20.5 хил. лв. Ако заетата работна сила (платени и семейни работници) получава заплащане на равнището на средната за земеделието, загубите нарастват до 1,7-2,7 хил. лв. (втори вариант), а при по-нататъшно повишаване на заплащането до това в кооперациите, загубите достигнат 4.0-4.4 хил. лв., съответно със и без субсидия (трети вариант).

Минималните субсидии или липсата на такива за стопанствата с преживни животни при неблагоприятната макроикономическа среда за тях може да изправи подотрасъла пред сериозни проблеми в рамките на ОСП.

Смесените растениевъдни и животновъдни стопанства не реализират твърде високи доходи, но имат по-високо заплащане на труда спрямо специализираните стопанства и могат да се окажат устойчиви и в условията на ОСП, като осъществяват просто възпроизводство.

Кооперации. Равнището на нетния доход е незадоволително, дори при стопанствата с полски култури, като една от причините е по-високото равнище на заплащане (табл. 13). Обяснението е, че в кооперациите, освен че използват преобладаващо механизирани труд, който е по-високоплатен, внасят данъци и осигуровки на своите членове на реалната работна заплата, което повишава общото равнище на заплащане.

Таблица 13

Нетен доход средно на кооперация през базисния период и след получаването на субсидии, I сценарий, лева

	Общо разходи, (ППВ) базисен период*	Нетен доход на 1 стопанство, базисен период	Нетен доход на 1 стопанство със субсидии	Заплащане на 1 ГРЕ	Среден брой платени ГРЕ
1	2	3	4	5	6
Полски	353 642	3 281	85 203	3 396	23,27
Зеленчукови	571 000	-94 000	-93 400	2 809	51,26
Трайни	376 716	95 755	126 744	3 277	27,73
Преживни	19 984	-8 091	-7 091	2 700	3,97
См.растениевъдни	703 700	32 759	128 211	3 665	56,14
См.раст.животновъдни	57 971	-1 096	9 997	2 372	6,58
Средно	411 021	8 319	87 157	3 438	28,16

Източник: По данни на СЗСИ, 2003, МЗГ.

Субсидията на 1-ца площ чувствително повишава нетния доход, но в стопанствата, в които е положителна величина (*полски, трайни, смесени*

растениевъдни). Преди субсидирането тези с полски култури имат недостатъчен нетен доход за разширено възпроизводство и дори рисково за просто възпроизводство. След добавянето на субсидията доходът нараства 26 пъти, което е гаранция за функционирането на този тип кооперации. Твърде съществено (близо 4 пъти) расте нетният доход при **смесените растениевъдни** стопанства, които и през базисната година имат добра позиция. По-малко е повишението при кооперациите с **трайни насаждения**, но те и през базисния период имат многократно по-висок нетен доход спрямо останалите групи кооперации.

Кооперациите специализирани в производство на **зеленчуци** имат големи загуби, но това основно се дължи на използването на значителна работна сила – 0,85 ГРЕ/дка, докато във фамилните стопанства се падат 0,08 ГРЕ/дка. Нетната добавена стойност преди заплащането за труд и капитал е положителна величина с достатъчно високо равнище.

Кооперациите с **преживни животни** са губещи и субсидията само леко намалява загубите (с около 1000 лв. на стопанство). **Смесените растениевъдно-животновъдни** стопанства през базисния период са губещи, но с получаването на директните плащания ще имат възможност да се задържат.

Във втори и трети вариант заплащането на труда се намалява до нивата на средното за земеделието и на фамилните стопанства, като последното е близо два пъти по-ниско от фактическото заплащане в кооперациите. И в тази ситуация обаче тенденцията не се променя – тези със зеленчукопроизводство и преживни животни запазват отрицателния си нетен доход, което означава, че няма да могат да се възпроизведат.

Търговските дружества имат добро равнище на нетния доход и заемат средно положение между фамилните стопанства и кооперациите. Субсидията ще повиши значително техния нетен доход, тъй като средният им размер е 4730 дка. Те обаче имат най-голям брой заети – 4,2 ГРЕ/1000 дка, поради което промените в равнището на заплащане относително в по-голяма степен ще повлияят върху нетния им доход.

Таблица 14

Нетен доход средно на едно стопанство в търговските дружества през базисния период и след получаването на субсидии по I сценарий, лева

	Общо разходи, (ПШВ) базисен период	Нетен доход на 1 стопанство, базисен период	Нетен доход на 1 стопанство със субсидии	Заплащане на 1 ГРЕ	Среден брой платени ГРЕ
1	2	3	4	5	6
Полски	269 848	205 643	252 950	1 878	18,63
Преживни	74 240	33 321	33 621	1 956	5,63
См.растениевъдни	148 779	3 098	3 382	3 404	17,02
Средно	245 488	176 239	215 703	2 029	13,76

Източник: По данни на СЗСИ, 2003, МЗГ.

Сравнението на нетния доход през базисния период с дохода след получаването на субсидията на 1-ца площ, но при заплащане равно на средното за земеделието не променя съществено картината при дружествата с полски култури. По-забележимо изменение настъпва при смесените растениевъди дружества, чийто негативен резултат се покрива едва след получаването на субсидията, но само при едновременно намаляване равнището на заплащане до средното за земеделието (втори вариант). Полученият нетен доход от 16 хил.лв. при този вариант не е значима сума, но е добър резерв за осъществяване на възпроизводството на смесените дружества.

При преживните животни поради обективно малкия нетния доход и ниското равнище на субсидията в резултат от ограничения размер на земята, резултатите са много по-слаби в сравнение с дружествата с полски култури, но за разлика от фамилните стопанства и кооперациите с преживни животни, те не са губещи и имат потенциал за възпроизводство.

Директните плащания на 1-ца площ ще подобрят резултатите на стопанствата, които имат добри икономически показатели – фамилните стопанства и търговските дружества с полски култури и кооперациите със смесено растениевъдно направление. В този тип стопанства има възможност за нарастване на заплащането, но не би могло да се съизмерва с това в страните от ЕС. Важно е да се подчертае, че кооперациите, отглеждащи полски култури ще получат възможност чрез директните плащания да подобрят финансовото си положение и да гарантират поне простото си възпроизводство. Останалите групи земеделски стопанства, особено животновъдните, не биха оцелели при повишаване на заплащането.

Втори сценарий

Според получените резултати, **фамилните стопанства, отглеждащи полски култури** имат ТЕ (техническа ефективност⁸) 61,7%. За да постигнат 100% ефективност те трябва да намалят общите разходи от 231 хил. лв. на 141 хил. лв., или с 39%. Заплащането на 1 ГРЕ нараства от 1541 лв. на 1763 лв., но за сметка намаляване броя на заетите (ГРЕ) с около 40%. Нетният доход би нараснал двойно – от около 90 хил. лв. на стопанство (след субсидирането) на 180 хил. лв., което е предпоставка не само за нормалното им възпроизводство, но и за помишаване на заплащането.

При кооперациите, отглеждащи полски култури техническата ефективност е 41%. Общите разходи (прага на простото възпроизводство) би трябвало да спаднат от 354 хил. лв. средно на кооперация през базисния период на 231 хил. лв. през проектния, при което нетния доход да нарасне със 123 хил. лв. Това превишава 1,6 пъти нетния доход получен почти изцяло от субсидията в първия сценарий, първи вариант и ще достигне 208 хил. лв. на стопанство.

⁸ Интегрален показател, който отразява равнището на използване на факторите земя и труд – например равнище на техническа ефективност 70%, показва, че за получената продукция земеделските стопанства би трябвало да изразходват 30% по-малко ресурси.

Търговските дружества с полски култури имат най-ниска техническа ефективност (37,4%). Прагът на простото възпроизводство трябва да падне от 270 хил. лв. средно на дружество на 120 хил. лв., или с 55%, а нетният доход след субсидирането (първи сценарий) от 253 хил. лв. става 403 хил. лв. Това би осигурило големи възможности за разширено възпроизводство на тези дружества.

В резултатите от решението на модела размерът на земята е значително по-малък от фактическия, което означава, че зададената брутна продукция може да се произведе с използването на много по-малък размер от ресурса земя. В случая обаче този факт не е от значение, тъй като стопанствата ще получават субсидии и за земи от които не реализират брутна продукция, а само ги поддържат в добро състояние, поради което при анализа се включва цялата сума на субсидиите.

Фамилните стопанства с трайни насаждения имат 62,4% ефективност, а при кооперациите тя е по-висока – 76,4%. Общите разходи в решението на модела спадат с около 500 лв. на фамилно стопанство, което означава, че няма големи възможности за нарастване на ефективността в резултат от икономии на вложения. По-съществено е намалението в кооперациите – 18,4 хил. лв. с което съответно би се увеличил нетния им доход.

Фамилните стопанства с преживни животни (с над 10 дка земя), макар че имат ниско равнище на нетния доход, показват висока техническа ефективност (75,5%). Това означава, че в извадката няма съществени отклонения за отделните стопанства по отношение използването на основните ресурси – земя и труд и на общите разходи в стойност, в резултат на което показателите, използвани като критерий за оценка на ефективността не се отличават съществено от средните за групата. В резултат на това няма съществени резерви за минимизиране на общите разходи, така че прага на простото възпроизводство трябва да падне само с 12%, или около 2,4 хил. лв. на стопанство. Това може да покрие част от загубите, но няма да е достатъчно за възпроизводството им.

Смесените растениевъдни кооперации, които имат най-добро равнище на нетния доход след кооперациите с трайни насаждения, показват най-висока техническа ефективност (87,7%). Следователно възможностите за намаляване на общите разходи са само 9,7% до 635,5 хил. лв. Нарастването на нетния доход с 68,2 хил. лв., при 33 хил. лв. през базисния период е стабилен резерв за осъществяване и на разширено възпроизводство в рамките на 5-10%.

Накрая директните плащания на 1-ца площ няма да имат равностойно влияние върху различните типове земеделски стопанства. Юридическият им статут няма значение за усвояване на субсидиите, но поради разликата в размера на земята, стопанствата с различен юридически статут са подложени на различно въздействие от прилагането на ОСП. Най-печелившата група са фамилните стопанства, отглеждащи полски култури, а на второ място са смесените растениевъдни кооперации. Кооперациите с полски култури ще получат

гаранции за осъществяване на възпроизводство. Тези с трайни насаждения ще укрепят доброто си финансово състояние, а производителите на зеленчуци ще запазят статуквото си, тъй като за тях субсидиите няма да имат особено значение. В най-неизгодно положение ще са животновъдните стопанства, особено с преживни животни, тъй като те имат малко земя и няма да получат съществени субсидии, а при съществуващата макросреда значителна част от тях работят на загуба.

2.8. Издръжката на живот на земеделските домакинства при директните плащания от ЕС

Възможности за възпроизводство на земеделските домакинства през отчетния период. При определянето на годишната издръжка на живот на селско домакинство е взето предвид, че средно то се състои от 2.56 члена, от които 0.33 са деца под 18 години, 1.22 лица от 18 до 60 години и 1.01 – над 60-годишна възраст.⁹ Така определената величина на издръжката на живот се използва като праг на простото възпроизводство (ППВ) съответно на 1 лице и на 1 селско домакинство (табл. 15).

Таблица 15

Издръжка на живот на селското население през 2003г.

Средна на:	Стойност на необходимите хранителни продукти и безалкохолни напитки (лв.)	Издръжка на живот (лв.)	
		I-ви вариант	II-ри вариант
1 лице до 18г.	821	2280	2932
1 лице от 18 до 60г.	1305	3625	4661
1 лице над 60г.	950	2639	3393
Средно на 1 лице	1145	3180	4089
Средно на 1 домакинство	2821	7840	10081

Източник: Собствени изчисления

Първи сценарий (фамилно стопанство). Средно на едно домакинство, отглеждащо **полски култури** след приспадане на средствата необходими за издръжка на живот остават съответно по двата варианта на ППВ 52790 лв. и 50549 лв. нетен доход. Той може да се използва за натрупване и разширяване на производството съответно с 23 и 22.3%. При фамилните стопанства, отглеждащи **трайни насаждения** недостигът на средствата за просто възпроизводство средно на домакинство възлиза съответно на 11295 лв. по първия и 13536 лв. по втория вариант. На фамилните стопанства, отглеждащи **преживни животни** също не им достигат средства за просто възпроизводство съответно с 6538 и 8779 лв. на едно домакинство. Размерът на недостига на средства до ППВ при фамилните стопанства със **смесено растениевъдно-животновъдно** направление възлиза на 10770 лв. по първия и 13011 лв. по втория вариант средно на едно домакинство.

⁹ Домакинствата в РБългария, НСИ, С., 2003, с. 62.

Втори сценарий (фамилно стопанство). От предишни изследвания е установено, че при фамилните стопанства делът на дохода от стопанството е около 64% от общия доход на домакинството, т.е 64% от издръжката на живот средно на едно домакинство трябва да се осигури от дохода в земеделското стопанство. Тогава средно на стопанство, отглеждащо **полски култури**, оставащият доход след задоволяване на личните потребности е в размер на 55652 лв. по първия вариант и 54229 лв. по втория. На едно стопанство, отглеждащо **трайни насаждения** недостигът е в размер на 8433 лв. по първия и 9856 лв. по втория вариант. Средно на едно стопанство, отглеждащо **преживни животни** не достигат 3676 лв. и 5099 лв. за покриване на неговата издръжка на живот съответно по първия и втория варианти на ППВ. Недостигът на средства за ППВ на домакинство, чието земеделско стопанство е със **смесено растениевъдно-животновъдно направление** е в размер на 7908 лв. по първия и 9331 лв. по втория вариант.

От изложеното дотук относно икономическата ситуация на фамилните стопанства може да се направи обобщаващия извод, че и по двата сценария практически само при стопанствата, отглеждащи **полски култури** е възможно не само просто, но и частично разширено възпроизводство.

Първи сценарий (земеделска кооперация). Средно на едно домакинство, от което 1 ГРЕ работи в кооперация с отглеждане на **полски култури** не му достигат за просто възпроизводство 3579 лв. по първия и 5820 лв. по втория вариант. При член-кооператорите отглеждащи **трайни насаждения** недостигът на едно домакинство възлиза съответно на 2641 и 4882 лв. При кооперациите със **смесено растениевъдно направление** средствата необходими за покриване на ППВ на едно домакинство недостигат с 3651 лв. по първия и с 5892 лв. по втория вариант. При кооперациите със **смесено растениевъдно-животновъдно направление** равнището на недостатъчните средства за просто възпроизводство средно на едно домакинство възлиза съответно на 4439 лв. и на 6680 лв. по двата варианта.

Втори сценарий (земеделска кооперация). По този сценарий се има предвид, че около 50% от общия доход на домакинствата се осигурява от работа в земеделска кооперация. Средно на едно домакинство, член от което работи в кооперация с отглеждане на **полски култури**, средствата за необходимата му издръжка на живот достигат по първия вариант и остават 341 лв. а по втория – не достигат 779 лв. При кооперациите с **трайни насаждения** по първия вариант остават 1279 лв. средно на домакинство и 159 лв. по втория вариант. При **смесения тип растениевъдни кооперации** доходът средно на едно домакинство надхвърля ППВ по първия вариант с 269 лв., а по втория не достигат 851 лв. При последното производствено направление – **смесено растениевъдно- животновъдното** средно на едно домакинство не достигат съответно 519 и 1639 лв.

Обобщаващият извод е, че при първия сценарий нито едно домакинство, членове от които работят в земеделска кооперация, независимо от производственото ѝ направление, не могат да си покрият необходимите

разходи за ППВ и по двата варианта. По втория сценарий само при кооперациите с отглеждане на **трайни насаждения**, е достигнат ППВ по двата варианта. При кооперациите с отглеждане на **полски култури** и от **смесено растениевъден** тип средства над ППВ средно за домакинство остават само по първия вариант. Домакинства, членове на които работят в кооперации със **смесено растениевъдно-животновъдно** направление и по двата варианта не могат да достигнат ППВ.

Възможности за възпроизводство на земеделските домакинства и стопанства в условията на ОСП

Първи сценарий (фамилно стопанство). При стопанствата отглеждащи **полски култури** нетния доход средно на едно домакинство значително се увеличава. По първия вариант той достига 94170 лв., а по втория – 91929 лв. Недостигът от средства за просто възпроизводство средно на едно домакинство отглеждащо **трайни насаждения** намалява съответно на 10694 лв. и 12935 лв. по двата варианта. Същото може да се каже и за стопанствата отглеждащи **преживни животни** и със **смесено растениевъдно-животновъдно** направление.

Таблица 16

Парична разлика между доходите на селските домакинства и средствата необходими за достигане на ППВ със и без субсидиите от ЕС

Стопанства по юридически статут	Стопанства по производствена типология	I-ви сценарий				II-ви сценарий			
		I-ви вариант		II-ви вариант		I-ви вариант		II-ви вариант	
		Без субсидии	Със субсидии	Без субсидии	Със субсидии	Без субсидии	Със субсидии	Без субсидии	Със субсидии
Фамилно стопанство	Полски хил. лв. процент	52.8 100%	94.2 178.4%	50.5 100%	91.9 181.9%	55.6 100%	97.4 174.9%	54.2 100%	95.6 176.3%
	Трайни хил. лв. процент	-11.3 100%	-10.7 105.3%	-13.5 100%	-12.9 104.4%	-8.4 100%	-7.9 106.6%	-9.8 100%	-9.3 105.6%
	Преживни хил. лв. процент	-6.5 100%	-5.5 115.8%	-8.8 100%	-7.7 111.7%	-3.7 100%	-2.7 126.9%	-5.1 100%	-4.1 119.2%
	См. раст.жив. хил. лв. процент	-10.8 100%	-8.1 125 %	-13.0 100%	-10.3 120.8%	-7.9 100%	-5.2 134.2%	-9.3 100%	-6.7 128 %
Земеделски кооперации	Полски хил.лв. процент	-3.6 100%	11.2 4 пъти	-5.8 100%	-1.6 172.4%	0.3 100%	79.2 264пъти	-0.8 100%	64.4 82 пъти
	Трайни хил.лв. процент	-2.6 100%	-0.5 180.7	-4.9 100%	-2.8 142.8	1.3 100%	36.0 27 пъти	0.2 100%	36.0 180пъти
	См. растен. хил.лв. процент	-3.6 100%	-1.7 152.7	-5.9 100%	-4.0 132.2	-0.3 100%	95.4 319пъти	0.8 100%	52.9 66 пъти
	См. раст. жив хил.лв. процент	-4.4 100%	-2.2 150.0	-6.7 100%	-4.5 133.2	-0.5 100%	8.5 18пъти	-1.6 100%	2.9 281.2

Източник: Собствени изчисления по данни на СЗСИ, МЗГ, 2003.

Втори сценарий (фамилно стопанство). Тенденцията относно възможностите за възпроизводство на домакинствата и по двата сценария е сходна. Средно на едно стопанство с **полски култури** доходът след

приспадане на средствата за лично потребление на домакинството е увеличен на 970362 и 95609 лв. по двата варианта. За съжаление и при този сценарий стопанствата, отглеждащи **трайни насаждения, преживни животни** и със **смесено растениевъдно-животновъдно** направление не могат да си покрият разходите, необходими за просто възпроизводство на домакинството. Най-тревно е положението при стопанствата с **трайни насаждения**, където размерът на недостатъчните средства възлиза съответно на 7872 и 9306 лв. по двата варианта. Следват стопанствата със **смесено растениевъдно-животновъдно** направление. При отглеждащите само **преживни животни** липсата на необходимите средства е намаляла съответно на 2686 и 4120 лв. средно за едно домакинство.

Обобщаващият извод е, че и след директните плащания стопанствата с изключение на тези, отглеждащи **полски култури** няма да могат да достигнат равнището на просто възпроизводство. Това заключение е валидно за резултатите и по двата сценария и двата варианта.

Ако допуснем, че при земеделските кооперации финансовата помощ от ЕС се използва предимно за покриване на недостатъчните средства за просто възпроизводство на домакинствата на ГРЕ се получават следните резултати:

Първи сценарий (земеделска кооперация). Необходимите средства за издръжката на живот на едно домакинство, чиято ГРЕ е заета в кооперация, отглеждаща **полски култури** по първия вариант се покриват напълно и остават 11219 лв. за кооперацията. По втория вариант недостигат 1650лв. до ППВ. При кооперациите с **трайни насаждения** разликата между ППВ и възможностите за неговото покриване средно на едно домакинство е намаляла съответно на 520 и 2761 лв. Подобна тенденция за стопяване на разликата между средствата необходими за ППВ и реалните възможности за неговото достигане се наблюдава и при кооперациите със **смесено растениевъдно** направление. И при кооперации със **смесено растениевъдно-животновъдно** направление размерът на недостатъчните средства е спаднал до 2221 лв. по първия и 4462 лв. по втория вариант.

Втори сценарий (земеделска кооперация). Практически при всички кооперации, независимо от производственото им направление, средствата, които ще дойдат от ЕС под формата на директни плащания на 1-ца площ ще бъдат достатъчни за покриване необходимия размер на ППВ средно на едно домакинство. Тъй като този ППВ е достигнат по първия вариант при кооперациите, отглеждащи **полски култури, трайни насаждения и със смесено-растениевъдно** направление още преди да започнат директните плащания, целият размер на тези плащания ще остане на разположение на кооперациите. Това ще им даде възможност да акумулират средства във фонд „натрупване”, чрез който ще могат да инвестират в своето производство, да го модернизират, разширят и т.н.

По първия вариант при кооперациите със **смесено растениевъдно-животновъдно** направление недостигът средно на едно домакинство до ППВ

може да се поеме от директните плащания и остават още 8495 лв. По втория вариант само при кооперациите, отглеждащи **трайни насаждения** целият размер на директните плащания може да отиде в различните фондове на такъв тип кооперация. При останалите земеделски кооперации (отглеждащи **полски култури, със смесено растениевъдно и смесено растениевъдно-животновъдно** направление) недостигът до ППВ средно на едно домакинство се покрива от директните плащания и остават от тези плащания съответно 64419, 52900 и 2895 лв.

Обобщаващият извод е, че директните плащания ще окажат по-благоприятно влияние върху икономическото състояние на различните видове земеделски кооперации, ако се имат предвид втория сценарий и втория вариант на изчисляване на ППВ. Очевидно този извод е валиден в най-голяма степен за кооперациите, отглеждащи **полски култури и трайни насаждения**.

3. Влияние на ОСП върху устойчивостта на земеделските стопанства

Направен е опит да се оцени краткосрочното въздействие (2007-2009г.) от предстоящото въвеждане на ОСП на ЕС върху устойчивостта на основните типове стопанства на базата на анкета с водещите учени в областта на организационните форми.

Оценката на влиянието на ОСП върху *икономическата устойчивост* на фермите се прави на основа анализа на предполагаемото въздействие върху: доходите на фермата, размера на инвестициите, достъпа до обществени програми за подпомагане, качеството на продукцията, и размера на стопанството. Повечето от анкетираните експерти смятат, че въвеждането на инструментите на ОСП ще се отрази *положително върху доходите* на сравнително големите стопанства на физически лица, фирмите, растениевъдните и смесени кооперативи (табл.17). Експертите са на мнение, че новата политика ще повиши доходите и на сравнително малките смесени стопанства на физически лица, на растениевъдните и смесени фирми, а също на сравнително големите кооперативи с животновъдна специализация.

От 2007г. българските фермери ще започнат да получават значителни субсидии от ЕС. Както показва нашият предварителен анализ, тези средства ще облагодетелстват в най-голяма степен едрите стопанства.¹⁰ Интеграцията в ЕС и въвеждането на ОСП ще открие и нови възможности за реализация на сравнителните предимства на големите стопанства (икономия на размери и мащаби, стандартна продукция, качество, иновационен потенциал и т.н.). Освен това, ще се въведе и контролира “нов ред”, който ще допринесе за повишаване на доходността – добра регламентация, ясни стандарти, защита срещу пазарни колебания, експортни субсидии и др. Ще започнат да се финансират (субсидират) и нови дейности и сравнително големите стопанства в най-голяма степен ще могат да участват в тези програми предвид добрият си

¹⁰ Башев Х. Оценка на устойчивостта на българските ферми. – Икономика и управление на селското стопанство, 2006, N 3, с. 18-28.

управленчески опит и предприемачество, наличие на ресурси и капитал, възможности за адаптиране към изискванията за качество и нови стандарти, развития потенциал за подготовка и печелене на проекти и т.н. В същото време сравнително малките и голяма част от животновъдните стопанства трудно могат да се адаптират към новите условия на конкуренция и обществена подкрепа, към новите стандарти за качество на храните, екологията, благосъстоянието на животните и т.н. Предварителните разчети показват, че почти 87% от фермите (сравнително малките стопанства) ще получат под 15% от директните плащания от ЕС. Много малки ферми в градинарство, тютюнопроизводството, оранжерийно производство, както и всички животновъдни стопанства ще получат незначителна или никаква директна подкрепа. Това е причина повечето експерти да оценяват очакваното въздействие на ОСП върху доходите на тези стопанства като *неутрално и дори негативно*.

Новите условия на пазарна конкуренция и институционална регламентация ще създадат силни стимули за нови инвестиции за повишаване на продуктивността и привеждане в съответствие с по-високите стандарти за качество, екология и т.н. Повечето от експертите смятат, че въвеждането на ОСП ще се отрази *позитивно на инвестиционната активност* във всички типове големи ферми. Именно тези стопанства са най-чувствителни към новите условия на пазарно търсене и институционални ограничения, тъй като в най-голяма степен печелят (или губят) от своевременната (не)адаптация към новата среда. Нещо повече, според експертите прилагането на ОСП ще *повиши доста до обществените програми за подпомагане* на сравнително големите стопанства от всеки тип. И след присъединяване към ЕС най-големите стопанства ще продължават да са основните ползватели на обществените средства поради високия си потенциал за “печелене” на проекти. Оценката на експертите е, че въвеждането на механизмите и инструментите на ОСП в края на краищата ще се отрази *позитивно и на качеството на продукцията* в по-големите стопанства от различен тип. Нещо повече, очакванията са, че дори сравнително по-малките животновъдни фирми и кооперативи ще са принудени да се адаптират към по-високите качествени стандарти на ЕС и да подобрят качеството на продукцията си (в противен случай те ще трябва да напуснат бизнеса и преустановят пазарната ориентация).

Съгласно оценката на експертите новата пазарна и институционална среда ще доведе до *прогресивни промени в размера на стопанствата* на сравнително големите ферми на физическите лица и на повечето от фирмите (с изключение на сравнително малките фирми със смесена производствена структура) още през първите години на прилагане на ОСП. Това най-напред ще бъде обусловено от необходимостта за достигане на оптимален (по-голям) и конкурентоспособен производствен размер на стопанството за експлоатиране на потенциала за технологични икономии от размери и мащаби. На следващо място, понататъшна концентрацията на управлението ще е необходима за вътрешна организация на взаимнозависими активи и реализиране на икономии, предимно транзакционни разходи. Най-накрая, определен минимален размер на дейността ще е задължителен за участие в някои от

обществените програми за подкрепа, което ще доведе до разширяване на индивидуалните ферми и развитие на групова организация и коопериране от различен тип.

Очакванията на експертите са, че прилагането на ОСП няма да въздейства позитивно единствено на сравнително големите кооперативи от всякакъв вид. Това е обусловено от значителните вътрешни противоречия на кооперативната форма за производствена организация, които едва ли ще могат да се компенсират от благоприятното общо въздействие на новата политика. През първите години след присъединяване към ЕС се очаква процесът на концентрация на управлението на ресурсите в по-големите (и ефективни) нерегистрирани стопанства и фирми да продължи. Не се предвижда обаче висок темп на абсолютно и относително намаляване на малките ферми с изключение на нерегистрираните животновъдни стопанства и специализираните кооперативи.

Очакванията на повечето от анкетираните експерти са, че прилагането на ОСП ще *подобри природосъобразната дейност* на сравнително големите фирми и специализирани нерегистрирани стопанства, както и на значителна част от кооперативите (табл.17). Именно големите стопанства (и потенциални замърсители) ще бъдат подложени на постоянен административен контрол за спазване на екологическите стандарти. Ето защо те ще бъдат силно заинтересувани да преустроят своята дейност съгласно нормите за природосъобразност като реализират необходимите ековложения, променят структурата на производство и т.н. веднага и до въвеждането на ОСП. Нещо повече, именно големите производители ще имат силни стимули за включване в специалните програми за агроекология и биоразнообразие поради ниските разходи и високите изгоди на подобни дългосрочни обществени контракти. Получаването на субсидиите на ЕС е обвързано с изискването “да се поддържа земята в добро екологическо и агрономическо състояние”. Това условие обаче е по-скоро обща декларация, прилагането на което не е свързано с особени допълнителни усилия (и разходи) на фермите и съответно прогресивно изменение на тяхното поведение. Правителството е малко вероятно да въведе и санкционира високи норми за “добри земеделски практики”, екология, биоразнообразие и т.н., тъй като ще е под силен политически натиск от страна на фермерите, поради липса на административен капацитет и средства за ефективен контрол и поради постоянен външен контрол от страна на ЕС. Следователно може да се предполага, че в краткосрочен план въвеждането на ОСП няма да се отрази съществено на екологическите аспекти от дейността на фермите и въздействието на екоинструментите ще бъде много по-слабо от очакваното (европейско) ниво.

Доколкото се отнася до влиянието на ОСП върху *благосъстоянието на животните* в различните типове стопанства повечето от експертите смятат, че въздействието ще е положително при сравнително големите животновъдни и смесени ферми от всеки тип, както и при по-малките животновъдни фирми. Тъй като това са предимно “професионалните” стопанства, те ще имат стимули за адаптиране на дейността си към новите стандарти в тази област.

Освен това елементите на формалните изисквания за благосъстояние на животните са лесно изпълними и трудно контролирани, санкционирани и оспорвани от трета страна (органите за контрол, съдебната система и т.н.). Доколкото се отнася за благосъстоянието на животните в малките стопанства, експертите не предвиждат съществена промяна. Прогнозите им са, че прилагането на ОСП ще *подобри социалното положение* на фермерите във всички видове нерегистрирани ферми и фирми със сравнително големи размери, а също в по-големите специализирани растениевъдни кооперативи и по-малки фирми (табл.17). Това е свързано с предвижданото положително въздействие върху доходите в този тип стопанства и подобрените възможности за участие в разнородни програми за развитие на фермите и техните организации и на самите селските райони. За преобладаваща част от стопанствата обаче експертите не очакват ОСП да повлияе позитивно на социалния статут на фермерите. Нещо повече, една голяма част от тях предвиждат негативно въздействие непосредствено с въвеждането на ОСП при всички по-малки (“непрофесионални”) животновъдни стопанства и при сравнително малките смесени фирми.

Съгласно оценките на експертите новата пазарна и институционална среда няма да доведе до *прогресивни промени на (съществуващата) организационната структура на фермерството* в страната в периода до 2009 г. Субсидиите на ЕС ще подкрепят някои от иначе неефективните структури (ферми за частична заетост, кооперации) и не(полу)пазарните форми (ферми за самозадоволяване и кооперации). В резултат на това сравнителната устойчивост на тези структури ще се повиши – кооперативите ще могат да плащат рента, фермите за самозадоволяване и частична заетост ще станат по-печеливши и т.н. Освен това, директните плащания ще предизвикат покачване на цените на земеделските земи и рентата, което ще повиши разходите за снабдяване със земя в големите (аредни) ферми и ще забави процеса на трансформация на дребните структури. Най-накрая, налагането на новите европейски стандарти ще отнеме време и няма да засегне обширния неформален и полупазарен сектор на селското стопанство (икономически скъпо и/или политически нежелано).

Равнището на устойчивост на различните типове и видове ферми обаче ще се променя в резултат от внедряването на ОСП. Немалка част от експертите смятат, че новата среда ще въздейства позитивно на организационното развитие при сравнително големите нерегистрирани стопанства. Организационна модернизация на тези (пазарно ориентирани) структури ще е свързана с развитие на групови ферми и джоинтвенчъри от различен тип, предпочитания към фирмена организация, разширяване на бизнес формите и кооперирането с аграрния и неаграрен капитал и т.н. Тези организационни иновации са продиктувани както от развитието на потребностите на бизнеса (взаимна зависимост на активите, концентрация на управлението, повишаване на конкурентноспособността и силата), така и от изискванията и възможностите на самите програми за обществена подкрепа – печелене от организиране и коопериране на производителите (маркетинг, проекти за агроекология и биоразнообразие и т.н.) и от специализиране в определени

дейности (печелене и управление на проекти; опазване на природната среда и биоразнообразието, културното наследство, традицията и т.н.).

Освен това много сравнително ефективни и малки ферми (в градинарството, тютюнопроизводството, животновъдството) ще получат незначителни или никакви директни плащания. Това ще намали финансовите им възможности да участват и в останалите програми за подкрепа и ще увеличи още повече разликата в сравнителните предимства.

Слабо или неподкрепяните стопанства в по-малка степен ще могат да се конкурират с едрите и силно субсидирани производители, както ще понижават своята устойчивост. Много полупрофесионални и професионални животновъдни ферми също са неустойчиви в средносрочна и дългосрочна перспектива, тъй като са с ниска продуктивност и не отговарят на европейските стандарти за качество, хигиена, благосъстояние на животните и екология. Малка част от тях ще успеят да се адаптират посредством специализирани инвестиции за повишаване на размера и съобразяване с новите институционални изисквания. Същевременно натискът на ЕС за санкциониране на стандартите в пазарния сектор ще нараства, което ще води до закриване или поглъщане на голяма част от стопанствата. Не случайно много от експертите смятат, че внедряването на ОСП ще се отрази негативно на организационната форма (закриване, реорганизация, модернизация) при всички типове малки животновъдни стопанства.

Заклучение

Приложението на ОСП в земеделието ще има разпосочно въздействие върху различните типове стопанства. Въз основа на проведеното изследване могат да се направят следните обобщаващи изводи:

- Основни бенефициенти на директните плащания сред стопанствата, отглеждащи **полски култури** са едрите стопански структури, съсредоточени в зърнопроизводството и маслодайните култури. Те ще са в състояние да инвестират значителни средства за модернизация на производството, уедряване, оборудване за съхранение на продукцията. Директните плащания ще повишат доходите им, тяхната ефективност и ще подобрят конкурентните им позиции на европейския пазар. Очакванията са, че около една пета от специализираните стопанства за полски култури ще имат достъп до плащанията на 1-ца площ, а 6% (4000 бр.) са едри структури сред фамилните стопанства и юридическите лица.
- **Зеленчукопроизводителните фамилни стопанства** реализират достатъчно нетен доход в базисния период, а директните плащания нямат особен принос за нарастването му, поради малкия размер на площите. При **зеленчукопроизводителните кооперации** субсидията покрива част от загубите, но тенденцията се запазва и този тип кооперации вероятно ще са изправени пред фалит.

- **Стопанствата с трайни насаждения** имат разнопосочни икономически резултати във фамилените стопанства и кооперациите. В резултат от икономии от мащаба при *лозята*, кооперациите имат високо равнище на нетния доход, който значително ще нарасне с директните плащания. В резултат от прилагането и на други механизми (обезщетения за изкореняване на лозя, за отказ от производство и пр.) се очертава засилен инвестиционен интерес и добра перспектива за стопанствата с лозя, предимно търговски дружества. При *овощните насаждения* се наблюдава силно намаляване на площите и реструктуриране, с ориентация към непретенциозни видове (сливи, череши, вишни) и с продукцията, предназначена основно за преработка. Директните субсидии нямат особен принос към нетния доход във фамилените стопанства, но поради ниското равнище на разходите за поддържане те са печеливши, а в лозарството губещи.
- **Стопанствата с преживни животни** са в най-неизгодно положение. Поради ограничения размер на земята в тях, субсидиите ще покрият само част от загубите, които сега реализират. Много от *говедовъдните стопанства*, особено с млечни крави, ще бъдат изправени пред фалит, поради необходимостта от редуциране на производството на мляко и повишаване на неговото качество. По-благоприятни са условията за овцевъдните стопанства, при очертаващите се възможности за експорт на техните продукти на международния пазар. Очакванията са за концентрация и реструктуриране на стадата в полза на месодайните породи.
- **Стопанствата с непреживни животни** ще получат най-малък дял от директните плащания, поради най-малкия размер на земята в тях. Очакванията в резултат от въздействието на останалите инструменти, включени в общата организация на пазарите, са за нарастване на концентрацията (броя животни и птици) на едно стоково стопанство. Свиневъдните стопанства ще бъдат изложени на голям конкурентен натиск от производителите в останалите страни от ЕС, поради по-ниската себестойност на продукцията, докато перспективите пред птицевъдните стопанства са по-добри. Може да се очаква намаляване броя на дребните стопанства за самозадоволяване в резултат от смяната на поколенията, промяна в традициите и начина на живот и др.
- **Възпроизводството на земеделските стопанства** е застрашено при всички форми с преживни животни и зеленчукопроизводителните кооперации. Кооперациите с полски култури, които сега почти не реализират нетен доход, получават възможност да продължат функционирането си. С най-големи възможности за разширяване на възпроизводство и нарастване на потреблението са фамилените стопанства и търговските дружества с полски култури и смесените растениевъдни кооперации. Кооперациите с трайни насаждения ще укрепят доброто си финансово състояние, а производителите на зеленчуци ще запазят статуквото си, тъй като за тях субсидиите няма да имат особено значение.

- **Изследването на възможностите за покриване издръжката на живот на земеделските домакинства** показва, че и след директните плащания фамилните стопанствата, с изключение на тези, отглеждащи **полски култури**, няма да могат да достигнат равнището на възможностите за просто възпроизводство както средно на едно домакинство, така и на земеделското стопанство. При всички **кооперации**, независимо от производственото им направление, средствата, които ще дойдат от ЕС под формата на директни плащания ще бъдат достатъчни за покриване на необходимия размер на ППВ средно на едно домакинство ГРЕ, от което работи в кооперация.
- ОСП ще повиши **икономическата, екологичната, социалната и организационната устойчивост на земеделските стопанства**. Израз на икономическата устойчивост са очакваното повишение на доходите; ще нарасне инвестиционната активност и достъпа до обществените програми, повишаване качеството на продукцията и прогресивни промени в размера на стопанствата. Екологичната устойчивост на стопанствата се измерва с внедряването на природосъобразни дейности и подобряване благосъстоянието на животните и т.н., а социалната – с подобряване на социалното положение на земеделските производители.

Таблица 17

Експертна оценка за очакваното въздействие на ОСП на ЕС върху устойчивостта на фермите в България (процент)

Въздействие на ОСП върху:		Физически лица						Различен тип фирми						Кооперативи					
		Сравнително малки			Сравнително големи			Сравнително малки			Сравнително големи			Сравнително малки			Сравнително големи		
		Р	Ж	С	Р	Ж	С	Р	Ж	С	Р	Ж	С	Р	Ж	С	Р	Ж	С
Доходите на фермата	<i>Позитивно</i>	43	29	57	100	71	100	57	43	57	100	71	86	43	29	43	86	57	71
	<i>Неутрално</i>	57	43	43	0	0	0	29	29	29	0	0	14	29	29	14	14	14	29
	<i>Негативно</i>	0	29	0	0	29	0	14	29	14	0	29	0	29	43	43	0	29	0
Размера на инвестициите	<i>Позитивно</i>	29	14	29	100	86	100	57	29	43	100	100	86	14	14	14	100	100	86
	<i>Неутрално</i>	71	71	71	0	0	0	43	71	57	0	0	14	71	71	71	0	0	14
	<i>Негативно</i>	0	14	0	0	14	0	0	0	0	0	0	0	14	14	14	0	0	0
Достъпа до обществени програми	<i>Позитивно</i>	29	29	29	100	100	86	57	57	57	100	100	100	43	43	43	100	100	86
	<i>Неутрално</i>	43	43	43	0	0	0	29	29	29	0	0	0	43	43	43	0	0	14
	<i>Негативно</i>	29	29	29	0	0	14	14	14	14	0	0	0	14	14	14	0	0	0
Качеството на продукцията	<i>Позитивно</i>	29	43	29	57	71	71	43	57	43	71	86	86	43	71	57	71	86	86
	<i>Неутрално</i>	71	57	71	43	29	29	57	43	57	29	14	14	57	29	43	29	14	14
	<i>Негативно</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Размера на стопанството	<i>Позитивно</i>	43	43	29	57	71	71	71	57	43	86	86	71	43	43	29	29	29	29
	<i>Неутрално</i>	43	29	43	29	29	14	29	29	43	0	0	14	29	29	43	57	57	57
	<i>Негативно</i>	14	29	29	14	0	14	0	14	14	14	14	14	29	29	29	14	14	14
Природната среда	<i>Позитивно</i>	43	43	43	57	57	43	43	43	29	71	86	71	57	57	43	71	71	71
	<i>Неутрално</i>	57	57	57	29	29	43	57	43	57	14	0	14	43	29	43	14	14	14
	<i>Негативно</i>	0	0	0	14	14	14	0	14	14	14	14	14	0	14	14	14	14	14
Благосъстоянието на животните	<i>Позитивно</i>	0	0	0	29	86	57	0	57	29	14	86	71	14	14	0	14	86	57
	<i>Неутрално</i>	100	100	100	71	14	43	100	43	71	86	14	29	86	86	100	86	14	43
	<i>Негативно</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Социалното положение на фермерите	<i>Позитивно</i>	0	0	0	100	86	86	57	43	43	86	71	71	29	14	14	71	43	43
	<i>Неутрално</i>	86	43	86	0	0	0	14	14	14	14	14	29	43	43	57	29	29	57
	<i>Негативно</i>	14	57	14	0	14	14	29	43	43	0	14	0	29	43	29	0	29	0
Проява на организационната форма	<i>Позитивно</i>	14	14	14	43	43	43	14	14	14	29	29	29	0	0	0	29	29	29
	<i>Неутрално</i>	57	43	57	57	57	57	57	43	57	71	71	71	71	57	71	71	57	71
	<i>Негативно</i>	29	43	29	0	0	0	29	43	29	0	0	0	29	43	29	0	14	0

Източник: анкета с водещи учените в организационните форми

Р – растениевъдни; Ж – животновъдни; С - смесени

SUMMARIES

János Kornai

WHAT DOES “CHANGE OF SYSTEM” MEAN?

The study discusses the concepts of capitalism, socialism, democracy and change of the system, which are since long interesting for the author. When discussing these fundamental problems of the post-socialist transformation, the distance from the daily events is maintained, though writing of this study is inspired by concrete political events.

The main objective of the study is to present a mean and a method of approach. How can a person approach the positive definition of the social structure? How can the positive and negative approach be kept separate in the theoretical analysis? These are not easy problems and their solving is not a usual task. The study gives many examples of these theoretical tasks. To distinguish the less significant daily attempts from the really big historic transformation, fundamental facts of the change of the system are reminded, about how the capitalist economy and parliament democracy have emerged.

JEL: P30, P50

Stefka M. Koeva

PRIVATE MARKETS AND POLITICAL MARKETS: A COMPARATIVE ANALYSIS

This is a study of the political sphere from the perspective of the public choice theory. It analyses the political markets in comparison to the private markets within the microeconomic theoretical framework (methodological individualism, rational choice theory, self-interest axiom). Part one studies the similarities (scarcity constraints; choosing, rational and self-interested individuals; competition), as well as the differences (institutional constraints, the individual cost-benefit calculus, time dimension of the decision-making process, consequences of the individual choice, responsibility, etc.) in the two types of markets. Part two compares the private and political market failures. Part three analyses in-depth a particular pathology in the political markets: the phenomenon of the voter's rational apathy (ignorance/abstention).

JEL: D70, D72, H10

Nina Yankova

DIFFERENCES IN DEVELOPMENT OF THE TERRITORIAL ENTITIES IN THE COUNTRY FOR THE PERIOD 2003-2004

The study presents the results of a study of the level of development of the main territorial communities in the country – municipalities, districts, planning regions, for the period 2003-2004 and on this base the differences between them are identified.

The necessity of a study of the differences between the main territorial entities in Bulgaria is reasoned, aiming to reduce the intra-regional and inter-regional differences.

The slow districts, including one or more municipalities, are outlined. Their fast development will contribute to the reduction of the regional differences in the country.

JEL: R11, R19, C49, O18

Yana Kirilova

DIFFERENCES IN THE INVESTMENT CAPACITY OF THE TERRITORIAL ENTITIES – STATE AND CHANGES

The study discusses the differences in the investment capacity of the Bulgarian municipalities, districts and planning regions. It analyzes and evaluates the ranking and differentiation of the territorial entities by indexes of investment capacity in 2003 and 2004; and the dynamics of the changes in the ranking.

JEL: R11, R19, R58

Georgi Shopov

SOCIAL DIFFERENCES BETWEEN THE TERRITORIAL ENTITIES – STATE AND CHANGES

The objective of the study is to determine, analyze and evaluate the state and development of the social differences between the territorial entities in Bulgaria for the period 2003-2004. The study is carried out consecutively at three levels – municipalities, districts and planning regions. The concrete research tasks concern carrying out of: (a) at municipality level – analysis and evaluation of the ranking and differentiation of the municipalities by chosen social indicators in 2004; analysis and evaluation of the changes in the ranking and in the differentiation of the municipalities by generalizing evaluations of their state; (b) at district level – analysis and evaluation of the social differences between the districts and of the changes in the differentiation between them; (c) at planning regions level – analysis and evaluation of the social differences between these territorial entities and of the changes in the differentiation between them; (d) generalizations and conclusions for the identified territorial social differences.

Using a model, based on the taxonomic method, are calculated and analyzed generalizing evaluations of the social state of the territorial entities in Bulgaria. The evaluations are based on statistical information for the following indicators: size of the average work salary; size of paid social benefits per inhabitant; share of the population in water-usage regime from the water-supplied population; number of doctors and number of dentists per 1000 inhabitants.

JEL: I38, O18, R13

Nikolay Chkorev

ECOLOGICAL PARAMETERS AND TERRITORIES

An attempt is made to range all municipalities in the country concerning the requirement for achieving a “sustainable” (ecology consistent) development. With the help of a “taxonomic approach” and emission and immission characteristics are outlined groups of municipalities, which create substantial ecological failures, respectively forming “depressive” territories. The disproportions of ecologically directed infrastructural elements for waters, air and waste treatment are followed. Conclusions for turning the ecological factor from a “restraint” to an accelerator of the sustainable development are drawn.

JEL: R11, R19

*Krassimira Kuneva, Nina Koteva, Mimoza Mladenova,
Violina Hadgieva, Maria Risina,
Minka Atanassova-Chopeva, Hrabrin Bashev*

DIRECT PAYMENTS AND DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL COMPANIES IN BULGARIA

The study discusses an extremely actual problem of the expected changes in the state and development perspectives of the agricultural companies under the influence of the already negotiated support mechanisms by the Common Agricultural Policy (CAP) of EU.

Using the developed methodological approach and based on analysis is outlined the influence, which the direct payments will have on the economic state and sustainability of the agricultural companies, and the incomes of rural households. The study is carried out by typology of the agricultural companies, in order to count the different impact and the multi-directional effect of the CAP implementation.

The directions of restructuring of the agricultural companies depending on their specialization, size and juridical status are also outlined.

JEL: Q12